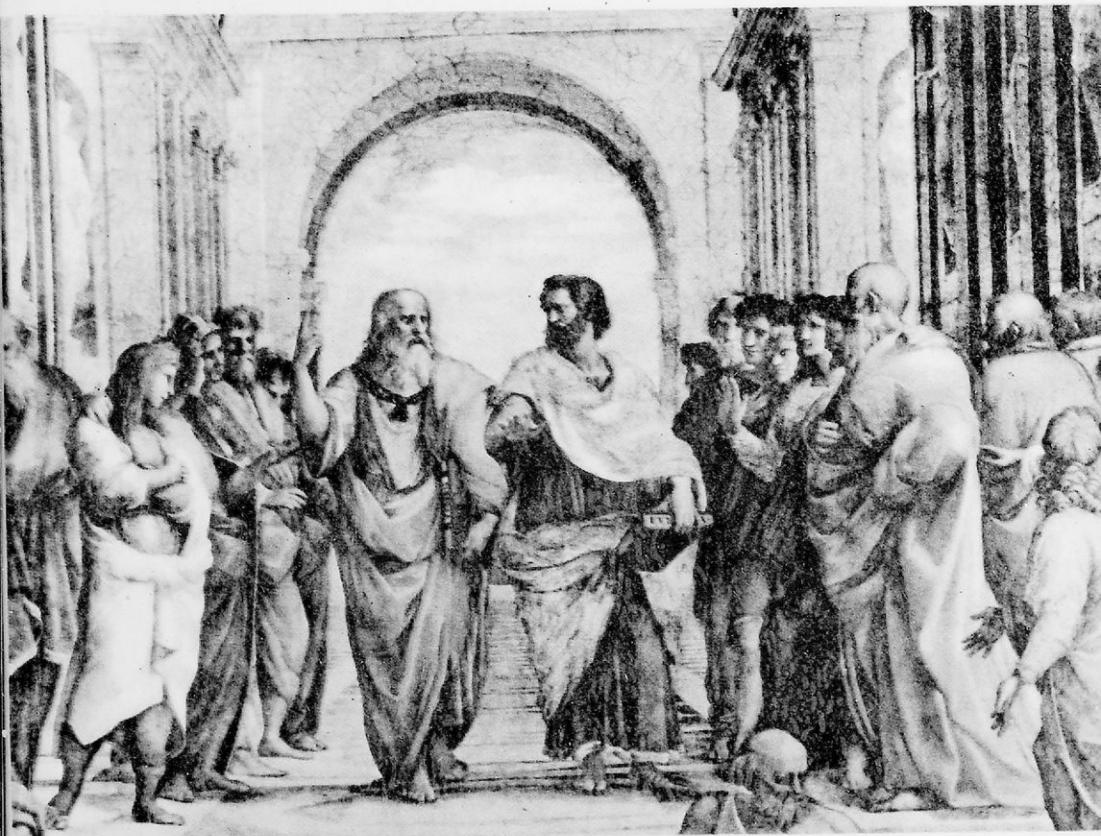

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ, δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στη Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1978

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

*Dr. K. Giannakos
Πάρεδρος
Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μέ άπόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τά διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπό τὸν Ὁργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

46180

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στή Φιλοσοφία)
Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1978

Michelangelo «Η Δημιουργία τοῦ Ἀδάμ» (λεπτομέρεια)

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ENNOIA KAI ANTIKEIMENO THS FILOSOFIAS

Είσαγωγή. Ό ανθρωπος είναι τό σὸν πού ἐπιδιώκει νά γνωρίσει τή φύση τῶν πραγμάτων καί ἀναρωτιέται γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Μέ αὐτή τή διπλή ἀναφορά (ἀντικειμενική γνώση-αύτοσυνείδηση) ό ανθρωπος οίκοδομεῖ τή ζωή του πάνω σέ ἔννοιες. Αύτή ή δραστηριότητα ἀνήκει στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τό πνεῦμα είναι ἀναφορικό καί μορφοποιητικό· τίς ιδιότητές του ἐκδηλώνει μέ ποικίλους τρόπους, ὅπως ή ἐπιστήμη, ή θρησκεία, ή τέχνη, ή γλώσσα, ή φιλοσοφία.

Ο όρος. Ό όρος Φιλοσοφία σημαίνει: φιλία (ἀγάπη) γιά τή σοφία. «Σοφία» είναι ἔννοια διφορούμενη, δηλώνει τή θεωρητική γνώση, ἀλλά καί τήν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς. Μέ τή σύνδεση τῶν δύο όρων καί τή διπλή σημασία τοῦ όρου «σοφία» ώς φιλόσοφος

νοεῖται αύτός πού είναι θεωρητικό πνεῦμα καί ήθική προσωπικότητα. Τήν ἔννοια αύτή τοῦ φιλοσόφου ἐνσάρκωσαν π.χ. ὁ Σωκράτης, ὁ Κάντ καί οἱ σύγχρονοι χριστιανοί ὑπαρξιακοί. Κατ' ἔξοχήν θεωρητικοί φιλόσοφοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι "Ελληνες «φυσιολόγοι».

Ἡ Φιλοσοφία, ὅπως δείχνει τόσο ἡ ἑτυμολογία της ὅσο καί ἡ ιστορική παρουσία της ὡς σήμερα, είναι κριτικός στοχασμός καί διακρίνεται ἀπό τὸ σύνολο τῶν γνώσεων, ἀπό τὴν πολυμάθεια καί ἀπό τὴν εἰδική μάθηση. Ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἡ πολυμάθεια δέ σοῦ μαθαίνει νά ἔχεις νοημοσύνη», καὶ ἔψεγε γιά τοῦτο τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Ξενοφάνη. "Ομως καί οἱ δύο αὐτοί προσφέρουν πραγματικά δείγματα φιλοσοφικῆς στάσεως: Κατά τὴν παράδοση ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ὄνόμασε τὸν ἑαυτό του φιλόσοφο, ἀποφεύγοντας ἀπό μετριοφροσύνη τὴν ἐπωνυμία «σοφός». Ἐξάλλου ὁ Ξενοφάνης δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρωπος δέν κατέχει τὰ πάντα ὡς δῶρα θεῶν ἀπό τῇ γέννησή του, ἀλλ' είναι ζητητής τοῦ καλύτερου μέσα στὸ χρόνο. "Ἐτσι, ξεπερνώντας τῇ μυθική θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ φιλόσοφος αὐτός μᾶς ἔδωσε τὴν πρώτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, πού μέ τὸν προσωπικό του ἀγώνα γίνεται οἰκοδόμος τοῦ Πολιτισμοῦ καί τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πλάτων, πού θεωροῦσε τὴν ὄλοτητα τῆς γνώσεως κτῆμα μόνο τοῦ θεοῦ, δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρωπος είναι καί πρέπει νά είναι φιλόσοφος, ζητητής καί ἀγωνιστής τῆς ἀλήθειας: Ἡ ἀνεξέταστη ζωή δέν είναι ζωή πού μπορεῖ ἥ ἀξίζει νά ζει ὁ ἀνθρωπος, καί ἀνδρεία είναι ἡ καρτερική, ἐπίμονη ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

Τὸν ἀγωνιστικό χαρακτήρα τῆς Φιλοσοφίας ἔδειξε ὁ Πλάτων μὲ τριπλό τρόπο: ἔννοιολογικά μέ τὸν ὄρισμό τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀνθρώπου πού θέλει νά γεύεται κάθε γνώση· ποιητικά μέ τὸ συμβολισμό τοῦ ἔρωτα, ὡς τάσεως τοῦ πνεύματος πρὸς τὴ γνώση, καί παραδειγματικά μέ τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη. Στόν «Ἴππια τὸν μείζονα» ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸ Σωκράτη ὡς ἀντίθετο τῶν Σοφιστῶν καί τῶν ρητόρων, ἀπό «δαιμόνια τύχη» παρακινούμενο νά ἐρευνᾶ συνεχῶς. Στήν «Ἀπολογία» ὁ Πλάτων ἔρμηνεύει τὸ χρησμό τοῦ μαντείου, πού χαρακτηρίζει τὸ Σωκράτη σοφότατο, μέ ἀναφορά στὴν κριτική, ἐλεγκτική διάθεση τοῦ δασκάλου του, στὴ σωκρατική γνώση τῆς ἄγνοιας.

Γενικά στή Φιλοσοφία ό ζητητικός χαρακτήρας φανερώνεται μέ τη σημασία τῶν ἐρωτημάτων της, τήν προτεραιότητά τους ἀπέναντι στίς ἀπαντήσεις καί τή δυνατότητα τής μετατροπῆς κάθε ἀπαντήσεως σέ νέο ἐρώτημα. Ἐδῶ ή ἀλήθεια δέν είναι μία καί τελειωτική.

Ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας θά γίνει σαφέστερη μέ τό διαχωρισμό της ἀπό τήν εἰδική ἐπιστήμη· είναι ὅμως δυνατό νά ἔχουμε μιά πρώτη ἔνδειξη γιά τό εύρος τῆς Φιλοσοφίας μέ τήν παράθεση μερικῶν ἐρωτημάτων ἀπό ἐκεῖνα πού ἀναγράφονται στόν πίνακα τῶν θεμάτων της:

- Γιατί ὑπάρχει κάτι καί ὥχι τίποτα;
- Τό Σύμπαν ἔχει ἐνότητα σκοποῦ ή είναι τυχαία συσσώρευση ἀτόμων; Ἡ συνείδηση είναι μόνιμο μέρος τοῦ σύμπαντος ή προσωρινό ἐπεισόδιο πάνω σ' ἔναν προσωρινά ὑπαρκτό πλανήτη; Τό καλό ή τό κακό ἔχουν σημασία μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ή ὑπάρχουν καθαυτά;
- Τί μπορῶ νά ξέρω; Τί πρέπει νά κάνω; Τί μπορῶ νά ἐλπίζω;
- Ὁ ἄνθρωπος είναι προσδιορισμένος ή ἐλεύθερος;
- Ποιές είναι οἱ λογικές προϋποθέσεις τῆς ἐπιστήμης καί ποιά ή λειτουργία τῆς τέχνης:

Ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας. Τρία είναι γενικά τά ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας: α) ὁ ἄνθρωπος, β) ὁ κόσμος, γ) ὁ Θεός.

α) **Ο ἄνθρωπος.** Τή Φιλοσοφία ἔνδιαφέρει ό ἄνθρωπος ώς δημιουργική συνείδηση (ἀξία), ώς ὑπαρξη πού ὀλοκληρώνεται μέ τήν πνευματική καλλιέργεια.

β) **Ο κόσμος.** Ἡ Φιλοσοφία είναι θεωρητική μελέτη τοῦ κόσμου, ἀναλυτική τής ἐμπειρίας μέ τήν όποια ό ἄνθρωπινος νοῦς σχετίζεται μέ τή φύση ή μαρτυρεῖ γιά τήν ὑπαρξη τῆς φυσικῆς πραγματικότητας.

Ἡ Φιλοσοφία στήν ‘Ελλάδα ξεκίνησε ώς κοσμολογία. “Οπως τό παιδί διαμορφώνει πρώτα συνείδηση γιά τά γύρω του πράγματα κι ὑστερα γνωρίζει τόν ἐαυτό του, ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ φιλοσόφησε γιά τό ἄμεσο δεδομένο τῶν αἰσθήσεών του (τά «πρόχειρα ἀπό τά παράδοξα» κατά τόν Ἀριστοτέλη), καί ὑστερα ἀνα-

Bartolomeo Suardi - Bramantino, Ό νεαρός Σφόρτσα μελετά Κικέρωνα.

ρωτήθηκε γιά τό κέντρο πού ἔθετε τό ἐρώτημα, δηλαδή γιά τό πνεῦμα του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ότι οι πρῶτοι φιλόσοφοι είδαν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χάιντεγκερ, αὐτό πού ὄνόμασαν «Φύσιν» βασισμένοι σέ μιά θεμελιακή ποιητική καί στοχαστική ἐμπειρία τοῦ ὄντος: «Φύσις εἶναι ὁ ἐρχομός στό φῶς, τό γεγονός τῆς ἀναδύσεως ἀπό τό κρυμμένο». Ἡ περιορισμένη ἔννοια τῆς φύσεως στή Φυσική εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

γ) Ο Θεός. Τό έρώτημα γιά τό Θεό, ένω στή θρησκεία ἐκφράζεται μέ δόγματα, εἰκόνες καί σύμβολα καί καλλιεργεῖται μέ τήν πίστη, στή Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζεται κυρίως μέ λογικές ἐννοιες.

Η Φιλοσοφία ως προσωπικό πνευματικό ἀγώνισμα

Από ὅσα προηγήθηκαν ἔγινε φανερό ὅτι ἡ Φιλοσοφία δέν περιορίζεται σέ μιά ἀπό τίς πλευρές τοῦ ἐπιστητοῦ, δηλαδή σέ ἔναν εἰδικό χῶρο ἀντικειμένων, καί ὅτι γνώρισμά της είναι ὁ ἀδιάκοπος προβληματισμός.

Ἐπειδή ἡ Φιλοσοφία δέν είναι οὕτε πολυμάθεια οὕτε εἰδικὴ μάθηση, κάθε ὄρισμός της είναι πραγματικά περιορισμός· κανένας ὄρισμός δέν ἀποδείχνεται μοναδικός. Ὁ τρόπος μέ τόν ὥποιο δρίζει κανείς τή Φιλοσοφία είναι κιόλας καθρέφτης τῆς προσωπικότητας, δηλαδή ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στή ζωή. Η Φιλοσοφία πραγματώνεται ως ζωντανή σκέψη, ώς αὐτοδιάλογος καί ώς διάλογος μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους εἴτε ὥριμους εἴτε, γενικά, ἀνθρώπους μέ πνευματικές ἀνησυχίες. Καί στίς δύο αὐτέας μορφέας τοῦ διαλόγου δέν ἔχουν σημασία οὕτε οἱ ἀφετηρίες, ἀφοῦ ὥποιοδήποτε ἔρώτημα είναι δυνατόν ν' ἀποτελέσει ξεκίνημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, οὕτε οἱ αὐθεντίες, πάνω στίς ὥποιες θά βασίσουμε τίς ἀλήθειες πού ὑποστηρίζουμε· αὐτέας οἱ ἀλήθειες πρέπει νά ἔχουν κατητηθεὶ μέ προσωπικό πνευματικό μόχθο. Τήν προσωπική ἐμπειρία τῆς Φιλοσοφίας δίδαξε ὁ Σωκράτης, πού συμβούλευε τούς μαθητές του νά μήν ὑπακούουν ἀπλῶς στό δάσκαλο καί νά συμφωνοῦν μαζί του, ἀλλά νά συμφωνοῦν μέ τήν ἀλήθεια, δηλαδή νά ἀγωνίζονται νά γίνουν οἱ ἴδιοι μέτοχοί της.

Παράδειγμα αὐτῆς τῆς πραγματώσεως τῆς Φιλοσοφίας ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις Πλάτωνα-Σωκράτη καί Ἀριστοτέλη-Πλάτωνα, ὅπου ἡ μαθητεία τοῦ πρώτου ἀπό τό κάθε ζεῦγος στό δεύτερο δέν ὑπῆρξε παθητική, ἀλλ' ἀφορμή κυοφορίας προσωπικῶν στοχασμῶν.

Ἡ Φιλοσοφία μέ τό νά είναι ούσιαστικά αύτοσυνειδησία καί προσωπικός προσανατολισμός στόν κόσμο δέν είναι εἰδική μά-

θηση, ἀλλά καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, γιά τοῦτο δέ μαθαίνεται ὅπως οἱ ἄλλες ἐννοιολογικές ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως. Ἡ φιλοσοφική δημιουργία είναι λοιπόν σέ κάθε περίπτωση: α) ἀγώνισμα, ὅπου οἱ ιδέες τοῦ ἀνθρώπου είναι σέ δράση ἡ είναι ἡ δράση μέσα σέ ιδέες πού ἰκανοποιοῦν ύψηλές θεωρητικές ἀνάγκες, καὶ β) μέθοδος μέ τὴν ὁποίᾳ ὁ ἀνθρωπος ἀσκεῖ τὸ πνεῦμα του, ὥστε νά διατυπώσει κανόνες τοῦ λόγου καὶ νά βρεῖ προοπτικές κατά τὸ πέρασμά του μέσα στὸν κόσμο.

Διαιρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Σύμφωνα μέ μιά διαιρεση, πού ἀφορᾶ κυρίως στὴν ἑλληνική σκέψη καὶ τὴν καταξίωνει, μιά καὶ ὑπῆρξε ἡ γεννήτρα τῆς Φιλοσοφίας, ἡ Ἰστορία τῆς Φιλοσοφίας διαιρεῖται σέ τρεῖς χιλιετίες: α) ἀπό τὸ 600 περίπου π.Χ. ὥς τὸ 500 περίπου μ.Χ., β) ἀπό τὸ 500 περίπου μ.Χ. ὥς τὸ 1500 περίπου, καὶ γ) ἀπό τὸ 1500 περίπου, περίδοδο πού διανύουμε κι ἔμεῖς σήμερα.

Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μέ τὸ Θαλῆ καὶ τερματίζεται τὸ ἔτος 529, δηλαδή μέ τὸ κλείσιμο τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπό τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Μέ τὸ τελευταῖο σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐργάζεται ὁ χριστιανός Αύγουστινος, ὁ δημιουργός τῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας τῆς Δύσεως. Ἔτσι ἡ χριστιανική Φιλοσοφία τῆς Δύσεως είναι βασικά ἑλληνοχριστιανική.

Στὴ δεύτερη χιλιετία πού ὄνομάζουμε Βυζαντινή περίοδο, ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἔχει τὴ μορφὴ τῆς παραδόσεως.

Ἡ τρίτη χιλιετία, ἡ Μεταβυζαντινή, ἀρχίζει μέ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Τούρκους. Κατά τὴν περίοδο αὐτή ἔντονη είναι ἡ μέριμνα γιά τὴ διάσωση τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Πραγματοποιεῖται ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀναγέννηση ἀρχίζει μέ τὸ Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646) καὶ συνεχίζεται μέ τοὺς Ἀλέξανδρο, Νικόλαο καὶ Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, τὸν Βενιαμίν Λέσβιο (1762-1824), τὸν Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1863) κ.ἄ.

Καὶ στὴν τρίτη αὐτή περίοδο, πού, γενικότερα, κορυφώνεται

στά μεγάλα συστήματα τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Κάντ, καὶ τοῦ Ἐγέλου, ἡ ἑλληνική σκέψη εἶναι προσδιοριστική.

Σύμφωνα μὲν μιά ἄλλη διαίρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὅποια εἶναι περισσότερο γενική, καὶ τὴν ὅποια ἀκολουθοῦμε· στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ἔχομε τέσσερις περιόδους: τὴν ἀρχαία Φιλοσοφία, τὴν μεσαιωνική χριστιανική, τὴν νεώτερη καὶ τὴν σύγχρονη Φιλοσοφία.

Ίστορική ἐπισκόπηση τῆς Φιλοσοφίας

(Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν διδακτικό ύλικό, τὰ ἄλλα στοιχεῖα Πίνακα τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας).

Άρχαία Φιλοσοφία (΄Από τό 600 περίπου π.Χ. ὡς τό 500 περίπου μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Η Φιλοσοφία ξεκίνησε ὡς φιλοσοφία τῆς φύσεως (Προσωκρατική περίοδος). Μέ τό Σωκράτη ἔγινε ἀναζήτηση τῆς ὁρθῆς γνώσεως γιά τὴν ὁρθή κατεύθυνση τῆς πράξεως. Μέ τόν Ἀριστοτέλη ἔγινε Ὁντολογία ἡ Μεταφυσική. Μέ τούς Στωικούς καὶ Ἐπικουρείους Ἡθική.

- "Ιωνες φυσιολόγοι - Πυθαγόρειοι - Ἐλεάτες - Ἄτομικοί.
- Σοφιστές -Σωκράτης - Σωκρατικοί - Πλάτων (καὶ Ἀκαδημία).
- Ἀριστοτέλης (καὶ Περιπατητικοί).
- Στωικοί - Ἐπικούρειοι - Σκεπτικοί.
- Νεοπλατωνικοί - Αὐγουστίνος.

Φιλοσοφία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (΄Από τό 500 περίπου μ.Χ. ὡς τόν 17ο αἰ. μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Τό Μεσαιώνα ἡ ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση, κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι δεσμευτική γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό. Η Φιλοσοφία ἐξάλλου ἀναλαμβάνει νά ύπερασπιστεῖ ἐπιστημονικά, καὶ ἔτσι νά ύπηρετήσει, τό χριστιανικό δόγμα. Τῆς Σχολαστικῆς Φιλοσοφίας βασικό πρόβλημα εἶναι τό πρόβλημα τῶν «καθόλου», δηλαδή τῶν γενικῶν ιδεῶν. Συγκρούονται στό σημεῖο αὐτό δυό ρεύματα: ὁ μεταφυσικός ρεαλισμός (κατά τόν ὅποιο οἱ καθολικές ἔννοιες ἔχουν πραγματική ύπόσταση) καὶ ἡ ὄνοματοκρατία (ἡ ἄποψη σύμφωνα μέ τήν ὅποια οἱ

γενικές ονομασίες δέν έχουν άντικειμενική ύπόσταση, άλλ' είναι απλά ονόματα).

Κατά τήν Ἀναγέννηση ή Φιλοσοφία άποδεσμεύεται άπο τή Θεολογία καί γίνεται κοσμική σοφία. Μέ τούς ἀνθρωπιστές ἀναβιώνει ἡ δόξα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καί ἀποκαθίσταται ἡ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ ἀντίθετα στό θρησκευτικό φανατισμό.

- Χριστιανική Φιλοσοφία.
- Πατερική Φιλοσοφία καί Χριστιανικός Νεοπλατωνισμός.
- Ἀραβες Φιλόσοφοι (Ἀβικένας, Ἀβερρόης).
- Σχολαστική Φιλοσοφία (Ἀβελάρδος, Θωμᾶς, ὁ Ἀκινάτης).
- Ἰταλική Ἀναγέννηση (Τζορντάνο Μπροῦνο) καί Ἀνθρωπιστές (Μονταίν, Budé, Ἐρασμος).

Νεώτερη Φιλοσοφία 17ος, 18ος, 19ος αι.)

Παρατηρήσεις: α) 17ος καί 18ος αι. Ὁ Καρτέσιος είναι ὁ ἀρχηγός τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ φιλοσοφικός προβληματισμός μεταφέρεται μέ τόν Καρτέσιο ἀπό τό πεδίο τῆς ὄντολογίας στό χῶρο τῆς γνώσεως καί τῆς μεθόδου πού ὁδηγεῖ στήν κατάκτησή της. Ἀπό τή μεθοδική χρήση τῆς Λογικῆς τό πνεῦμα ὁδηγεῖται στή Μεταφυσική. Τό γνωσιοθεωρητικό ὅμως πρόβλημα γίνεται κατόπιν πεδίο συγκρουόμενων ρευμάτων, ὅπως τῶν ὄρθιολογιστῶν - δογματικῶν καί τῶν ἐμπειρικῶν, τῶν αἰσθησιοκρατῶν κτλ. Ἡ σύγκρουση είχε ώς συνέπεια τό ξέσπασμα κρίσεως στούς κόλπους τῆς Φιλοσοφίας.

Ὄ Κάντ τέμνει ἀκριβῶς στή μέση ὁδό ἀνάμεσα στόν ὄρθιολογισμό καί τόν ἐμπειρισμό, τήν ὁδό τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Μέ τόν καντιανό κριτικισμό γίνεται στή Φιλοσοφία μιά «κοπερνίκεια» ἐπανάσταση (ὅπως λέει ὁ Ἰδιος ὁ Κάντ). Γύρω ἀπό τήν αὐτενεργό συνείδηση στρέφεται τώρα ὁ κόσμος, ὅπως στή θεωρία τοῦ Κοπέρνικου γύρω ἀπό τόν ἥλιο κινεῖται ἡ γῆ.

β) Ὁ 19ος αι. είναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἀνθρωπος θεωρεῖται προϊόν τῆς φύσεως ἀδύναμον ν' ἀλλάξει τήν τύχη του ἐξαιτίας κληρονομικῶν καταβολῶν. Ἀπό τήν πίστη αὐτή ἔκεινά ὁ θετικισμός τοῦ Κόντ. Βασικές ἀρχές, πού προσδιορίζουν τήν ἐπιοχή αὐτή, είναι ἡ ἑτεραρχία (ντε-

τερμινισμός) και ό ἐπιστημονισμός. Ὁ ἐπιστημονισμός δέχεται ότι ἀρκεῖ νά ύποτεθεῖ όρισμένη ποσότητα ἐνέργειας, δυνάμεως καί ὕλης, καί τότε ὅλα τά φαινόμενα (ψυσικοχημικά, ψυχολογικά) εἶναι δυνατό νά ἔρμηνευθοῦν. Ὁ ἐπιστημονικός ύλισμός και ό ὄρθιολογισμός, πού θεμελιώνουν τήν ἀντιμεταφυσική θεώρηση τῆς πραγματικότητας, βρῆκαν ἀντίπαλες όρισμένες διδασκαλίες, ὅπως τή θεωρία τῆς ἡθικῆς δράσεως (Πουανκαρέ), τόν πραγματισμό (Τζαίημς), τή φιλοσοφία τῆς διαισθήσεως (Μπερξόν).

Τά σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ 19ου αἰ. ξεκινοῦν:

α) ἀπό τόν **Κάντ**: οἱ **Μετακαντιανοί** ἐπιχειροῦν νά ξεπεράσουν τήν ἀνάλυση τοῦ Κάντ και συγκροτοῦν θεωρίες τοῦ ἀπολύτου (Φίχτε, Σέλλιγκ, "Ἐγελος") οἱ **Νεοκαντιανοί** ἀντίθετα στή μεταφυσική τῶν Μετακαντιανῶν ξαναγυρνοῦν στόν Κάντ και διατυπώνουν θεωρίες τῆς γνώσεως και τῆς λογικῆς.

β) ἀπό τόν **Ἐγελο**, ἀπό τόν ὄποιο ὅμως παίρνουν ἡ τή μέθοδο (Φόυερμπαχ) ἡ ἀντικαθιστοῦν τήν ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος τοῦ Ἐγέλου μέ τήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ώς πραγματικοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας (Μάρξ). Ἀντίδραση στό ἀφηρημένο πνεύμα τοῦ Ἐγέλου εἶναι ἡ Φιλοσοφία τοῦ Κίρκεγκωρ.

- Καρτεσιανή φιλοσοφία (Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Σπινόζα, Μαλεμπράνς).
- Ἐμπειρισμός (Λώκ, Χιούμ) - Κριτικισμός (Κάντ).
- Θετικισμός (Κόντ).
- Ἰδεαλισμός (ὑποκειμενικός: Φίχτε, ἀντικειμενικός: Σέλλιγκ, διαλεκτικός Ἰδεαλισμός: "Ἐγελος, διαλεκτικός ύλισμός: Μάρξ).
- Νεοκαντιανισμός (Σχολές Μαρβούργου, Βάδης).
- Ἐξελιξικρατία (Σπένσερ) - Ὡφελιμισμός (Μίλλ) - Πραγματισμός (Τζαίημς).
- Φιλοσοφία τῆς διαισθήσεως (Μπερξόν).
- Φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Νίτσε, Ντίλταϊ).

Σύγχρονη έποχή.

Παρατηρήσεις: Άντιθεση στήν άφηρημένη όρθιολογική σκέψη άποτελούν οι φιλοσοφίες του ύπαρξισμού, των όποιων πρόδρομοι είναι ό Νίτσε καί ό Κίρκεγκωρ. Οι φιλοσοφίες αύτές έχουν ως άντικείμενο ή τήν κατανόηση του άνθρωπου ώς συγκεκριμένης ύπάρξεως μέσα στόν κόσμο καί τήν ιστορία ή τό είναι τού άνθρωπου μέ δόλη τήν τραγικότητά του (Χάιντεγκερ, Σάρτρ). Γενικά διακρίνουμε δύο τάσεις: τό χριστιανικό ύπαρξισμό (Γιάσπερς, Μαρσέλ) καί τόν άθεϊκό ύπαρξισμό (Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ). Άλλο ρεύμα, πού τή μέθοδό του χρησιμοποιούν όρισμένοι ύπαρξιακοί φιλόσοφοι, είναι ή Φαινομενολογία, ή όποια διδάσκει τήν έπιστροφή στό συγκεκριμένο, σέ μιά πρωταρχική ένόραση τῶν πραγμάτων. Ως μέθοδος τής γνώσεως ή Φαινομενολογία χρησιμοποιείται σέ πολλούς τομεῖς τού πνεύματος. Τό συγκεκριμένο έξαλλου, ως πολιτική καί κοινωνική πράξη καί ή κριτική στάση πού σκοπεύει στήν άλλαγή τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν είναι ό σκοπός όρισμένων φιλοσόφων, ὅπως αύτοί πού άποτελούν τή λεγόμενη Σχολή τής Φραγκφούρτης. Στήν περιοχή τής Λογικῆς κινεῖται ό σύγχρονος έμπειρισμός μέ έρευνες θεωρίας τῶν έπιστημῶν καί έρευνες γλωσσικής άναλύσεως.

- Ύπαρξισμός (Χάιντεγκερ, Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Γιάσπερς, Μαρσέλ).
- Φαινομενολογία (Χούσσερλ, Χάρτμαν, Σέλερ).
- Περσοναλισμός (Μουνιέ).
- Νεοθωμισμός (Μαριταίν).
- Σχολή τής Φραγκφούρτης (Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, Άντόρνο, Χάμπερμας).
- Σύγχρονος έμπειρισμός (λογικός θετικισμός, νεοθετικισμός, άναλυτική Φιλοσοφία: Ράσσελ, Πόππερ, Λόρεντς, Στεγκμύλλερ, Άλμπερτ, Κάρναπ, Ράιχενμπαχ, Βιττγκενστάιν).

Κλάδοι της Φιλοσοφίας

Από τήν άρχαιότητα άκομη ή Φιλοσοφία διαιρέθηκε σε κλάδους, στούς όποιους άντιστοιχούν διάφορα προβλήματα της. Καί οι κλάδοι της Φιλοσοφίας, έφόσον ή Φιλοσοφία μεταβάλλεται σύμφωνα με τή ζωή, διαφοροποιούνται ώς πρός τό περιεχόμενό τους. Οι κυριότεροι κλάδοι, πού πραγματώνουν ό καθένας ένα είδος τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, είναι:

‘Η Όντολογία: Θεώρηση τοῦ ὄντος καθ’ έαυτό. Ή όντολογία διακρίνεται από τήν ἀνθρωπολογία, πού είναι ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Ή όντολογία θεωρήθηκε: ἀνάλυση τῆς πηγῆς πού κάνει ὅλα τά πράγματα καί τό ἀνθρώπινο πνεῦμα νά είναι (Πλάτων), ἀνάλυση ἐκείνου πού μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλα τά ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ Θεοῦ (Σπινόζα), τῆς Ιστορίας (“Ἐγελος”), ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ὑπάρξεως τό όποιο συντελεῖται σέ κάθε ἀνθρωπο (Χάιντεγκερ).

2. **‘Η Γνωσιολογία:** Θεώρηση τοῦ γεγονότος, τῶν πηγῶν, τῶν ὄριων καί τῶν μορφῶν τῆς γνώσεως.

‘Επιστημολογία: Θεώρηση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

3. **‘Η Ήθική:** “Ερευνα τῶν σκοπῶν τῆς ζωῆς καί τῶν ἀρχῶν τῆς πράξεως.

4. **‘Η Αἰσθητική καί ή Φιλοσοφία τῆς τέχνης:** Θεωρητική ἐπιστήμη τῆς τέχνης, τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίας τοῦ ὡραίου καί τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως ή συγκινήσεως ἀπό τά ἔργα τῆς τέχνης.

5. **‘Η Φιλοσοφία τῆς Ιστορίας:** “Ερευνα τοῦ νοήματος τῆς Ιστορίας.

6. **‘Η Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας:** Έρμηνεία τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καί τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α'. Η ἔννοια τῆς Ἐπιστήμης

‘Από τὴν ἔμφυτη ἀνησυχία καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου νά ἐφευρίσκει ὑποθέσεις, γιά νά ἐρμηνεύσει τὸν κόσμο μ’ ἔνα σύστημα ἐννοιῶν (ν’ ἀντικαθιστᾶ δηλαδή τὴν ἐμπιειρική πολλαπλότητα μὲ τὴ λογική ἐνοποίηση) καὶ νά τὸν μεταμορφώνει πρακτικά, γεννήθηκε ἡ Ἐπιστήμη, πού ἀντικατέστησε ἔτοι τῇ μαγείᾳ, τῷ μύθῳ καὶ τὴν πρώτη τεχνική. Η Φιλοσοφία καὶ ἡ Ἐπιστήμη ἔχουν κοινούς τούς ὅρους τῆς γνώσεως: α) τὴν ὑπαρξη γνωστικοῦ ὑποκειμένου, β) τὴν ὑπαρξη ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καὶ γ) ὄρισμένες λογικές ἔννοιες.

Στὴν ἀρχαιότητα, στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ ὡς τό 17ο αἰώνα δέν εἶχε χωριστεῖ ἡ Φιλοσοφία ἀπό τὴν Ἐπιστήμη. Μεταφυσική καὶ ἐπιστήμη ταυτίζονται στὸν Πλάτωνα. ‘Ο Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι δίχως τῇ γνώσῃ τῶν γενικῶν ἀρχῶν δέν ἔχουμε ἐπιστήμη. Ο Καρτέσιος θεωρεῖ τὴ Φιλοσοφία ὀλόκληρη ὡς δένδρο, πού ρίζες του είναι ἡ μεταφυσική, κορμός ἡ φυσική καὶ κλαδιά ἡ μηχανική, ἡ ιατρική καὶ ἡ ήθική. Ο Λάιμπνιτς καὶ ὁ Σπινόζα δέν κάνουν διάκριση μεταξύ μεταφυσικῆς καὶ ἐπιστήμης.

Τῇ βάση γιά τό χωρισμό τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητας τοῦ πνεύματος ἔθεσε τό 18ο αἰώνα ὁ Χρ. Ἰωάννης Βόλφ. ‘Ο Κόντ εξάλλου ἔδειξε ὅτι τρίτο στάδιο τῆς ἴστορικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου είναι τό στάδιο τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἡ γνωστή ἐνέργεια στηρίζεται στὸ πείραμα καὶ στὴν παρατήρηση. Η ἐπιστήμη ἔγινε ἴστορικά ἀνεξάρτητη ἀπό τὴ Φιλοσοφία ἀπό τότε πού φάνηκε ὅτι ἀνταποκρίνεται σέ διαφορετικές πνευματικές ἀνάγκες ἀπ’ ὅ,τι ἡ Φιλοσοφία, ἀπό τότε δηλαδή πού ἔγινε φανερό ὅτι ἡ διαφορά ἔγκειται σέ τρία κυρίως σημεῖα: α) στὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, β) στὴν κατεύθυνση καὶ γ) στὴ μέθοδο.

Β'. Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία. Διαφορές

Ἐνώ ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας είναι, μποροῦμε νά ποῦμε, τό Είναι γενικά, τό ὅλο τῆς πραγματικότητας ἡ κάθε ιδέα πού τό

πνεῦμα θέτει ώς πρόβλημα (π.χ. οι ἔσχατοι σκοποί τῆς ζωῆς, ἡ ἐσωτερική διάσταση τῶν φαινομένων, οἱ πηγές τῆς γνώσεως), ἡ ώς ἔνα «γιατί» (γιά τή Φιλοσοφία δέν υπάρχει αύτονότο), ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης είναι συγκεκριμένα φαινόμενα, πράγματα ἡ κατηγορίες πραγμάτων, ὁρισμένη περιοχή γεγονότων, τά όποια ἐπιδέχονται διυποκειμενική θεώρηση είναι δηλαδή δυνατό νά παρατηρηθοῦν ὥχι μόνο ἀπό ἔναν ἀλλ' ἀπό πολλούς παρατηρητές, νά ἀναλυθοῦν, νά συνδεθοῦν μέ τούς νόμους τῆς νοήσεως καί νά μετρηθοῦν.

Τό ἀντικείμενο συνιστᾶ τό εἰδητικό γνώρισμα κάθε ἐπιστήμης. "Ετσι π.χ. ἀντικείμενο τῆς Φυσικῆς είναι τά φυσικά φαινόμενα. Ἡ Φυσική, μέ βάση τήν ἰδέα ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ κόσμου είναι ἔνα δεδομένο καὶ ξεκινώντας ἀπό ὁρισμένα ἀξιώματα, προσπαθεῖ νά ἔρμηνεύσει τά ἐπί μέρους φυσικά πράγματα, ζητεῖ νά «δώσει λόγο γι' αὐτά», νά «σώσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, τά «φαινόμενα», δηλαδή νά συλλάβει τά γενικά τους χαρακτηριστικά, τίς λογικές τους ἀρχές καὶ σχέσεις. Τῆς Φιλολογίας ἀντικείμενο είναι ὁ γραπτός λόγος καὶ οἱ ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιολογίας τά μνημεῖα, δηλαδή τά ἔργα πού κατασκεύασαν οἱ ἀνθρώποι σέ περασμένες ἐποχές. Γεγονότα ἐξάλλου είναι τά ἀντικείμενα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐπιστημῶν πού ἐξετάζουν τήν ἴδιαίτερη συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ώς γεγονός, δηλαδή τῆς Ἰστορίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Ἀνθρωπογεωγραφίας, Πολιτικῆς Οίκονομίας. Τά γεγονότα στή χρονική τους ἐκτύλιξη, ὅπως δίνονται ἀπό μαρτυρίες, ἀφηγήσεις (κείμενα) ἡ στά μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, καὶ ὁ συσχετισμός τους ἐνδιαφέρουν τήν Ἰστορία. Τά κοινωνικά γεγονότα (θεσμοί, ἔθιμα, συλλογικές πεποιθήσεις) ἐνδιαφέρουν τήν Κοινωνιολογία· τά ψυχικά (αἰσθήματα, συναισθήματα βουλήσεις κτλ.) τήν Ψυχολογία.

"Οταν ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου μελετάται ὥχι ώς γεγονός, ἀλλ' ώς πρόβλημα, π.χ. ἀπό ἡθική ἄποψη, τότε τή θέση τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης παίρνει ἡ Φιλοσοφία. "Ετσι, ὅταν ἡ Ἰστορία ἐνδιαφέρει τό μελετητή ώς πρός τό νόημά της, γίνεται Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας. "Οταν τά ψυχικά γεγονότα ἐρευνῶνται ώς νόηματα ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τυπικότητα, τή χρονικότητα καὶ τήν

άτομικότητά τους, άπό άντικείμενα τής Ψυχολογίας γίνονται άντικείμενα τής Φιλοσοφίας. Η Ψυχολογία άναζητεί τήν κανονικότητα τής σκέψεως, έρευνά τή σκέψη ως Ψυχική λειτουργία και τήν άνάγει στή διάνοια· ή Φιλοσοφία άντιμετωπίζει τό πρόβλημα τής άξιας τής σκέψεως. Στήν Ψυχολογία ό θαυμασμός π.χ. είναι Ψυχική κατάσταση· στή Φιλοσοφία θεωρείται προϋπόθεση τής γνώσεως, άπορητική δηλαδή στάση τού πνεύματος, πού ζητεί νά κατακτήσει κάτι λογικά («φιλοσοφικόν πάθος», κατά τόν Πλάτωνα), άλλα και όντολογικό γνώρισμα τής ύπαρξεως. Μέ μυθολογική γλώσσα παρατηρεί ό Πλάτων ότι σωστά ή Ίρις, πού φέρνει τά μηνύματα τών Θεών (τή γνώση), θεωρήθηκε κόρη τού Θαύμαντος. Ο νεοσωκρατικός σύγχρονος φιλόσοφος Γκαμπριέλ Μαρσέλ ύποστηρίζει ότι «ή ύπαρξη είναι άδιαχώριστη άπό τήν ἔκπληξη».

Όλες οί παραπάνω ἐπιστήμες λέγονται εἰδικές, γιατί χωρίζουν ἔνα εἶδος άντικειμένου μέ σκοπό γνωστικό. Χαρακτηριστικά αύτῶν τών ἐπιστημῶν είναι: α) ότι τά εἰδικά άντικειμενά τους είναι δοσμένα εἴτε άπό τή φυσική ἐμπειρία εἴτε άπό τήν ψυχική ἐμπειρία, β) ότι βασίζονται σέ «ύποθέσεις», καί ισχύουν σ' αύτές νόμοι, όπως ο νόμος τής αίτιας καί τού άποτελέσματος, καί γ) ότι ώς «διδακτικό ύλικό» τό άντικειμενό τους άναπτύσσεται άδιάλειπτα καί άπλωνται σέ καινούριους κλάδους.

Προϋπόθεση τών ἐπιστημῶν είναι ή λογική. Ακόμη καί ἔννοιες όπως τό τυχαίο, τό συμπτωματικό, τό «μή όριστικό», άνήκουν στό χώρο τής λογικῆς τών ἐπιστημῶν. Τό τυχαίο π.χ. ή σύγχρονη Φυσική προσπαθεῖ νά τό συλλάβει, νά τό προσδιορίσει ἐντάσσοντάς το σ' ἔνα εύρυτερο πλαίσιο, τή λογική τών πιθανοτήτων.

Η ἀλήθεια τής Ἐπιστήμης είναι λογική-τυπική καί ἐμπειρική. Είναι δηλαδή ή ἐπιστήμη σύστημα κρίσεων πού προκύπτουν συμπερασματικά άπό όρισμένα άξιώματα, άνεξάρτητα άπ' ό, τι συμβαίνει· έξαλλου οι θέσεις τής ἐπιδέχονται ἐπαληθεύσεις ή διαψεύσεις, πειραματικό ἔλεγχο, ἐπικυρώσεις μέ τήν ἐπιτυχία.

Η ἐπιστήμη ξεκινά άπό ἔννοιες ή προτάσεις («ύποθέσεις»), όπου ή ἀλήθεια θεωρείται αύταπόδεικτη: ό φυσικός π.χ. χρησιμοποιεί τήν ἔννοια τής δυνάμεως, ό βιολόγος τής σκοπιμότητας

«Τό παιδί είναι άνοικτό σ' ὅ, τι τοῦ φέρνει ἡ ζωή, αἰσθάνεται, βλέπει κι ἐρωτᾷ γιά τά πράγματα» (Karl Jaspers).

κατά τήν κοινή ἐκδοχή, χωρίς νά τίς ἔξετάζουν, καί, ἀκολουθώντας ὄρισμένη μεθοδική πορεία, προχωροῦν στήν ἀνακάλυψη νέων προτάσεων, στή συναρμολόγηση σέ σύστημα τῶν στοιχείων πού ἀνακαλύπτουν.

‘Ως σύστημα κρίσεων, ὅπου χρησιμοποιεῖται αύστηρή γλώσσα και ὄρισμένη μέθοδος, ή ἐπιστήμη ἔχει ἀντικειμενικό κύρος (π.χ. τά Μαθηματικά ἵσχυουν ἀνεξάρτητα ἀπό ἐκείνους πού τά γνωρίζουν) και είναι διαδόσιμη ἢ διδακτή.

‘Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας. ‘Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας δὲν εἶναι μία, ὅπως καὶ τὸ ἀντικείμενό της δέν εἶναι ἔνα ἐπί μέρους, ἀλλὰ τὸ ὄλο, γι’ αὐτό καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἕδου ἐπιμέρους δέν ἴσχύει ἐδῶ γενικά γιά ὅλους, ὅπως ἴσχύει ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀλήθειες δηλαδή τῆς Φιλοσοφίας, τά νοήματά της δέν ἐπιβάλλονται, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τῆς Φυσικῆς. ‘Η ἀλήθεια ἐδῶ κρίνεται ἀνάλογα μέ τίς προϋποθέσεις πού ἡ ἕδια ἡ Φιλοσοφία, τό ἑκάστοτε σύστημα θέτει. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε σύστημα ἔχει μιάν αὐτάρκεια πού τό κάνει νά συγγενεύει μέ τό καλλιτέχνημα. “Ἐτσι ἡ ἀλήθεια ἔχει καὶ μιά βιωματική ἀποψη, εἶναι ἀπόλυτη γι’ αὐτόν πού τή ζει μέ ὄλο τό Εἶναι του, ὅπως καὶ ἡ ἀξία ἐνός ἔργου τέχνης ἴσχύει ἀπόλυτα γιά τόν ἕδιο τόν καλλιτέχνη δημιουργό της. ‘Η ἀλήθεια ἔξαλλου καὶ ἡ ἀξία της στή Φιλοσοφία μᾶλλον δείχνονται παρά ἀποδείχνονται.

Στή Φιλοσοφία δέν ἔχει κύρος μόνο ἡ λογική, ἡ τουλάχιστον αὐτή ἴσχύει ὡς πρωταρχή (ὅπως καὶ στήν ἐπιστήμη) στήν ὄρθολογική Φιλοσοφία, πού εἶναι ὅμως μόνο μιά μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μέ τή Φιλοσοφία γίνεται φανερό ὅτι τό κριτήριο τῆς λογικῆς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστήμης δέν εἶναι καὶ κριτήριο τῆς λογικότητας γενικά. Οἱ ἀρχές π.χ. τῆς ἀποφευκτέας ἀντιφάσεως καὶ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης δέν ἴσχυουν ὅπωσδήποτε καὶ γιά τή Φιλοσοφία. ‘Η Φιλοσοφία δέν ἔκεινα ἀπό ἀξιώματα, ἀλλά εἶναι δυνατό νά προχωρήσει καὶ πέρα ἀπό κάθε ὑπόθεση, ὡς τό «ἀνυπόθετον» (Πλάτων). ‘Η Φιλοσοφία δέχεται καὶ αὐτό πού δέν ἀνάγεται στή λογική, τό παράλογο, ὡς «ύπερ-λογον» ἢ ἐξωλογικό.

“Ἐτσι, ἐνώ ὁ Σπινόζα π.χ. ἀναρωτιέται «σέ ποιό βωμό θά μποροῦσε νά προσευχηθεῖ ἐκείνος πού ἐξευτελίζει τή μεγαλειότητα τοῦ λόγου», ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Μπερξόν, ὁ Νίτσε, οἱ φιλόσοφοι τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.ἄ. δέν ταυτίζουν τήν ἀλήθεια μέ τή λογική. ‘Η Φιλοσοφία καταφεύγει συχνά καὶ στή φαντασία, χρησιμοποιεῖ

τό μύθο γιά νά παραστήσει έποπτικά καί συμβολικά τά νοήματά της, άντετεί άπό τό συναίσθημα ἡ βασίζεται καί στήν έμπειρια. Στήν Ἀγγλία μάλιστα άπό τόν Λόκ καί τόν Χιούμ έπικράτησε ἡ γνώμη ὅτι σκοπός τῆς Φιλοσοφίας είναι ἡ ἐφαρμογή τῆς έμπειρικῆς Ψυχολογίας πάνω στά γνωστικά καί ηθικά προβλήματα.

Από τά παραπάνω συνάγεται καί ὁ λόγος γιά τόν όποιο τά φιλοσοφικά συστήματα, ἔκτος ἀπό τήν περίπτωση ὄρισμένων ὀπαδῶν τους (Σχολέας, «ἐξηγηταί» κτλ.), δέν ἔχουν οἰκουμενικότητα. Ἰσχύουν μάλιστα περισσότερο ὡς πρός ὅτι ἀρνοῦνται παρά ὡς πρός ὅτι παραδέχονται. Τά δογματικά συστήματα, ὅπου ὅλα ἐξηγοῦνται μέ γενικά σχήματα, ὅπου ἀπλώνεται ἡ σκέψη πάνω στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη, δέν μποροῦν νά ίκανοποιήσουν τό κριτικό πνεύμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φιλοσοφική σκέψη είναι διαλεκτική στήν ύφη της. Τά φιλοσοφικά συστήματα είναι γιά τοῦτο συνεχής διάλογος ἐνώ ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, πού δέν ὄλοκληρώθηκε ποτέ, παραμενει ὀδύσσεια πνευματική.

Γ' Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη. Σχέσεις

1. Ἡ Φιλοσοφία μελετᾶ ἡ ἴδια τόν ἑαυτό της, είναι «αὐτή καθ' αὐτήν θεωρητική». Ὄταν μία εἰδική ἐπιστήμη ζητεῖ νά γνωρίσει τή φύση τῆς γνώσεώς της, νά ἀποδείξει τό λόγο τῆς ύπαρξεώς της, ἡ ὅταν ἐρευνᾷ καί ζητεῖ νά θεμελιώσει κριτικά τίς γενικές ἀρχές πού χρησιμοποιεῖ καί τόν ιδιαίτερο τρόπο, μέ τόν όποιο πλησιάζει τό ἀντικείμενό της, λέμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτή ἔχει τή φιλοσοφία της ἡ ὅτι ἡ ἐπιστημονική συνείδηση, ἀναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο, γίνεται φιλοσοφική συνείδηση.

Εἰδικότερα ὡς πρός τό πρόβλημα τῶν ἀρχῶν είναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστήμη συναντᾶ τή Φιλοσοφία: πρώτη ὕλη, πρώτα στοιχεῖα, πρώτη δύναμη, σχέση νόμων καί ἀριθμῶν είναι προβλήματα κοινά στή φυσική ἐπιστήμη καί στή Φιλοσοφία.

Τό κύρος ἐξάλλου τῶν γνώσεων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, ὁ σκοπός τους καί ἡ σημασία τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τους ἀνήκουν στά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία δηλαδή δέ σταματᾶ ἐκεὶ ὅπου φτάνει ἡ εἰδική ἐπιστήμη, ἀλλά γίνεται ἐπο-

πτεύουσα άρχη τής ἐπιστήμης. Στά ὅρια τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης ἀρχίζει ἐντονότερος καὶ οὐσιαστικότερος προβληματισμός. Ἡ εἰδικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἐλεύθερη ἀπό κάθε ἀξιολόγηση. Στή γνωστική της ἐνέργεια ἀναστέλλεται ἡ ἀξιολογική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος. Ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι μόνο γνώση, ἀλλά στοχασμός πάνω στίς γνώσεις μὲ τή δημιουργία σκοπῶν. Ἡ φιλοσοφία ἐνδιαφέρεται καὶ γιά τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου, ἔρμηνεύει τά διάφορα θρησκεύματα, τά πολιτικά συστήματα κτλ.

“Ἐτσι ἡ Φιλοσοφία ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλά καὶ προχωρεῖ πέρα ἀπό τίς ἐπιστῆμες στήν προσπάθειά της νά συλλάβει τό νόημα τοῦ κόσμου στό σύνολό του. Αύτό δηλαδή τό τελευταῖο δέν ισχύει μόνο ιστορικά, (ὅπως ἥθελε ό Ἔγελος, ὁ ὅποιος ἔλεγε ὅτι ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἡ γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς πού ἔρχεται τό σούρουπο), ἀλλά καὶ οὐσιαστικά.

2. Ἡ ἴδια ἐξάλλου ἡ Φιλοσοφία, γιά νά μήν εἶναι μύθος, ἄστοχος καὶ ἄβαθος στοχασμός, ὀφείλει κάθε φορά νά ἐνημερώνεται σχετικά μέ τίς κατακτήσεις τῶν ἐπιστημῶν στά διάφορα πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τή μέθοδό τους. «Τό φιλοσοφεῖν», λέει ό Γιάσπερς, «πού δέν εἶναι βέβαια ὄνειροπόληση, μά ζήτηση τῆς ἀλήθειας, πρέπει νά υίοθετεῖ τήν ἐπιστημονική στάση τοῦ πνεύματος ἡ τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα τοῦ σκέπτεσθαι. Ἐπιστημονική στάση εἶναι ἡ γνώση μιᾶς μεθόδου».

Αύτό δέν ισχύει μόνο σήμερα, ὅπου εἶναι πολλές οἱ ἐπιστημονικές γνώσεις καὶ ἀλματώδης ἡ ἐπιστημονική ἐξέλιξη· εἶναι κανόνας γιά τή Φιλοσοφία, ώς πνευματική δραστηριότητα πού ζητεῖ τήν ἐνότητα τῆς γνώσεως, δηλαδή βλέπει τό πραγματικό ώς ὅλο. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Πασκάλ «ἐνάντια σ' ὅσους ἐμβαθύνουν ὑπερβολικά στίς ἐπιστῆμες» δέν μπορεῖ νά γίνει όλότελα ἀποδεκτή, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία νοεῖται ώς καθολικός προβληματισμός, κύκλος ἀπό νοήματα, ὅπου περιέχονται καὶ τά πορίσματα τῶν ἐπιστημῶν.

‘Ως ἔρμηνευτική στάση ἡ Φιλοσοφία, καὶ ὅταν ἀναλύει, δέ διασπά, ἀλλά διαχωρίζει γιά νά συνθέσει τίς γνώσεις, ὅπως τούς κρίκους μιᾶς ἀλυσίδας. Ὁ Σωκράτης, καταπολεμώντας τή μονομέρεια, παρατηρεῖ στόν «ἴωνα», στόν ὄμώνυμο πλατωνικό διά-

λογο: «Σ' ὅλους είναι φανερὸ δτι δὲν μπορεῖς νὰ μιλᾶς γιὰ τὸν «Ομηρο χρησιμοποιῶντας τὰ μέσα μιᾶς μόνο τέχνης καὶ μιᾶς ἐπιστήμης».

Απὸ τὴ σκοπιὰ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ κανεὶς τὸν ὄρισμὸ τοῦ Βούντ, δτι ἡ Φιλοσοφία, ὡς γενικὴ ἐπιστήμη «όφείλει νὰ συνδέει τὶς γνώσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν». Ό σκοπὸς ὅμως δὲν είναι νὰ προκύψει ἔνα λογικὸ σύστημα ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀντιφάσεις, ὥπως στὸν ὄρισμὸ τοῦ Βούντ, ἀλλὰ νὰ συζευχθοῦν οἱ θεωρητικὲς κατακτήσεις καὶ οἱ πρακτικὲς ἐφαρμογές τους μὲ κατευθυντήριες ἀρχές κατὰ τρόπο ὥστε νὰ σώζεται ὁ ἀνθρωπιστικὸς χαρακτήρας τῆς ἐπιστήμης.

3. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

‘Η ἀξία τῆς Φιλοσοφίας

1. Η Ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ὅταν ἀναπτύσσονται ὡς ἀφιλοκερδεῖς θεωρητικὲς δραστηριότητες, ὡς ἐκδηλώσεις δηλαδὴ πνευματικῆς περιέργειας, είναι γιά τὸν ἀνθρωπὸ ἀποδείξεις ἐλευθερίας. Ό Σόλων, ὁ Θαλῆς, ὁ Πυθαγόρας καὶ ὄλοι ἐκείνοι οἱ πρῶτοι Ἑλληνες «σοφοί», πού ταξίδευαν γιά νὰ γνωρίσουν, γιά χάρη τῆς «θεωρίας» τῆς πραγματικότητας, (μέ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου), ἔγιναν παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Ό Πλάτων ἐξάλλου διέκρινε τὸν ἐπιστήμονα-φιλόσοφο ἀπὸ τὸν τεχνίτη μέ τὸ γνώρισμα τῆς ἐλευθερίας, πού ἀπέδιδε μόνο στὸν πρῶτο. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, στὸν ὅποιο ἡ ὄντολογία είναι ταυτόσημη μέ τὴν ἐπιστήμη, ἔλεγε ὅτι σκοπός τῆς ἐπιστήμης είναι μόνο ἡ ἀλήθεια, πού είναι δεῖγμα ἐλευθερίας.

Η Φιλοσοφία γεννήθηκε καὶ ὑπάρχει ἀπό τὴν ἀνάγκη πού ἔχει ὁ ἀνθρωπὸς νὰ τοποθετηθεῖ ἀπέναντι στὸν κόσμο καὶ νὰ δικαιωθεῖ, προσανατολίζοντας ὁ ἔδιος τῇ ζωῇ του. Ή σημασία τῆς Φιλοσοφίας φαίνεται καὶ ἀπό τὴ διαρκὴ παρουσία τῆς στίς παροιμίες, στούς μύθους καὶ στίς ἀντιλήψεις τῶν λαῶν. Καὶ μέσα στὴν τέχνη ὑπάρχει ἡ Φιλοσοφία. Τά ὅρια τῆς ἐπιστήμης, ἐξάλλου,

ὅπως εἴδαμε, τά ύπερβαίνει ό φιλοσοφικός μόχθος τοῦ ἀνθρώπου. Άλλα καὶ ὅταν ἀπορρίπτει κανείς τή Φιλοσοφία, φιλοσορεῖ εἰτε τό ξέρει εἰτε ὅχι, ἐπιτελεῖ φιλοσοφική πράξη, ἀφοῦ παίρνει στάση ἀπέναντι στό στοχασμό μέ τόν ἵδιο βέβαια τό στοχασμό.

Ἡ Μεταφυσική ἐξάλλου μπορεῖ νά ἀμφισβητήθηκε, γιά διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, ὅπως ἔγινε μέ τούς Κάντ, Κόντ καὶ Μάρκ καὶ περισσότερο ἀπό τό θετικιστικό πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας· ἡ μεταφυσική ὅμως ἀνησυχία ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, καὶ αὐτή ἡ ἀντίσταση είναι ἀπόδειξη τῆς νομιμότητας τῆς Φιλοσοφίας ὡς Μεταφυσικῆς.

Ἡ σύγκρουση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀνήκει ούσιαστικά στό ἥθος τῆς Φιλοσοφίας. ባ σύγκρουση μπορεῖ νά είναι κριτική στάση (προσωπική, ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση προβλημάτων) ἢ ιστορικὴ κρίση, μέ τήν ὁποία ἀπορρίπτονται οἱ ἄγονες ἀπόψεις καὶ γνῶμες.

Ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ιστορία της, ὑπῆρξε συνεχής ἀντίρρηση στή στασιμότητα τῶν ἰδεῶν, στή θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἀμετάβλητου. Κάθε μεγάλος φιλόσοφος ἔγινε ἐνσάρκωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ ἀνυποψίαστου πλήθους ἢ τῆς προσωπικῆς θέσεως ἔναντι τῆς ἀνώνυμης, ἀβασάνιστης γνώμης. ባ Φιλοσοφία, ὡς μέθοδος σκέψεως, ὑπῆρξε καὶ είναι ἀντίπαλος τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Μιά κριτική, πού δέν είναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάσπερς, «αἰώνιο στριφογύρισμα πολεμικῆς, ἡ ὁποία δέν ὀδηγεῖ ποτέ σε συνεννόηση, ἀλλά δραστική κριτική, πού ἀκολουθεῖ βῆμα πρός βῆμα τήν ἀλήθεια», είναι πραγματικά φιλοσοφική στάση.

2. ባ μορφή πού ἀποδίδεται συνήθως στή Φιλοσοφία είναι ὅτι ἀποτελεῖ εἶδος ἀναχωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Φιλοσοφία ὡς γραπτός καὶ ὡς προφορικός λόγος είναι ἐπικοινωνία καὶ ὅτι κάθε θέση πού ἐκφράζει προσφέρεται στό κοινό καθιστᾶ τή Φιλοσοφία πράξη ἰδιότυπη. ባ ἐκείνους πού παραθεωροῦν τή λειτουργική αὐτή πλευρά τῆς Φιλοσοφίας θά φέρουμε ὡς παράδειγμα τόν Πλάτωνα: ὁ Πλάτων δέν ἀρνήθηκε τήν πράξη, ἀλλά προέταξε σ' αὐτήν τή θεωρητική ἐρμηνεία καὶ κατανόηση. Τό διαλεκτικό-φιλόσοφο ἥθελε ὁ Πλάτων παιδαγωγό καὶ ἀγωνιζό-

μενο για τή «σωτηρία ὅλης τῆς πόλεως». Καί γιά τὸν κυβερνήτη ἥθελε ἡ νά εἶναι φιλόσοφος ἡ νά εἶναι ὁ Ἰδιος ὁ φιλόσοφος κυβερνήτης. Ὁ Πλάτων μέ ὅλη τή φιλοσοφία του ἐπιδίωξε νά καταπολεμήσει τήν ἀπνευμάτιστη ζωή καί ἔκανε πράξη τό λόγο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μέ τόν ὄποιο κανένας δέν εἶναι κακός μέ τή Θέλησή του, ἀλλ' ἀπό ἄγνοια. Αύτό παρέλαβε στούς νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος, πού δίδαξε ὅτι «καθένας πού σφάλλει, τό κάνει ἀπό ἄγνοια», γιά τοῦτο καί εἶναι ἀνάγκη νά καλλιεργήσει τό λογικό του καί νά προστατεύσει τό πνεῦμα του ἀπό τίς δογματικές προκαταλήψεις.

Καί στή μυστική ἀκόμη φιλοσοφία δέν ὑπάρχει πλήρης ἄρνηση τής ζωῆς: ἐκεῖνο πού προτείνεται εἶναι νά ζήσει κανείς τή ζωή του ἐδῶ κάτω ἔτσι πού νά ἀξίζει τήν ἄλλη ζωή, τήν ἀπόλυτη. Ὁ Πλωτίνος, ὁ κατ' ἐξοχήν μυστικός τής ἀρχαιότητας, ἀπαγόρευσε, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αύτό τόν Πλάτωνα, τήν αὐτοκτονία ώς λύση, γιατί δέν καθαίρει τήν ψυχή. Στούς χρόνους μας ὁ Μαρσέλ συνέλαβε τή φιλοσοφία ώς συγκεκριμένη, ὅχι ἀφορημένη διανοητική κατασκευή, καί ἀνέλαβε νά τήν ὑπερασπιστεῖ ἐνάντια στούς ἐπικριτές της γενικά καί εἰδικά ἀπέναντι σ' ἐκείνους πού τή θεωροῦν ἀπόκοσμη ἀπασχόληση.

3. Ἡ ὑπαρξη ἐξάλλου πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων μέ διαφορετικές προϋποθέσεις καί ἀντικρουόμενες ἀπόψεις δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τής Φιλοσοφίας γιά τούς ἔξης λόγους:

α) Ἡ Φιλοσοφία εἶναι προσωπική προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν γνώσεων καί διαμορφώσεως τής προσωπικότητας. Ἐφόσον τά φιλοσοφικά συστήματα δέν εἶναι ἀποκάλυψη, ἀλλ' αὐτοπροσανατολισμός στόν κόσμο δέν εἶναι δυνατό παρά νά εἶναι ὑποκειμενικά.

β) Ὁ ύποκειμενικός χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τής Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία δέν εἶναι ἀπλῶς διδαχή, ἀλλ' ἀσκηση τοῦ πνεύματος.

“Ο.τι μαθαίνει κανείς ἀπό τή Φιλοσοφία εἶναι ἡ τέχνη νά θέτει ἐρωτήματα, νά ἐμβαθύνει στά προβλήματα, ν' ἀγαπᾶ τήν ἀλήθεια καί νά μήν κάνει, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, κανένα συμβιβασμό, προκειμένου νά κατορθώσει νά τήν πλησιάσει ὅσο γίνεται περισ-

Gabriel Marcel. Ο φιλόσοφος της δημιουργικής πιστότητας

σότερο. Άπο τήν ἄποψη ἀκριβώς αύτή οι Πλατωνικοί Διάλογοι είναι ύψηλή τέχνη τοῦ λόγου. Ή ἀμφιβολία, ή μείωση τῆς βεβαιότητας, πού προκύπτουν ἀπό τή διαπίστωση τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν συστημάτων, είναι βέβαια δυνατό νά ὁδηγήσουν μερικούς στό σκεπτικισμό καί σ' ἔνα εἰδος «μισολογίας». Τούς πνευματικά ὅμως ἀνδρείους καί καρτερικούς δέν ἀποθαρρύνουν οἱ ἀντιθέσεις πού ύπάρχουν στά διάφορα σχήματα, τά ὅποια παίρνει ή σκέψη μέσα στήν ιστορική της πορεία, γιατί αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἀντιθέσεις είναι μέσα στήν ούσία τῆς ζωῆς. Έξαλλου σ' αὐτούς η διαπίστωση τῶν ἀντιθέσεων ἐπαυξάνει τήν κριτική ίκανότητα, τήν ἐλεγκτική διάθεση καί ἐπιβεβαιώνει τήν ἀνάγκη τῆς προσωπικῆς τοποθετήσεως μέσα στόν κόσμο.

γ) Τό ἄμεσο κέρδος τῆς φιλοσοφικῆς ἀσκήσεως, μέ τή σπουδὴ τῆς Φιλοσοφίας ἡ μέ τό διάλογο (πού γίνεται ἀνάμεσα σέ ὥριμους ἀνθρώπους καί ἀνώριμους ἡ ἀνάμεσα σέ φίλους), είναι ἡ αὐτοσυνείδηση, ἡ ίκανότητα τοῦ πνεύματος νά προσδιορίζει τίς ἐσωτερικές του ἀρχές. Ή Φιλοσοφία, λένε, μειονεκτεῖ, γιατί δέν προτείνει λύσεις, ὅπως οἱ ἄλλες ἐπιστήμες· αὐτό ὅμως συμβαίνει γιατί οἱ λύσεις ἐδῶ δέ μαθαίνονται, προκύπτουν ἀπό τήν τριβή τῆς συνειδήσεως μέ τά προβλήματα.

δ) Ή μελέτη τῆς Ιστορίας τῆς Φιλοσοφίας μπορεῖ νά γίνει ἐργαστήρι γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅταν πραγματοποιεῖται μέ τή συνείδηση ὅτι κάθε φιλοσόφημα είναι ἀποτέλεσμα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν τάσεων μιᾶς ἐποχῆς καί τῶν κλίσεων αὐτοῦ

πού τό δημιούργησε. Κάθε φιλοσόφημα συγγενεύει μέ τό ἔργο τής τέχνης, γιατί προϋποθέτει ἀφομοίωση καί μεταμόρφωση μιᾶς ἴστορικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτό καί δέν είναι ἡ φιλολογική καί ἀρχαιογνωστική μέθοδος κατάλληλες γιά τή μελέτη τῆς ἴστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ πρόσληψη τῆς Φιλοσοφίας είναι οὐσιαστική, ἐφόσον γίνεται μέ σκοπό τήν ἐξαγωγή ἀπό τήν πείρα τοῦ παρελθόντος νοημάτων γιά τό παρόν.

‘Η ἐποχή μας καί ἡ Φιλοσοφία

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τό θέμα τῆς σημασίας τῆς Φιλοσοφίας, θά ἐξετάσουμε τή θέση της μέσα στό σημερινό κόσμο.

‘Η ἐποχή μας χαρακτηρίζεται ἀπό καταπληκτική πρόοδο τῆς τεχνικῆς, σύγχρονη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Φυσικῆς, ἀφοῦ ἡ τεχνική ἀποτελεῖ ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν κατακτήσεων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτή τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσεως ὁ ἀνθρωπος πέτυχε νά μειώσει σημαντικά τό μόχθο τῆς ἐργασίας, νά ἐκμηδενίσει ἀποστάσεις καί νά ἐνώσει – μέ τήν οἰκουμενικότητα, τήν κοινή χρήση τῶν τεχνικῶν κατασκευῶν – λαούς πού διαφέρουν σέ πολλά σημεῖα μεταξύ τους. Ἐξάλλου μέ όρισμένα τεχνικά ἐπιτεύγματα, ὅπως οἱ μηχανές, ὁ ἡλεκτρονικός ύπολογιστής, οἱ πύραυλοι, τά διαστημόπλοια, ὁ ἀνθρωπος ἀπέδειξε ὅτι ἡ σημερινή τεχνολογία ξεπέρασε καί αὐτή τή φαντασία ἄλλων ἐποχῶν.

Τό πρόβλημα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀφορᾶ στή σημασία ὅλης αὐτής τῆς προόδου γιά τόν ἵδιο τόν ἀνθρωπο. Ἐνῶ ὁ παραδοσιακός ἀνθρωπισμός διαχωρίζει τίς κλασσικές σπουδές ἀπό τίς σύγχρονες, ἡ κριτική φιλοσοφική σκέψη δέν μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά παραθεωρήσει τήν ἀξία τῆς τεχνικῆς, ἐφόσον αὐτή είναι συντελεστής τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό όρισμένες βιοτικές ἀνάγκες. Γιά νά ἀξιολογήσουμε ὅμως τήν τεχνική, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε πόσο ἀνταποκρίνεται στήν ὄντολογική σημασία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἴστορία τοῦ πολιτισμοῦ είναι ἀπόδειξη ὅτι ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά ἄλλα ὄντα ἔγκεται στό ὅτι αὐτός δέν είναι σειρά

άπο «φυσικές» μόνο λειτουργίες, ότι δέν εχει απλή ζωικότητα, άλλα «βίον», σπώς έλεγαν ό Πλάτων και ο Ἀριστοτέλης. "Οντας ένα σκεπτόμενο σύν, ο ἄνθρωπος ζει κιόλας τό γεγονός ότι σκέπτεται, δηλαδή γνωρίζει τή διαφορά ύποκειμένου καί ἀντικειμένου. Τά πράγματα, πού δημιουργεῖ ό ἄνθρωπος μέ τήν τεχνική του, είναι ἀντικείμενα, μέ τήν ἐτυμολογική σημασία πού εχει ό σύρος. Καί κάθε ἀντικείμενο ύπάρχει πάντα ώς πρός ένα ύποκειμένο πού σκέπτεται καί πού δέν ἀντικειμενοποιείται. Τά ἀντικείμενα τῆς τεχνικῆς είναι μέσα, ἐνῶ ό ἄνθρωπος, πού τά δημιουργεῖ, δέν μπορεί νά είναι μέσο, είναι «ἐντελέχεια» (σύν πού εχει τό σκοπό μέσα του).

"Η ύπερτροφία ὅμως τῆς τεχνικῆς, ή όποια χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας, ἀνέτρεψε, σπώς είναι φανερό, αύτή τήν τάξη, πού ἀνταποκρίνεται στή φύση τοῦ ἄνθρωπου: οἱ τεχνικές κατασκευές έγιναν σκοποί, τά τεχνικά ὅργανα ἔξανδραπόδισαν τόν ἄνθρωπο, ή ἐργασία ἀποπνευματώθηκε μέ τήν ὁμοιομορφοποίηση.

"Ενα σύγχρονο φιλοσοφικό ρεύμα, ή ύπαρξιακή φιλοσοφία, όφειλει ἐκτός τῶν ἄλλων τή γέννησή του στήν ἀνάγκη ἀντιδράσεως στή μηχανοποίηση τοῦ ἄνθρωπου, στό σφετερισμό, σπώς λέει ό Γιάσπερς, τῶν πραγμάτων πάνω στά πρόσωπα. Ή Φιλοσοφία, ώς κριτική τῆς τεχνολογίας, δέν ἐπιτίθεται στήν τεχνική μέ σκοπό τήν κατάργηση τῶν τεχνικῶν μέσων, άλλα σκοπεύει στήν ὄντολογική ἀποκατάσταση τοῦ ἄνθρωπου, στήν καταπολέμηση τῆς κακής χρήσεως τῶν μέσων καί τῆς αύτολατρείας τοῦ ἄνθρωπου τῆς τεχνικῆς, στήν ἀπόδειξη τῆς σημασίας τῆς προτεραιότητας τῆς καθοδηγητικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος καί τῆς ἀξίας τῆς ἵδιας τῆς ζωῆς. Εἰδικοί ἐπιστήμονες προτείνουν βέβαια καί συγκεκριμένες λύσεις, σπώς π.χ. τή δίκαιη κατανομή τῆς ἐργασίας γιά τήν ἀποφυγή τῆς ἀποξενώσεως τοῦ ἄνθρωπου ἀπό τή μηχανή ή τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τίς ὑπερβολές τῆς τεχνικῆς. Ο Ἀϊνστάιν μάλιστα χαρακτήρισε ἥδη τήν ἐποχή μας ώς ἐποχή τῶν τέλειων μέσων καί τῶν συγκεχυμένων σκοπῶν. Τά ἀρνητικά ἐξάλλου ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἀδιάκοπη ἐξειδίκευση, πού ἐπικρατεῖ στήν ἐποχή μας, κατέδειξαν τόσο ἐπιστήμονες, σπώς π.χ. ό Ὁπενχάιμερ, ὅσο καί φιλόσοφοι.

‘Ο ρόλος ὅμως τῆς Φιλοσοφίας σήμερα εἶναι κατ’ ἔξοχήν κα-
θοδηγητικός: Ή Φιλοσοφία ὄφείλει νά ἐπιμείνει στή σημασία τῆς
συνεργασίας ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης
καὶ τῆς σύνεργασίας τῶν ἀνθρώπων γενικά ἡ φιλοσόφων καὶ ἐπι-
στημόνων εἰδικά, γιά νά συμβαδίζει ή ἀνθρώπινη δημιουργία μέ
τη γνώση τῶν σκοπῶν. Ή Φιλοσοφία γεννιέται καὶ ὥριμάζει, ὅταν
ὑπάρχουν προβλήματα· καὶ σήμερα ἐκεῖνο πού τή δικαιώνει εἶναι
νά καταδείξει τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσει ὁ ἀνθρωπος ἐσωτερική
ζωή, πού νά θεμελιώνεται πάνω σέ ἀξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ .

- . Βάλ Ζάν, Εισαγωγή στίς φιλοσοφίες τοῦ ύπαρξισμοῦ, μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτη, Δωδώνη, 1970.
2. Γιάσπερς Κάρλ, Ύποστασιακή Φιλοσοφία, μετάφρ. Π. Κανελλόπου-
λου, Ἀρχείον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν 3, 1938.
3. Γιάσπερς Κάρλ, Φιλοσοφικά καὶ Πολιτικά Δοκίμια, μετάφρ. Ἀχ. Βαγε-
νᾶ, Ἀναγνωστίδης.
4. Θεοδωρακόπουλου I. N., Εισαγωγή στή Φιλοσοφία τ. Α καὶ Β, 1974.
5. Θεοδωρακόπουλου I. N., Φιλοσοφία καὶ Ζωή. Μικρὰ φιλοσοφικά κεί-
μενα, 1967.
6. Παναγιωτόπουλου I. M. Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπος, 1966.
7. Τατάκη Β., Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, 1975.
8. Χάιζενμπεργκ Β., Φυσική καὶ Φιλοσοφία, μετάφρ. Κ. Κωνσταντίνου,
1971.
9. Wiener N., Κυβερνητική καὶ κοινωνία, μετάφρ. Ἡ. Ἰωαννίδη, Παπαζή-
σης, 1970.

Β' ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"Όταν κανείς άντικρύζει τό πέλαγος, έχει τήν έντυπωση ότι βλέπει μιά έπιπεδη έπιφάνεια. "Αν κατά τύχη όμως ίδει νά ξέρχεται από μακριά ένα πλοϊο, θά διαπιστώσει, ότι στήν άρχη φαίνεται μόνο ό ίστός του, ένω τό κυρίως σκάφος άρχιζει νά φαίνεται άργότερα. Κάτι τέτοιο βέβαια δέ θά συνέβαινε, ἀν τό πέλαγος ήταν έπιπεδη καί ὅχι κυρτή έπιφάνεια. Γιά τόν πιστό όποιασδήποτε θρησκείας ή ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ είναι γεγονός τόσο βέβαιο όσο καί ή ὑπαρξη τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. "Ομως γιά τούς άθειστές ὄλων τῶν ἐποχῶν είναι μιά ἀναπόδεικτη ύπόθεση.

Μέ ποιό κριτήριο ἀπορρίπτομε ώς ψευδή τόν πρώτο ισχυρισμό, ότι ή έπιφάνεια τῆς θάλασσας είναι έπιπεδη καί ἐγκρίνομε τό δεύτερο; Ποιός μᾶς βεβαιώνει ότι τή μιά φορά βρισκόμαστε σέ πλάνη, ένω τήν ἄλλη ἔχομε ἀληθινή γνώση; Ποιά είναι ή αἰτία πού διαφοροποιεῖ από ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο τήν πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ; Παρόμοια ἐρωτήματα ἔκαναν τόν ἄνθρωπο συχνά νά ἀναρωτιέται: είναι ἄραγε δυνατή ή ἀληθινή γνώση;

μπορεῖ ό ανθρωπος μέ τίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις πού διαθέτει νά άποκτήσει βέβαιη γνώση, ή μήπως είναι καταδικασμένος νά άγωνίζεται πάντα χωρίς άποτέλεσμα; νά πιστεύει κάθε φορά ότι έπιτέλους βρῆκε τήν άλήθεια, ένω μέ μιά ἄλλη νεώτερη άνακαλύψη ή μ' ένα νέο συλλογισμό νά άποδεικνύονται όλα τά προηγούμενα πλάνες; Πολλοί φιλόσοφοι υίοθετησαν κατά καιρούς τέτοιες άπαισιόδοξες άπόψεις. Κι όμως, άρκει νά φέρει κανείς στό νοῦ του τίς μαθηματικές έπιστημες καί τίς έφαρμογές τους, γιά νά πεισθεῖ ότι πραγματικά ύπάρχει έγκυρη γνώση. Ποιός π.χ. θά άμφισβητήσει τήν άλήθεια ένός άπλου μαθηματικού συλλογισμού όπως $2 + 2 = 4$; ή ποιός θά φέρει άντιρρηση ότι ή άρχι τοῦ Ἀρχιμήδη είναι μιά βέβαιη γνώση, πού μάλιστα έπαληθεύεται άπό τήν καθημερινή ζωή;

Πρόβλημα λοιπόν είναι οχι μόνο, ἀν είναι δυνατή ή γνώση γενικά, πράγμα πού άμφισβητοῦν οί σκεπτικιστές όλων τῶν ἐποχῶν, ἀλλά κυρίως σέ ποιά πεδία είναι δυνατή. Είναι δυνατή τόσο στή φυσική (α' παράδειγμα) όσο καί στή μεταφυσική (β' παράδειγμα); Ἀκόμα, μέχρι ποῦ φτάνουν τά ὄριά της; Είναι άπεριόριστες ή περιορισμένες οί γνωστικές μας δυνάμεις; Τέλος ἐγείρεται ἀδυσώπητο τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως: Πῶς φθάνομε στήν άληθινή γνώση; μέσω ποιάς γνωσιοθεωρητικῆς πηγῆς; Είναι ό νοῦς ή οί αἰσθήσεις πού μᾶς τήν προσπορίζουν; Ή ὥραση π.χ. μᾶς πληροφορεῖ ότι ό οὐρανός ένώνεται μέ τήν ἄκρη τῆς θάλασσας ή μέ τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ό νοῦς μας όμως μᾶς ἐμποδίζει νά δεχθούμε αύτή τή γνώμη ώς άληθινή. Τί συμβαίνει λοιπόν; μήπως ὅλος ό έξωτερικός κόσμος, ἔτσι όπως μᾶς τόν πιαρουσιάζουν οί αἰσθήσεις, είναι διαφορετικός ἀπ' ό, τι στήν πραγματικότητα; μήπως είναι ἔνα φαινόμενο πού πίσω του ύπάρχει κάτι ἄλλο η μήπως τέλος δέν ύπάρχει καθόλου; "Ολα αύτά είναι ἐρωτήματα πού άπασχολοῦν τή γνωσιολογία. "Ομως ή γνωσιολογία ἔχει ἀκόμα μιά ἀποστολή: νά κάνει ἀντικείμενο ἔρευνας ό, τι γιά τίς εἰδικές έπιστημες θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς ἔρευνας. Ή γνωσιολογία προσπαθεῖ νά σκεφτεῖ τό πρόβλημα τῆς γνώσεως όσο γίνεται χωρίς προϋποθέσεις. Ή μαθηματική ἐπιστήμη π.χ. προϋποθέτει ώς άναμφισβήτητο τό κύρος τῶν λεγόμενων ἀξιωμάτων, χωρίς νά ἐρωτᾶ ἀπό ποῦ τό ἀντλοῦν. Αύτο

άκριβως έρευνα ή γνωσιολογία. Πού στηρίζεται τό κύρος τών μαθηματικών άξιωμάτων; Είναι ή άλληθεια τους κάτι «έμφυτο», δεδομένο στόν ανθρωπο ἢ κάτι πού κατακτάται μέ τήν ἐμπειρία; Άκομα, οι εἰδικοί ἐπιστήμονες προϋποθέτουν ὅτι τά αντικείμενα πού έρευνοῦν είναι πραγματικά καί προσπαθοῦν νά τά κατατάξουν καί νά τά ἐρμηνεύσουν. "Αν τά πραγματικά αύτά αντικείμενα είναι καί κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι φαίνονται στή συνείδησή μας, ἢ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ύπαρχουν, ὅτι είναι πραγματικά δέν τό ἐξετάζουν, γιατί βέβαια, ἂν τό ἐξέταζαν, θά ἔκαναν φιλοσοφία κι ὅχι εἰδική ἐπιστήμη. "Εργο τους είναι νά προχωρήσουν θεωρώντας ὄρισμένες γνώσεις αύτονότερες. Αύτές τίς αύτονότερες γνώσεις καί τό κύρος τους ἔρχεται νά ἀμφισβητήσει καί νά ἔρευνήσῃ ή γνωσιολογία.

Η θεωρία τῆς γνώσεως λοιπόν ἡ γνωσιολογία, ὅπως ἀπό τό 17ο περίπου αἰώνα λέγεται, είναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας πού ἀναλύει καί ἐρμηνεύει ὅχι κάποια ὄρισμένη γνώση, ἀλλά τό ἴδιο τό φαινόμενο πού λέγεται γνώση. Μέ τή γνωσιολογία ὁ νοῦς «ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν» καί αὐτοαναλύεται. Δέν προβληματίζεται πάνω σέ κάποιο αντικείμενο, ἀλλά κάνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του πρόβλημα. Ή ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ή νόηση, πού μέ τίς ἄλλες ἐπιστήμες πορεύεται πρός ἓνα αντικείμενο – μέ τίς εἰδικές πρός ἓνα εἰδικό καί συγκεκριμένο, μέ τίς φιλοσοφικές πρός ἓνα γενικό – μέ τή γνωσιολογία ἀναλύει τό ἴδιο της τό είναι. Μέ τή γνωσιολογία ή νόηση προσπαθεῖ νά καταλάβει τή δομή της, τούς τρόπους λειτουργίας της. Προσπαθεῖ νά ἐκτιμήσει τίς δυνατότητες καί τά ὄρια της.

Στά ἐπόμενα κεφάλαια θά ἀσχοληθοῦμε μέ τά σπουδαιότερα ἀπό τά προβλήματα, πού ἐπισημάναμε. 'Εκτός ἀπό τό γενικό πρόβλημα τί είναι γνώση καί ποιοί είναι οἱ ἀπαραίτητοι γιά τήν πραγματοποίησή της ὅροι, θά μᾶς ἀπασχολήσουν τρία ἄκομα προβλήματα: τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Τά προβλήματα αύτά θά τά ἐξετάσουμε ίστορικά, δηλαδή συζητώντας τίς σχετικές ἀπόψεις διαφόρων φιλοσόφων καί τά σχετικά φιλοσοφικά ρεύματα. "Ετοι ή ίστορία κάθε προβλήματος θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε τήν ούσια του, καί ἀντίστροφα, ή ούσια

του θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε ώς ἔνα σημείο τήν ιστορική του ἐξέλιξη. Γιατί τελικά όλα τά ἀνθρώπινα ἔργα – καὶ ἡ φιλοσοφία – δημιουργοῦνται, «γίνονται» μέσα στό ιστορικό «γίγνεσθαι», μέσα στήν ιστορία. Καί τά φιλοσοφικά προβλήματα λοιπόν, μόνο ἄν τοποθετηθοῦν μέσα στό χῶρο καὶ τό χρόνο πού δημιουργήθηκαν καὶ ἐξελίχθηκαν, μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν σωστά.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀνάλυση καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος τῆς γνώσεως, δηλ. τοῦ τί εἶναι γνώση, σέ τί συνίσταται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι ἀπό τά κύρια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικότερα τῆς γνωσιολογίας. Γιά πρώτη φορά στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας τίθεται τό ἔρωτημα: τί εἶναι γνώση, τί ἔστιν ἐπιστήμη, στό διάλογο τοῦ Πλάτωνα Θεαίτητος. Ὁ διάλογος αὐτός¹ θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν πρώτη γνωσιολογική μελέτη. Καὶ λέμε «θά μπορούσαμε νά ποῦμε», γιατί, ἐνῶ ἡ θεωρητική ἔρευνα γιά τή γνώση εἶναι τόσο παλιά ὥσσο σχεδόν καὶ ἡ φιλοσοφία, ὁ ὄρος γνωσιολογία εἶναι ἄγνωστος στήν ἀρχαιότητα. Καθιερώθηκε, ὅπως εἴπαμε, περίπου ἀπό τό 17ο αι. "Άλλο μεγάλο ἔργο τῆς ἀρχαιότητας, μέσα στό όποιο μελετάται καὶ ἀναλύεται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι τά *Μετά τά φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη².

Ἡ νόηση καὶ τό νόημα. Ἡ πρώτη γνωστική ἐπαφή μας μέ τόν ἔξω κόσμο εἶναι τό αἰσθημα. Τό αἰσθημα εἶναι βίωμα, ἅμεση θέα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, εἶναι ἄκουσμα, ἴδωμα κτλ. Εἶναι τό πρώτο σκαλοπάτι γιά τήν ἀπόκτηση γνώσεως. Τά αἰσθήματα εἶναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, παρακλητικά τῆς διανοίας, παρακινοῦν δηλ. τή νόηση πρός τή γνώση. Ἡ παράσταση ἔξαλλου εἶναι ἡ εἰκόνα πού διατηρῶ στήν συνείδηση μου εἴτε γιά αἰσθήματα, ἅμεσα δηλ. βιώμα-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 27 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 30 ἐπ.

τα, είτε γιά άντικείμενα και καταστάσεις, πού ποτέ δέν έγιναν άντικείμενα αισθήματος. Ή έννοια τέλος είναι σύμβολο. Μέ τήν έννοια παραμερίζω καί συνοψίζω, ἐκλέγω ἐναπολύμικρό μέρος ἀπ' ὅσα αισθάνομαι ή ἔχω στήν παράστασή μου.

Αισθήματα ἔχει και τό νήπιο, δέν έχει ὄμως γνώση. "Οταν βλέπει τή φωτιά, ἔχει ἑνα αἴσθημα όπωσδήποτε, γιατί ή ὅρασή του λειτουργεῖ, δέν έχει ὄμως γνώση γιά τό τί είναι φωτιά. Γι' αύτό και ἀπλώνει τό χέρι του νά τήν πιάσει. Μόνο ὅταν καεὶ μιά ἥ περισσότερες φορές και σχηματίσει μέσα του τήν παράσταση ἥ και τήν έννοια τῆς φωτιᾶς και ἀφοῦ συσχετίσει τήν έννοια τῆς φωτιᾶς μέ τήν έννοια τοῦ πόνου πού αἰσθάνθηκε, μόνο τότε καταλήγει στήν κρίση: ή φωτιά καίει. Κρίση είναι ἀκριβῶς ὁ λογικός συσχετισμός δύο έννοιῶν ἥ παραστάσεων και ή ἀπόδοση ἥ μή τῆς μιᾶς στήν ἄλλη. Ή ούσια τῆς κρίσεως ἔγκειται ἀκριβῶς σ' αύτό τό λογικό συσχετισμό τοῦ κατηγορουμένου μέ τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως. Σ' αύτόν ἐξάλλου ἔγκειται και ή γνώση γενικά.

Τί έννοοῦμε ὅταν λέμε λογικό συσχετισμό; Πῶς συντελεῖται μέσα στή συνείδησή μας; Πῶς ὄργανώνονται τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, ὡστε νά ἔξαχθει ὡς συμπέρασμα ή κρίση; Μήπως ὁ λογικός αύτός συσχετισμός γίνεται αύτόματα, μόλις σχηματιστοῦν στή συνείδηση αἰσθήματα και παραστάσεις ἥ μήπως είναι ἀπαραίτητη ἡ συμμετοχή τῆς νοήσεως γιά τό σχηματισμό του¹; Γιατί π.χ. ὅταν «εἴμαστε ἀφηρημένοι», δηλ. ὅταν δέ συμμετέχει ή νόηση μας, τά αἰσθήματα ἔρχονται και παρέρχονται, χωρίς νά μποροῦμε νά σχηματίσουμε κρίση, χωρίς νά μποροῦμε «νά καταλάβουμε» ὅ, τι βλέπομε ἥ ἀκοῦμε; "Ολα αύτά ὄμως τά προβλήματα, πού θά τά συζητήσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια. Αύτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ είναι νά διακρίνουμε σαφῶς τά δύο βασικά στοιχεῖα, ἀπό τά ὅποια ἀποτελεῖται ή κρίση: τό νόημα και τή νόηση.

Η νόηση είναι ψυχικό φαινόμενο, είναι ή ψυχική ἐνέργεια μέ τήν όποια πραγματοποιεῖται ή κρίση. Τό νόημα είναι τό ἀποτέλεσμά της, είναι ή ἀλήθεια τῆς κρίσεως. Τό νόημα είναι ὅ, τι στή

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 29-30.

Λογική όνομάζομε άπλως κρίση, ὅτι έννοοῦμε λέγοντας: έστω ή κρίση $1 + 1 = 2$. Η ψυχική ένέργεια της νοήσεως είναι κάτι τελείως διαφορετικό από τό αποτέλεσμά της, τό νόημα. Η ψυχική ένέργεια ένδιαφέρει τήν ψυχολογία, τό νόημα τή φιλοσοφία. Εξάλλου μόνο τό νόημα είναι άληθές ή ψευδές, ένω ή ψυχική ένέργεια είναι ένα γεγονός ψυχικό, πού δέν έπιδέχεται τούς προσδιορισμούς άληθές καί ψευδές, είναι ἄλογο, δηλ. δέν έχει σχέση μέ τή λογική, ἀρά είναι γνωστικά ούδετερο. Ποτέ ή ψυχική ένέργεια της νοήσεως δέν ταυτίζεται μέ τό νόημα. Η ψυχική νοητική ένέργεια έχεται καί παρέρχεται μέσα στήν άκολουθία τού χρόνου, ένω τό νόημα μένει σταθερό καί είναι άνεξάρτητο από τή χρονικότητα. Η κρίση $2 \times 5 = 10$ περιέχει μιάν άληθεια, ένα νόημα, πού τό συλλαμβάνει ό καθένας μέ μιά νοητική ένέργεια. Μπορεῖ νά είναι ἄπειρα τά ύποκείμενα πού συλλαμβάνουν τό νόημά της καί άντιστοιχα ἄπειρες οί νοητικές τους ένέργειες. Μπορεῖ οί νοητικές ένέργειες τῶν διαφόρων ύποκειμένων νά είναι ὅμοιες, μπορεῖ ὅμως νά είναι καί διαφορετικές, ἄλλος π.χ. νά φτάσει στό αποτέλεσμα πολλαπλασιάζοντας τούς άριθμούς, ἄλλος προσθέτοντάς τους. Ποτέ ὅμως οί ένέργειες αύτές δέ θά έχουν ένότητα καί ταυτότητα, ὅπως έχει τό νόημα. Εξάλλου κάθε ψυχική ένέργεια ύπάρχει, ἐφ' ὅσον τήν πραγματοποιεῖ κάποιο ύποκείμενο, ὅταν παύσει νά πραγματοποιεῖται, παύει καί νά ύπάρχει, ένω τό νόημα πού συλλαμβάνει ό καθένας μέ τή νοητική του ένέργεια έξακολουθεῖ νά ύπάρχει ἢ μᾶλλον νά ισχύει – γιατί τά νοήματα δέν ύπάρχουν, ἄλλα ισχύουν – καί ἀφοῦ παύσει ή νοητική ένέργεια. Η άληθεια δηλ. μιᾶς κρίσεως δέν εύσταθεῖ μόνο ἐφ' ὅσον τήν σκεπτόμαστε, ἄλλα καί ὅταν παύσουμε νά τήν σκεπτόμαστε. Τό κύρος της είναι άντικειμενικό καί συνεπώς άνεξάρτητο από τή νοητική μας ένέργεια. Θά ισχυε τό ἴδιο καί ἄν δέν τήν εϊχαμε καθόλου σκεφτεῖ.

Τή βασική αύτή διαφορά μεταξύ νοήσεως καί νοήματος παραγνωρίζει ή φιλοσοφική τάση πού λέγεται «ψυχολογισμός». Κατά τόν ψυχολογισμό, ἐφ' ὅσον τό νόημα είναι προϊόν τής νοήσεως ρυθμίζεται από τούς ψυχολογικούς νόμους, οί όποιοι διέπουν τή νόηση ώς ψυχικό φαινόμενο. Τό νόημα δέν έχει άντικειμενικότητα, ισχυρίζεται ό ψυχολογισμός, γιατί ἔξαρτάται από

τήν έκάστοτε ψυχολογική κατάσταση τοῦ ύποκειμένου πού τό σχηματίζει. 'Εκτός αύτοῦ, ἐφ' ὅσον τό νόημα καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ νόμοι τῆς νοήσεως, οἱ λογικές ἀρχές κ.λπ. Θεμελιώνονται ἐπί τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ψυχολογίας, ἔπειται ὅτι οἱ ψυχολογικοί καὶ ὄχι οἱ λογικοί νόμοι ρυθμίζουν τή γνώση μας. Τόν πρῶτο λόγο δηλ., σχετικά μέ το γεγονός τῆς γνώσεως, τόν ἔχει ἡ ψυχολογία καὶ ὄχι ἡ λογική.

"Αν ὅμως τό νόημα δέν μπορεῖ νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ψυχικῶν φαινομένων καί ἐνεργειῶν, παρ' ὅλο πού μέσω αὐτῶν κατακτᾶται, πολύ περισσότερο δέν είναι δυνατό νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ύλικῶν σωμάτων. Δέν ἔχει οὔτε ἐκταση οὔτε χρῶμα οὔτε βάρος, γι' αὐτό ἀκριβῶς τό χαρακτηρίζομε ὡς νοητό, δηλ. ἔξω-πραγματικό. "Εξω-πραγματικό ὅμως δέ σημαίνει ἀνύπαρκτο. 'Αντίθετα σημαίνει ὅτι ἡ ύπόστασή του είναι νοητή καὶ τήν προϋποθέτει ὁ καθένας, ὅταν μιλάει καὶ κρίνει. "Ολα τά νοήματα τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων είναι ἔξω-πραγματικά, ἰσχύουν ὅμως καὶ ἀφοροῦν τήν πραγματικότητα, μέ τήν ὅποια σχετίζονται οἱ ἐπιστημονικές κρίσεις. Μέ τίς κρίσεις λοιπόν ἀνοίγεται ὁ χῶρος τῶν νοημάτων. "Αν δέν ύπηρχε, δηλ. δέν ἰσχυε ὅ,τι ὄνομάζομε νόημα, δέ θά ύπηρχε οὔτε ἐπιστήμη οὔτε ἀλήθεια, οὔτε θά ἦταν δυνατή ἡ συννενόηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Συννενόηση ἄλλωστε σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι δύο ἡ περισσότεροι ἀνθρωποι ἐννοοῦν τό ἴδιο νόημα.

Μιά τρίτη αύτονόητη διάκριση πρέπει νά κάνουμε ἀνάμεσα στό νόημα τῆς κρίσεως καὶ στά ύλικά σύμβολα, μέ τά ὅποια αύτό παριστάνεται, δηλ. στά γλωσσικά σύμβολα. Τά γλωσσικά σύμβολα, οἱ λέξεις, εἴτε γράφονται εἴτε προφέρονται, είναι πάντα κάτι διαφορετικό ἀπό τό νόημα πού συμβολίζουν. Οἱ λέξεις «γηράσκουν», ἡ γλώσσα μεταβάλλεται, τά νοήματα ὅμως, πού μ' αύτήν συμβολίζονται, παραμένουν. 'Απόδειξη ὅτι μποροῦμε νά ἑκφράσουμε τό ἴδιο νόημα σέ διαφορετικές γλώσσες ἡ ἀκόμα καὶ στήν ἴδια γλώσσα «μέ ἄλλες λέξεις». Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιά τό συμβολισμό τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἐννοια τοῦ ἀριθμοῦ παραμένει ἀναλλοίωτη, εἴτε μέ ἀραβικούς εἴτε μέ λατινικούς ἀριθμούς τόν συμβολίσω.

Ύποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως, γιά νά πραγματοποιηθεῖ, προϋποθέτει δύο ὅρους: τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο¹. Τό ύποκείμενο γνωρίζει, τό ἀντικείμενο γνωρίζεται. Τό ἀντικείμενο, ὅπως δείχνει καὶ τό ὄνομά του, κείται ἀπέναντι σέ κάποιο ύποκείμενο, τό ὅποιο ἀποτελεῖ καὶ τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Χωρίς ἔνα ύποκείμενο πού γνωρίζει, δέ νοεῖται οὕτε ἔνα ἀντικείμενο, δέν ύπάρχει κατ' ούσίαν.

Τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως ὅμως δέν είναι τό ἵδιο μέ τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως. Ἀκριβῶς τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως είναι ὅ, τι ὄνομάζομε ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Στήν κρίση π.χ. ὁ οὐρανός είναι γαλάζιος, τό ύποκείμενο οὐρανός είναι ἀντικείμενο γνώσεως κάποιου ἀνεξάρτητου ἀπό τόν οὐρανό ὄντος, κάποιας συνειδήσεως πού ἀντιλαμβάνεται, κρίνει καὶ ἀποδίδει στήν ἔννοια οὐρανός τό κατηγόρημα γαλάζιος. Τό ἀνεξάρτητο ἀπό τό ἀντικείμενο αύτό ὃν είναι ἡ συνειδησή μου, είναι τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως, τό γνωσιοθεωρητικό λεγόμενο ύποκείμενο.

Ἀντικείμενο τῆς γνώσεώς μου μποροῦν νά γίνουν καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ ὅλο τόν ψυχικό κόσμο τους. Μπορῶ ἐπίσης ἐγώ ὁ ἵδιος ὡς σωματική καὶ ψυχοδιανοητική ὑπαρξη νά γίνω ἀντικείμενο γνώσεως ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων μου, ἄλλων γνωσιοθεωρητικῶν ύποκειμένων, καὶ νά μοῦ ἀποδιθοῦν ἐκ μέρους τους διάφορα κατηγορήματα. Μπορῶ π.χ. νά ἀποφανθῶ ὅτι ὁ Γιάννης είναι ἔξυπνος ἢ ὁ Γιάννης νά ἀποφανθεῖ γιά μένα ὅτι ὁ Γιώργος είναι ἐργατικός. "Ολος λοιπόν ὁ ἔξωτερικός κόσμος καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ τόν ψυχικό καὶ πνευματικό τους κόσμο μποροῦν νά είναι ἀντικείμενα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι. Ἀλλά καὶ ὁ ἵδιος ὁ ἑαυτός μου, τόσο ὡς σῶμα ὅσο καὶ ὡς ψυχή, ἐφ' ὅσον στρέφω πρός αύτόν τή νοητική μου ἐνέργεια καὶ τοῦ ἀποδίδω ἔνα κατηγόρημα, ὅτι π.χ. ἀγαπῶ τή μουσική, μπορεῖ νά είναι ἐπίσης ἀντικείμενο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι.

Τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως βρίσκονται σέ συνεχή ἀναφορά καὶ μόνο μέ τήν ἀναφορά αύτή τοῦ ἐνός

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 32-36.

πρός τό ἄλλο ύπάρχουν καί είναι νοητά. "Οπως ἥδη εἴπαμε, ἔνα ἀντικείμενο δέν ύπάρχει ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπό ἔνα ύποκείμενο πού τό παρατηρεῖ καί τό γνωρίζει. Ἀντίθετα τό ύποκείμενο μόνο μέ τήν ύπαρξη τοῦ ἀντικειμένου ἀποκτᾶ λόγο ύπάρξεως, ύπάρχει. Υποκείμενο καί ἀντικείμενο ἡ ἡ γνώση καί τό ἀντικείμενό της – γιατί βέβαια ἐννοοῦμε τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί ὅχι τό ὄποιοδήποτε – είναι πάντα συνδεδεμένα καί συγχρόνως χωριστά. "Οταν ἀκριβῶς σκεφτόμαστε ὅτι τό ἔνα συνυπάρχει μέ τό ἄλλο, τότε σκεφτόμαστε ὅτι τό ἔνα είναι κάτι χωριστό ἀπό τό ἄλλο. Ή γνώση λοιπόν προϋποθέτει δύο παράγοντες: τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Γι' αὐτό καί στήν ιστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης δύο δρόμοι ἀνοίχτηκαν: ὁ ύποκειμενικός καί ὁ ἀντικειμενικός. Ὁ ἔνας προχωρεῖ πρῶτα στήν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ ύποκειμένου, ὁ ἄλλος στρέφεται πρῶτα στό ἀντικείμενο.

Είναι δύσκολο νά πεῖ κανείς ποιός ἀπό τούς δύο δρόμους μᾶς δόηγει πιό κοντά στήν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία, ὅποιον καί ἄν ἀκολουθήσει κανείς, είναι νά μήν παραμελήσει κατά τήν ἔρευνα τοῦ προβλήματος οὕτε τό ἀντικείμενο οὕτε τό ύποκείμενο, νά μήν παραγνωρίσει τή συμβολή κανενός, ἀντίθετα νά τονίσει τήν ἀναφορά τοῦ ἐνός πρός τό ἄλλο, γιατί χωρίς αὐτήν είναι ἀδύνατο νά ἐξηγήσουμε τή γνώση. Περισσότερο οἰκείος φαίνεται σήμερα ὁ δρόμος πού ξεκινᾶ ἀπό τόν ύποκειμενικό παράγοντα, γιατί τό ύποκείμενο μοιάζει, τουλάχιστο στήν ἀρχή, ὡς κάτι γνωστό, ἀφοῦ βέβαια τό ύποκείμενο είμαστε ἐμεῖς, τό 'Εγώ μας. Ἀπ' αὐτό ξεκινάμε, γιά νά βροῦμε τό ἀντικείμενο καί νά τό κατατήσουμε μέ τή γνώση.

Είναι χαρακτηριστικό ὅμως ὅτι κατά τήν ἀρχαιότητα καί τό μεσαίωνα ἡ φιλοσοφική σκέψη ξεκίνησε ἀπό τή θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Είναι, ἐνῶ κατά τή νεώτερη ἐποχή ἀπό τό ύποκείμενο. Ή ἀρχαία φιλοσοφία είναι κυρίως ὄντολογία, δηλ. ἔρευνα τοῦ ὄντος στίς διάφορες μορφές του. Ο ἀρχαῖος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπό τό θαῦμα τοῦ κόσμου, καταπιάνεται μέ πολλή ὄρμη νά τό γνωρίσει, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, ὁ νεώτερος ἀντίθετα στρέφεται στό ύποκείμενο. Ή στροφή συντελέστηκε ούσιαστικά μέ τόν Descartes

(Ντεκάρτ). Τό cogito ergo sum είναι ή άφετηρία τής νεώτερης εύρωπαϊκής φιλοσοφίας και συγχρόνως ή πρώτη στροφή πρός τό ύποκείμενο. Ὁ Descartes ξεκίνησε μέ τή ριζική ἀμφιβολία: de omnibus dubitandum est. Γιά ἔνα μόνο δέν μπόρεσε νά ἀμφιβάλει, γιά τό ὅτι αὐτός ὡς ύποκείμενο ἀμφιβάλλει. Ἡ ἀμφιβολία ὅμως είναι σκέψη, και ἡ σκέψη προϋποθέτει τήν ὑπαρξη. "Ετσι ἀπό τό dubito ergo cogito πέρασε στό cogito ergo sum. "Ετσι αὐτοβεβαιώθηκε γιά τήν ὑπαρξή του, τήν ὑπαρξη τοῦ σκεπτόμενου ύποκειμένου. Ὁ Berkeley (Μπέρκλεϋ) μέ τόν ύποκειμενικό και ὁ Kant μέ τόν κριτικό ἰδεαλισμό συνέχισαν ὅτι ἄρχισε ὁ Descartes.

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.

Ὀρθολογισμός και ἐμπειρισμός. Τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως είναι ἀπό τά πιό παλιά και ἐπίμαχα. Ὁρθολογισμός και ἐμπειρισμός είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα πού καθένα διεκδικεῖ γιά τόν ἑαυτό του τό προνόμιο ὅτι λύνει τό πρόβλημα τῆς γνώσεως. Οι ρίζες τους βρίσκονται στήν προσωκρατική φιλοσοφία. Ἔκτοτε «ζοῦν» ἀλληλοσυγκρουόμενα και ἀλληλοσυμπληρούμενα, πράγμα πού ἵσως ἀποδεικνύει ὅτι και τά δύο ἔχουν μέσα τους πυρήνα ἀλήθειας.

Ὁ ὄρθολογισμός ἡ ρασιοναλισμός ἀπό τό λατινικό ratio = λόγος) ἀποθέωνει τό νοῦ. Κατά τόν ὄρθολογισμό ὅλες οἱ ἀληθινές και βέβαιες γνώσεις μας κατάγονται ἀπό τή νόηση και είναι ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἐμπειρία. Στηρίζονται σέ λογικές ἀρχές και ἔννοιες, οἱ ὅποιες ἐνυπάρχουν στό πνεῦμα μας και ἴσχουν πρίν ἐπαληθευθοῦν ἀπό τήν ἐμπειρία, πράγμα πού δέν τό ἔχουν κάν ἀνάγκη. Τέτοιες ἀρχές και ἔννοιες, πού κατά κάποιο τρόπο «ἀναβλύζουν» ἀπό τή νόηση μας, είναι οἱ λογικές και μεταφυσικές ἔννοιες, οἱ λογικοί νόμοι, τά μαθηματικά κτλ. Τά μαθηματικά είναι γιά τούς ὄρθολογιστές ἡ κατ' ἔξοχήν ἐπιστήμη. Οι γνώσεις μας λοιπόν πού βασίζονται στό νοῦ είναι αὐταπόδεικτες και ὀλοφάνερες, οἱ γνώσεις πού μᾶς προσφέρει ἡ ἐμπειρία χρειάζονται ἐπαλήθευση.

‘Ο ἐμπειρισμός διακηρύσσει ἀντίθετα ὅτι πηγή τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἐμπειρία, ἡ ἄμεση δηλ. ἀντίληψη ἀντικειμένων καὶ φαινομένων μέσω τῶν αἰσθήσεων. Ἀρνεῖται κάθε «ἐμφυτη» ἔνοια καὶ ἀντιλέγει στὸν ὄρθιολογισμό ὅτι, ἂν ὑπῆρχαν ἐμφυτεις ἀρχές καὶ ἔννοιες, ἔπρεπε νά τίς ἔχουν ὅλοι οἱ ἀνθρωποι, πολιτισμένοι καὶ ἀπολίτιστοι, καὶ βέβαια καὶ τά παιδιά. “Ολες οἱ γνώσεις μας, κατά τὸν ἐμπειρισμό, δημιουργοῦνται ἡ μᾶλλον ἐγγράφονται στὴ συνείδησή μας ἐκ τῶν ύστερων, μέ τὴν ἐμπειρία. Μέ τὴν ἐπανάληψη ἐξάλλου συμπληρώνονται καὶ διορθώνονται. Ἀποχρώσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀκραίων ἀπόψεων ὑπάρχουν πολλές. Ὑπάρχουν ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού δέχονται ὡς ἔνα σημεῖο τὸ ρόλο τοῦ νοῦ, καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ὄρθιολογισμοῦ πού παραδέχονται τό ρόλο τῶν αἰσθήσεων. Σημασία ὅμως ἔχει, σε ποιά ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές τῆς γνώσεως δίνει κανείς τό προβάδισμα.

Τὴ φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητας δέν μποροῦμε νά τὴν κατατάξουμε ἀποκλειστικά οὔτε στὸ ἔνα οὔτε στὸ ἄλλο ρεῦμα, παρ’ ὅλο πού τὰ σπέρματα τῆς πάλης ὄρθιολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ βρίσκονται, ὅπως ἡδη εἴπαμε, στὴν προσωκρατική φιλοσοφία. Ἡ θέση πού παίρνει ὁ Πλάτων στὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως συνδέεται μέ τὸν πυρήνα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τῇ θεωρίᾳ τῶν ίδεων. Ἡ ίδεα γιά τὸν Πλάτωνα εἶναι κάτι ἀνάλογδ μέ ὅ,τι στὴ λογική ὄνομαζομε ἔννοια, μέ τὴ σημαντική διάφορά ὅτι ἡ ίδεα δέ σχηματίζεται μέ λογική ἀφάίρεση, οὔτε προέρχεται ἀπό τὴν παρατήρηση πολλῶν ὄμοιειδῶν ἀντικειμένων, ἀπλῶς εἰναι δεδομένη στὴ νόηση. Καὶ εἶναι δεδομένη, γιατί ἀκριβῶς εἶναι ὄντότητα ἀνεξάρτητη ἀπό μᾶς καὶ τὸν αἰσθητό κόσμο. Ἡ ίδεα «ζεῖ» στὸν κόσμο τῶν ίδεων. Ἐκεī κάποτε, πρίν ἐνσωματωθεῖ, τῇ γνώρισε καὶ ἡ ψυχή μας. Γι’ αὐτό τώρα πού ἡ ψυχή βρίσκεται μέσα στὸ σῶμα καὶ περιβάλλεται ἀπό τὸν αἰσθητό κόσμο, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ ἀπείκασμα τοῦ νοητοῦ, τοῦ κόσμου τῶν ίδεων, κάθε φορά πού βλέπει κάτι ὄμορφο ἢ δίκαιο ἀνάμεσα στὰ αἰσθητά, «θυμάται» τὴν ίδεα τῆς ὄμορφιᾶς ἢ τῆς δικαιοσύνης, καὶ μέ μέτρο αὐτήν διαπιστώνει ὅτι πραγματικά αὐτό εἶναι ὄμορφο ἢ δίκαιο, σχηματίζει δηλ. τὴν κρίση πούλεει ὅτι αὐτό τὸ κορίτσι εἶναι

όμορφο ή αύτή ή πράξη είναι δίκαιη. Τά αισθητά πράγματα που είναι όμορφα ή δίκαια τά άναγνωρίζει η ψυχή ως όμορφα ή δίκαια, έπειδή έχει μέσα της τήν ίδεα της δικαιοσύνης και τής όμορφιάς. Αύτή είναι ή γνωσιολογική σημασία της ίδεας, και με αύτήν λύνει ό Πλάτων τό πρόβλημα της γνώσεως¹. Τά αισθήματα είναι παρακλητικά τής διανοίας κατά τόν Πλάτωνα, παρακινούν τή διάνοια «νά θυμηθεῖ». Η «άναμνηση» είναι ή μυθική διατύπωση τής πλατωνικής θεωρίας τής γνώσεως. Τό λογικό της νόημα είναι ότι ο νοῦς έχει μέσα του τίς αιώνιες άρχες, σύμφωνα με τίς όποιες άποκτά τή γνώση. Γνώση έχομε, λέει ό Πλάτων, όταν η ψυχή, αύτή δι' αύτής, άφου έχει πάρει άφορμή άπό τά αισθήματα, διαπιστώνει τό έστιν ή ούκ έστιν τῶν πραγμάτων, όταν δηλ. ο νοῦς σχηματίζει τήν κρίση που λέει ότι κάτι ύπάρχει ή δέν ύπάρχει.

Ο Ἀριστοτέλης πολέμησε τή θεωρία τῶν ίδεων τοῦ δασκάλου του. Δέ δέχεται ότι ύπάρχουν ίδεις ἔξω και ἀνεξάρτητα ἀπό τά αισθητά, ούτε ίδιαίτερος κόσμος τῶν ίδεων, τῶν νοημάτων. Η ίδεα, τό είδος, ὅπως τό είπε, βρίσκεται μέσα στό συγκεκριμένο πράγμα, στό τόδε τι. Ο Ἀριστοτέλης δηλ. ἔβαλε τίς πλατωνικές ίδεις μέσα στά αισθητά πράγματα. Γι' αύτό και παραδέχεται ώς πηγές τής γνώσεως τόσο τήν αἰσθηση ὥσο και τή νόηση: τά πράγματα είναι ἔτοι ὅπως μᾶς τά παρουσιάζουν οι αισθήσεις και ό νοῦς. Ἀφετηρία βέβαια γιά τή γνώση είναι τό αἰσθημα, ή διά τῶν αισθήσεων ἀντίληψη, ἀλλά ό νοῦς είναι ἐκεῖνος πού ἔξασφαλίζει τή βεβαιότητα τής γνώσεως. Ο Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τή γνώση ἐπάνω στούς λογικούς νόμους, οι όποιοι όμως κατ' αύτόν είναι και νόμοι τής πραγματικότητας. Οι περίφημες λογικές κατηγορίες του² είναι συγχρόνως και προσδιορισμοί τοῦ ὄντος, ίδιότητες δηλ. τής πραγματικότητας. Η πρώτη, ή κατηγορία τής ούσιας, ἀναφέρεται στό συγκεκριμένο. ὅν, στό τόδε τι. Τό συγκεκριμένο αύτό ὅν, ό Σωκράτης π.χ., μοῦ γίνεται ἀντιληπτό μέσω τῶν αισθήσεων, ό νοῦς μου όμως καταφάσκει πάντοτε ὅτι ή αἰσθηση μοῦ προσφέρει ώς τόδε τι, ώς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 63-64

Σωκράτη. Οι έπόμενες κατηγορίες ἀναφέρονται σέ καταστάσεις τῆς οὐσίας: στό ποσόν, στό ποιόν κ.λπ., εἶναι τά συμβεβηκότα τῆς οὐσίας, ἀλλά συγχρόνως εἶναι καὶ λογικοί τρόποι μέ τούς ὅποιους σκεφτόμαστε τήν οὐσία. "Οταν σκέφτομαι ὅτι ὁ Σωκράτης εἶναι ἄσχημος, σκέφτομαι βέβαια μιά ἰδιότητα τοῦ Σωκράτη, τό ποιόν τῆς μορφῆς του, τό ὅποιο μοῦ γίνεται προσιτό μέσω τῆς αἰσθήσεως. "Ομως ὁ νοῦς μου ἔχει μέσα του τήν κατηγορία τοῦ ποιοῦ, τήν ίκανότητα δηλ. νά σκέφτεται τό ποιόν τῶν ὄντων καὶ γι' αὐτό μπορεῖ καὶ συλαμβάνει ἀμέσως αὐτό πού ἡ αἴσθηση τοῦ προσφέρει ώς ἰδιότητα ἐνός ὄντος.

Κατά τό Μεσαίωνα δέσποιζε ὁ ὄρθιολογικός τρόπος σκέψεως, καὶ μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ἀπό τή φιλοσοφία γιά νά στηριχτεῖ λογικά ἡ πίστη στό Θεό καὶ στίς ἄνωθεν δοσμένες ἀλήθειες καὶ ἀξίες. Γι' αὐτό καὶ χαρακτηρίστηκε ἡ μεσαιωνική φιλοσοφία ώς «θεραπαινίς τῆς θεολογίας» *Ancila Teologiae*.

'Ο γάλλος René Descartes¹ εἶναι ἐκεῖνος πού κατ' οὐσίαν ἐδημιούργησε ὅ,τι στή νεώτερη ἐποχῇ ὄνομάζομε ὄρθιολογισμό. 'Η βασική παραδοχή τοῦ Descartes σχετικά μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως εἶναι ἡ λεγόμενη θεωρία τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν. Στηρίζεται στό ἐπιχείρημα ὅτι ὑπάρχει γιά ὄρισμένες γενικές θεωρητικές καὶ πρακτικές ἀρχές καὶ ἔννοιες ὁμοφωνία. 'Η ὁμοφωνία αὐτή ἀποδεικνύει, κατά τόν Descartes, ὅτι ὑπάρχουν ἐκ καταβολῆς κοινές ἔμφυτες ἔννοιες στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοιες ἔννοιες εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ Θεοῦ κ.λπ. 'Ο Spinoza καὶ ὁ Leibniz² (Σπινόζα, Λάιμπνιτσ) συμπληρώνουν τήν ὄμάδα τῶν ὄρθιολογιστῶν τοῦ 17ου αἰώνα. 'Ο Spinoza δέν ἀπομακρύνεται σχεδόν καθόλου ἀπό τόν Descartes ώς πρός τό θέμα τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν. 'Ο Leibniz ὅμως πιστεύει ὅτι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἔχει μέσα του «δυνάμει» ὄρισμένες ἔννοιες καὶ ἀρχές, οἱ ὅποιες τοῦ γίνονται συνειδητές, ὅταν στρέψει τήν προσοχή του πρός αὐτές.

Γενικά ὁ ὄρθιολογισμός εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς ratio, ἡ ὅποια

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 36 ἐπ.

2. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 41 ἐπ.

René Descartes.

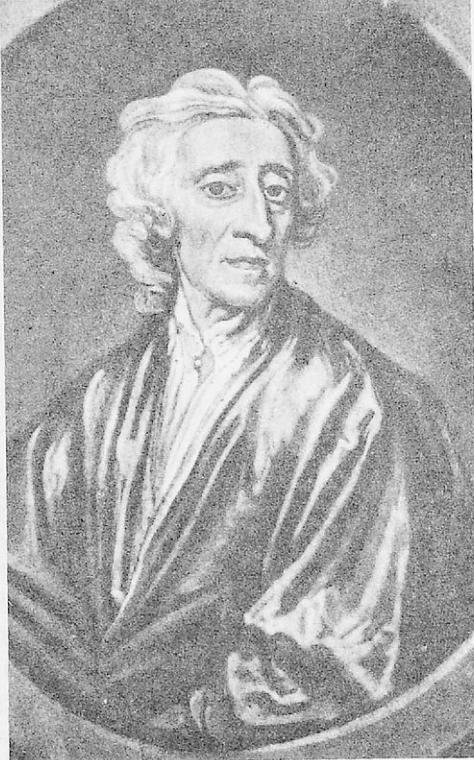
ποία φτάνει ώς τίς μέρες μας. Ή Αγγλία είναι τό προπύργιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τό πιό γνωστό ἔργο τοῦ Bacon είναι τό περίφημο «Novum organum». Τό ὄνόμασε ἔτσι γιά νά τό ἀντιπαραθέσει στό «Οργανον» τοῦ Ἀριστοτέλη (= τά λογικά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὅποια οἱ μεταγενέστεροι ὄνόμασαν ἔτσι), πού δέσποζε στή μέχρι τότε φιλοσοφία, καί νά δείξει τήν ἀντίθεσή του πρός τήν ἐννοιολογική σχολαστική μέθοδο. Τό «νέο ὄργανο» ἔγινε ἔτσι σύμβολο τοῦ πνεύματος, τό ὅποιο ἄρχισε νά πνέει στήν Εὐρώπη, τοῦ πνεύματος πού ζητοῦσε νά λυτρωθεῖ ἀπό τίς αὐθεντίες τοῦ Μεσαιώνα.

‘Ο John Locke (Λόκ) ὅμως είναι ἐκείνος πού ἀνοιξε διάλογο μέ τούς ὄρθιολογιστές. Ἀντιτάχθηκε ζωηρά στή θεωρία τῶν ἔμ-

μέ τίς τότε προόδους τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν δικαιώνεται, θριαμβεύει καί ἐπιβάλλει τήν ἀπολυταρχία της στή γνώση. Ἀπό τήν ratio, δηλ. τόν ὄρθο λόγο, πηγάζουν οἱ αἰώνεις ἀρχές καί ἀλήθειες, οἱ λογικοί καί φυσικοί νόμοι. Ἀποτέλεσμα τῶν νόμων αὐτῶν είναι ἡ ἀπαρασάλευτη τάξη πού ἐπικρατεῖ στόν κόσμο. Ἡ πρώτη αἰτία ὅμως ἀπ’ τήν ὅποια πηγάζουν καί οἱ νόμοι καί οἱ ἔννοιες καί ὁ Ἰδιος ὁ ὄρθος λόγος είναι ὁ Θεός. Ὁ κόσμος είναι τό ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῶν ὄρθιολογιστῶν.

Μέ τόν Francis Bacon (Βάκωνα) ἐγκαινιάζεται πολύ νωρίς, ἥδη στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, μιά μακρά σειρά ἀπό ἄγγλους ἐμπειριστές φιλοσόφους, ἡ ὁ-

φυτων ιδεῶν τοῦ Descartes. Προσπάθησε ν' ἀπόδειξει ὅτι δέν ύπάρχει καμιά ὁμοφωνία ώς πρός τίς λεγόμενες γενικές ἔννοιες, ἀλλά καὶ ἂν ἀκόμα ύπῆρχε, δέν θά ἦταν ἀπόδειξη ὅτι ύπάρχουν «ἐκ καταβολῆς» στὸ πνεῦμα μας. Οἱ λογικές ἀρχές ἐξάλλου, ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντιφάσεως, δέν εἶναι ἐμφυτεῖς, ισχυρίζεται ὁ Locke, ἀφοῦ δέν εἶναι προσιτές οὕτε στά παιδιά οὕτε στούς ἀπλούτικούς ἀνθρώπους¹. Τό ἴδιο ισχύει καὶ γιά τίς ἡθικές ἀρχές καὶ ἔννοιες (καλό, κακό κ.λπ.). Ή ὁμοφωνία πού ἐπιτυγχάνεται τόσο στίς ἡθικές ὥστε καὶ στίς λογικές σχέσεις ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο καὶ ἀπό λαό σέ λαό προέρχεται ἀπό μιά κοινωνική

John Locke.

ἀνάγκη: τῆς εὐήμερίας καὶ τῆς συννενοήσεως. Ή παιδεία καὶ τά ἡθη δημιουργοῦν αὐτές τίς κοινές ἡθικές καὶ λογικές ἀρχές, δέν εἶναι καθόλου ἐμφυτεῖς. Ή ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύει ὁ Locke, εἶναι μιά ἄγραφη πλάκα (*tabula rasa*). Μέ τήν ἀγωγή χαράσσονται πάνω της καὶ οἱ λογικές καὶ οἱ ἡθικές καὶ ὁποιεσδήποτε ἄλλες γενικές ἀρχές. Ή περίφημη αὐτή θεωρία τῆς *tabula rasa*, πού τόση ἐντύπωση ἔκανε, καὶ ἔγινε τό σύμβολο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, εἶναι ἀρκετά παλιά, εἶναι ἀποψη τῶν Στωικῶν. Ο Locke μέ αὐτή του τή θεωρία δέν ἔχει τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσει τήν ἐμφυτη ἰκανότητα τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ νά γνωρίζει, ἀπλῶς ἀμφισβητεῖ τήν παραδοχὴ ὅτι ὁ νοῦς ἔχει ἐκ καταβολῆς ὄρισμένες ἐμφυτεῖς βασικές ἀρχές καὶ ἔννοιες, καὶ καταλήγει στό δόγμα: «οὐδέν ἐν τῇ νοήσει, ὅ μη πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», δόγμα πού καταγεται ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 43-44.

Ο Leibniz γράφει ἔνα ὀλόκληρο ἔργο γιά τὸν άντικρούσει τὸν Locke (*Nouveaux essais sur l'entendement humain*) καὶ συμπληρώνει τὸ παραπάνω δόγμα τοῦ Locke μὲ τὴ φράση: ἐκτός ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν νόηση, δῆλον. ὅτι ὅλα μπορεῖ νὰ κατάγονται ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν νόηση, ή ὅποια εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ αὐτόνομη λογική δύναμη. "Ἐτσι ἐπαληθεύεται γιά μιά ἀκόμα φορά ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία εἶναι ζωντανὸς διάλογος.

Οἱ George Berkeley καὶ David Hume. (Μπέρκλεϋ καὶ Χιούμ) μένουν πιστοί στὴν παράδοση πού ἥδη ὑπῆρχε στὴν πατρίδα τους Βρεττανία. Ο Berkeley συμφωνεῖ μὲ τὸν Locke ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἔμφυτες ἔννοιες, καὶ προχωρεῖ ὡς ἔξῆς: ἡ γενικὴ ἔννοια ἀνθρωπος ἡ ἡ γενικὴ ἔννοια τρίγωνο δέν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων. "Ἐχομε μόνο συγκεκριμένες παραστάσεις, τὴν παράσταση ἐνός συγκεκριμένου ἀνθρώπου ἡ τριγώνου. Τίς παραστάσεις αὐτές τείνομε, μετά ἀπὸ πολλές ἐπαναλήψεις, νά τίς γενικέουμε, ἔτσι φτάνομε στὴν παραδοχὴ γενικῶν ἔννοιῶν. Ἀντί γιά γενικές ἔννοιες ὁ Berkely δέχεται γενικές παραστάσεις. Δέν ὑπάρχει κατ' αὐτόν γενικὴ ἔννοια: κινούμενο σῶμα, ἀλλά μόνο ἡ παράσταση ἐνός συγκεκριμένου κινούμενου σώματος. Εἶναι ἀδύνατο, λέει, νά συλλάβω μιά ἀφηρημένη ἔννοια ἡ νά σχηματίσω τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως χωρίς ἔνα κινούμενο σῶμα. Μιά παράσταση μερική καὶ συγκεκριμένη γίνεται γενική, ὅταν τὴν χρησιμοποιήσει κανείς γιά νά ἐκπροσωπήσει ὅλες τίς ἄλλες τοῦ αὐτοῦ εἰδους.

Ριζικότερος ὅμως εἶναι ὁ Hume¹. Μοναδικὴ πηγὴ καὶ κριτήριο τῆς γνώσεως θεωρεῖ ὅ,τι ὁ ἴδιος ὄνόμασε ἐντυπώσεις, δῆλο. τά ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα. "Ο,τι κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νά δείξει ὅτι κάθε παράσταση εἶναι ἀντίγραφο ἐντυπώσεων. Ή παράσταση εἶναι σύνθεση ἐντυπώσεων, δῆλο. στοιχείων πού μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις. Τό ἐπόμενο βῆμα εἶναι νά δείξει ὅτι ὅχι μόνο οἱ παραστάσεις ἀλλά καὶ οἱ νόμοι, λογικοί καὶ φυσικοί, κατάγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Κυρίως ἀσχολήθηκε μὲ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας, τὸν ὅποιο καὶ ἀνάγει στὴν ἐμπειρία: ὅταν ἐμφανίζονται μέσα μας παραστάσεις πού ἔχουν

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

κάποια σχέση μεταξύ τους, τότε αύτές συνδέονται κατά τό νόμο του συνειρμού τῶν παραστάσεων, καί μάλιστα κατά τέοιο τρόπο ὥστε, ὅταν καί στό μέλλον ἐμφανιστεῖ μέσα μας ἡ μιά, περιμένομε ἀμέσως καί τήν ἄλλη. "Εχομε τήν τάση νά περιμένομε ἀπό ὁμοειδή αἴτια ὁμοειδή ἀποτελέσματα. 'Η συνήθεια, ἡ φαντασία καί ὁ μηχανισμός τοῦ συνειρμοῦ μᾶς παρακινοῦν, ὅταν ἔχουμε στή συνείδησή μας μιά παράσταση, νά τή συνδέουμε μέ μιά ἄλλη πού κάποτε εἶχε συσχετιστεῖ μαζί της, καί νά τούς ἀποδίδουμε αἰτιοκρατική σχέση. Δέν ύπάρχει οὔτε λογικότητα σ' αὐτή τή σχέση, οὔτε θεωρητικό κύρος. 'Αλλά καί γενικότερα κατά τόν Hume δέν ύπάρχει ἀντικειμενική γνώση, ἄλλα πιθανότητα. Πιστεύομε, λέει, ὅτι ύπάρχει ὁ ἀντικειμενικός κόσμος, ἐπειδή αὐτό μᾶς βοηθᾶ νά ρυθμίσουμε τά τῆς ζωῆς μας. Κατ' ούσίαν δέν ύπάρχει οὔτε ἀντικειμενική τάξη τῆς πραγματικότητας οὔτε ἀντικειμενικός κόσμος.

Είναι ν' ἀπορεῖ κανείς πῶς τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, πού μέ τόν Descartes καί τούς ὀρθολογιστές εἶχε ἀποθεώσει τή λογική τάξη καί ἀντικειμενικότητα τοῦ κόσμου τώρα μέ τούς ἐμπειριστές καί τόν Hume ἀγωνίζεται νά καταλύσει ὅ,τι πρίν δημιούργησε. Χαλαρώνει τούς ἀρμούς πού συγκρατοῦν τό κόσμο, ἀρνεῖται τήν ἀντικειμενικότητά του καί τό σπουδαιότερο, μεταφέρι σιγάσιγά τό κέντρο τοῦ βάρους ἀπό τό Θεό στόν ἀνθρωπο, ἀφοῦ ἀνάγει καί τούς φυσικούς νόμους στήν ἀνθρώπινη ψυχική ἐμπειρία. 'Αξίζει ἀκόμα νά παρατηρήσουμε τή σταδιακή ὑποκειμενικοποίηση τῶν «γενικῶν ἐμφυτῶν ἰδεῶν» τοῦ Descartes. 'Ο Locke καταργεῖ τήν ἰδιότητά τους νά είναι ἐμφυτευτές, ὁ Berkeley τίς κάνει ἀπό ἔννοιες παραστάσεις, ἐνώ τέλος ὁ Hume τίς θέλει ἀμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, δηλ. αἰσθήματα.

Ἡ κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant. Μέ τόν Kant τό ἀνθρώπινο πνεῦμα «ξαφνιασμένο» ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὅποιες ἔφτασε, προσπαθεῖ νά θέσει καί νά κρίνει ἐξαρχῆς ὅλα τά προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. 'Η μέθοδος πού ἐγκαινιάζει ὁ Kant είναι ἡ λεγόμενη ὑπερβατολογική, transzedental. Κατ' ούσίαν συμπίπτει μέ ὅ,τι ὄνομάζομε κριτικό τρόπο σκέψεως, γι' αὐτό ἡ φιλοσοφία του είναι γνωστή ὡς ὑπερβατολογική ἡ κριτική φιλοσοφία.

Μεγάλη σημασία είχε γιά τόν Kant ή γνωριμία του μέ το ἔργο τοῦ Hume. Ο ἕδιος όμοιογει ὅτι ή σκέψη τοῦ Hume τόν ἀφύπνισε ἀπό τό «δογματικό τουλήθαργο» καί ὅτι ή δόξα γιά τή θεμελίωση τοῦ προβλήματος τῆς αἰτιότητας ἀνήκει κατά μέγα μέρος στόν Hume. «Οπως εἴδαμε, ὁ Hume μετέθεσε τό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο στό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου, καί τό ἐρμήνευσε ψυχολογικά. Ο Kant τώρα τό ἐρμηνεύει λογικά. Στή φύση δέν ὑπάρχει πουθενά αἰτία καί ἀποτέλεσμα, λέει ὁ Kant. Οὔτε κάν χρονική ἀκολουθία ὑπάρχει. Υπάρχει τό συννεφο καί ἡ βροχή, ὑπάρχει ὁ κεραυνός καί ἡ ἀστραπή. Τά ἔδια τά φαινόμενα ὅμως δέ μᾶς λένε τίποτε γιά τή σχέση τους, ἐμεῖς εἴμαστε ἐκείνοι πού διαπιστώνομε τήν αἰτιοκρατική τους σχέση ἡ τή χρονική τους ἀλληλουχία. Ἐμεῖς διαπιστώνομε ὅτι τό συννεφο καί ὁ κεραυνός είναι αἰτία καί προηγοῦνται χρονικά, ἐνῶ ἡ βροχή καί ἡ ἀστραπή είναι ἀποτελέσματα καί ἀκολουθοῦν. Διαπιστώνομε ὅμως σημαίνει, γιά τόν Kant, ἀποδίδομε στά πράγματα κάτι πού ὑπάρχει μέσα μας καί πού δέν τό ἔχουν τά ἔδια. Σημαίνει, προβάλλομε πρός τά ἔξω νόμους καί τρόπους δικούς μας, ἄρα ἐπιβάλλομε στή φύση τούς νόμους τής λογικής μας καί τούς τρόπους τής ἐποπτείας μας.

Μέ τόν ὄρο ἐποπτεία πρέπει νά ἐννοήσουμε τήν παραστατική δύναμη τής συνειδήσεώς μας, ἡ ὅποια ἔχει τήν ἰκανότητα νά σχηματίζει παραστάσεις καί συγχρόνως νά τίς τοποθετεῖ μέσα στή διάσταση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Ο χῶρος καί χρόνος δέν είναι ἰδιότητες τῶν πραγμάτων, δέν κατάγονται ἀπό τά πράγματα, ἀλλά ἀπό τήν παραστατική ἐνέργεια τής συνειδήσεώς μας, ἡ ὅποια ἀνοίγει τήν προοπτική τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου καί τοποθετεῖ μέσα τής τίς παραστάσεις. Ο χῶρος καί ὁ χρόνος είναι τρόποι ἐποπτείας, δηλ. τρόποι μέ τούς ὅποιους ἐποπτεύει ἡ συνείδηση τό ἄμορφο καί ἄλογο ύλικό πού τής προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις. Δέν ὑπάρχει, κατά Kant, ἔνας ἀπόλυτος χῶρος, μιά ἀκίνητη ἡ ἔστω κινούμενη καί ὁμοιόμορφη πραγματικότητα, οὕτε ὁ χρόνος είναι μιά ἀπόλυτη καί ὁμοιόμορφα ρέουσα κίνηση. Οὔτε ὁ χῶρος οὕτε ὁ χρόνος ἔχουν ἀντικειμενική ὑπόσταση, είναι καί οἱ δύο ὑποκειμενικοί ὄροι τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι.

Οἱ λογικοί νόμοι ἔξαλλου είναι λογικοί τρόποι, μέ τούς ὅποι-

ους ή διάνοια κατατάσσει και συντάσσει τό πλήθος τῶν ἐποπτειῶν. Είναι οἱ γνωστές μας ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη κατηγορίες. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στὶς ἀριστοτελικές και στὶς καντιανές κατηγορίες. Οἱ ἀριστοτελικές κατηγορίες εἰναι και ἰδιότητες τῶν πραγμάτων, είναι τρόποι μέ τούς ὁποίους ύπάρχουν τὰ πράγματα (ποσόν, ποιόν κ.λπ.), ἐνῶ οἱ καντιανές εἰναι μόνο τρόποι μέ τούς ὁποίους λειτουργεῖ ἡ διάνοια μας. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δηλώνουν τὴν τάξη τοῦ κόσμου και τῶν πραγμάτων, ἐνῶ οἱ καντιανές ἐκφράζουν τὴν τάξη, πού ἡ ἴδια ἡ διάνοια δίνει στά πράγματα. Οἱ λογικοί νόμοι λοιπόν ἡ οἱ κατηγορίες τοῦ Kant εἰναι τρόποι μέ τούς ὁποίους ἡ διάνοια κρίνει και κατατάσσει, συνδέει και χωρίζει τὰ ἐμπειρικά δεδομένα. Ἐνας ἀπό τούς βασικούς αὐτούς τρόπους εἰναι και ἡ αἰτιότητα, ἄλλος εἰναι ἡ ποιότητα, ἡ ποσότητα κ.ο.κ.

"Αν ξαναφέρουμε στὸ νοῦ μας τό παράδειγμα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού καταλήγει στὴν κρίση: ἡ φωτιά καίει, πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι τό παιδί πρέπει πρῶτα νά βάλει τά αἰσθήματά του σέ χρονική ἀκολουθία (προηγεῖται ἡ θέα τῆς φωτιᾶς, ἔπειτα τό αἴσθημα τοῦ πόνου), πρέπει νά τά συγνέσει αἰτιοκρατικά (ἡ φωτιά εἰναι ἡ αἰτία, τό αἴσθημα τοῦ πόνου τό ἀποτέλεσμα), για νά μπορέσει νά καταλήξει στὴν κρίση: ἡ φωτιά καίει. "Αν δέ λειτουργήσει δηλ. αὐτόματα μέσα του ὁ ἐποπτικός τρόπος τοῦ χρόνου και ὁ λογικός νόμος τῆς αἰτιότητας, ἀν τό παιδί μείνει μόνο μέ τά βιώματα – τό αἴσθημα τῆς φωτιᾶς και τό αἴσθημα τοῦ πόνου – τότε θά ἔξακολουθήσει νά βάζει τό χέρι του στή φωτιά, γιατί δέ θά ἔχει σχηματίσει τὴν κρίση, τή γνώση, ὅτι ἡ φωτιά καίει. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή και ὁ ἐποπτικός τρόπος και ὁ λογικός νόμος λειτουργοῦν αὐτόματα μέσα μας εἰναι δύσκολο νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι εἰναι λειτουργίες τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου και ὅχι ἔτοιμη προσφορά ἐκ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τά δεδομένα λοιπόν τῶν αἰσθήσεων, τό ἄμορφο και ἄλογο αὐτό ὑλικό, παίρνουν μορφή και συντάσσονται σύμφωνα μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας, χώρο και χρόνο, και σύμφωνα μέ τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας και οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ ἀποτελοῦν τὰ λογικά, τά προεμπειρικά – προϋπάρχοντα τῆς ἐμπειρίας –, τά a priori, μέ τό λατινικό ὅρο, στοιχεῖα τῆς

Τούτον τρόπον Μαγιστρία μετέβη ο πατέρας
Γελίκος αντιτεκμήριον, για την οποίαν, στη Μαγιστρία
της Βασιλικής Ακαδημίας είναι η ονομασία
Ευαγγελίου Καραϊσκάκη και ιστορίας αναγνωρίσθηκε
πρώτη. Το τελευταίον έτος της ζωής του
Καραϊσκάκη Προφέτης από την Επανάσταση
της Ελλάς ήταν ο πατέρας της Μαγιστρίας
της Ακαδημίας αλλά και ο πρώτος πατέρας της
Ελλάδας. Ο πατέρας της Ελλάδας μετά την Επανάσταση
νίκησε την Αγγλίανη Αυτοκρατορία την οποίαν
τελείται η θεοφάνεια της Αγίας Σοφίας.
Από την Αγγλίανη Αυτοκρατορία την οποίαν
τελείται η θεοφάνεια της Αγίας Σοφίας.

Αδελφός του ήταν ο Ιωάννης Καραϊσκάκης,
ο οποίος ήταν ο πρώτος Έλληνας που
έγραψε την Αρχαίαν Ελληνική Γλώσσα στην Αγγλία.

Königberg den 14ten December 1801.

Immanuel Kant.

Χειρόγραφο του Kant.

γνώσεως. Τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα, εἶναι τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως ἔξαρτάται τόσο ἀπό τά λογικά, τά a priori, ὅσο καὶ ἀπό τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ σύνθεση, πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant, καὶ ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῆς γνωσιολογίας. Καταργεῖ τὴν ἀπολυταρχία ὄρθολογισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἡ αἰσθηση καὶ ἡ νόηση συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ συγκρότηση τῆς γνώσεως¹.

"Οπως εἴδαμε, κατά τὸν Kant, δέ νοεῖται ἀντικειμενική γνώση ἐνός πράγματος χωρίς τῇ συμμετοχῇ τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ λογικοῦ. Τό δεδομένο τῆς ἐμπειρίας – ὅσο σημαντική θέση καὶ ἄν κατέχει στὴ διαδικασία πού λέγεται γνώση – θά ἔμενε ἀπόλο βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὀλοκλήρου μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἄν δέν εἴχαμε τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καὶ τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τό ἄμεσο βίωμα πού μοῦ προσφέρει ἡ ὥραση, ἡ θέα τοῦ τραπεζιοῦ π.χ., πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἐκ μέρους μου τουλάχιστο στὴ διάσταση τοῦ χώρου, δηλ. νά ἐποπτευθεῖ ἀπό μένα, τό ὑποκείμενο, μέ τὴν προοπτική τοῦ χώρου, γιά νά γίνει ἀντικείμενο, γιά νά πῶ ὅτι τό τραπέζι ὑπάρχει. Αὐτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα – ἃς τό ὄνομάσουμε ἔτσι – πού δίνει ὁ Kant στὸ a priori στοιχεῖο, γιατί βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι a priori στοιχεῖο, δίνει λαβή νά τὸν κρίνουμε καίνατόνεπικρίνουμε ὅτι ἐνῶ ἡ πρόθεσή του ἦταν νά γεφυρώσει τό χάσμα ὄρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ, ἔκλινε τελικά κι αὐτός πρός τὸν ὄρθολογισμό.

Immanuel Kant.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 47 ἐπ.

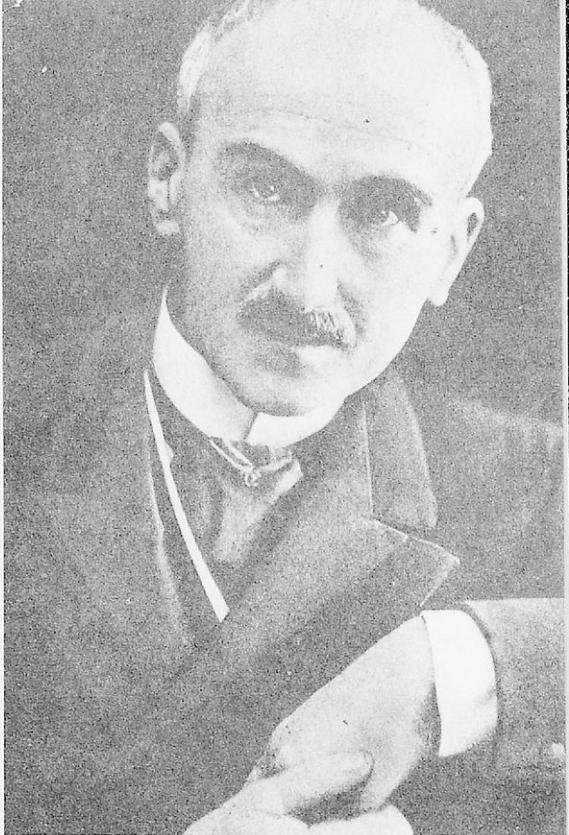
Ή ένόραση. Μιά άλλη πηγή γνώσεως είναι ή ένόραση. Δέ στηρίζεται ούτε στίς αἰσθήσεις ούτε στή νόηση. Ἀποτελεῖ ἀντίδραση πρός αὐτούς τούς τρόπους γνώσεως, καί κυρίως ἀντίδραση πρός τήν ἀπολυταρχία τοῦ νοῦ. Εἰσηγητής τοῦ ἐνορατικοῦ τρόπου γνώσεως στή νεώτερη ἐποχή είναι ό γάλλος Henri Bergson (Μπερξόν). Ή γνωσιοθεωρητική ἀφετηρία τοῦ Bergson είναι ότι μεταξύ διανοίας καί διαισθήσεως ή ένοράσεως ύπάρχει ριζική διαφορά. Οι διανοητικοί τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, ὅπως ή αἰτιότητα, ό σκοπός κτλ., είναι τρόποι πολύ γενικοί καί ἀφηρημενοί, ἀλλά ἐπίσης δυσκίνητοι, δέν μποροῦν νά συλλάβουν τήν ούσια τῶν ὄντων καί τήν «ἀναβλύζουσα πηγή τῆς ζωῆς». Στή διάνοια ως γενική καί ἀφηρημένη σκέψη, ή όποια μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καί τήν πραγματικότητα, ἀντιτάσσει ό Bergson τή διαίσθηση ή ένόραση, ή όποια μᾶς ὀδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῶν πραγμάτων.

Γιά νά φωτίσουμε τήν ἔννοια τής ένοράσεως, πρέπει νά θυμηθοῦμε ότι ό εἰσηγητής της Bergson είναι ἀπό τούς κορυφαίους τοῦ ρεύματος, πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Τό ρεῦμα αύτό ζητᾶ, νά φτάσει ό καθένας μέσα του στήν πλήρη βίωση τῆς ζωῆς, καί μέ τά προσωπικά του βιώματα νά διεισδύσει ἔπειτα μέσα στό γενικό ρεῦμα τῆς ζωῆς. «Όλα αύτά βέβαια θά γίνουν όχι μέ τή λογική ἀλλά μέ τή διαίσθηση καί μέ ἔξωλογικά βιώματα, μέ ἔξωλογικές γνώσεις. Τό κατ' ἔξοχήν ὅμως ἔξωλογικό στοιχεῖο στόν ἄνθρωπο είναι τό ἔνστικτο. Ὁ Bergson πιστεύει γιά τό ἔνστικτο ότι είναι κάτι τό πρωταρχικό, μιά ἀσυνείδητη συμπαθητική σχέση μέ τά πράγματα καί μέ τούς ὄργανισμούς. Ή ένόραση, δηλ. ή ίκανότητα τοῦ ἄνθρωπου νά είσχωρει στό βάθος τῶν πραγμάτων καί τῆς ζωῆς, είναι μιά ἀνώτερη μορφή ἔνστικτου. Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ότι ό Ἐμπεδοκλῆς πρῶτος είχε εἰσαγάγει στή φιλοσοφία τή «συμπαθητική σχέση» καί είχε πεῖ ότι μόνο σ' αύτή στηρίζεται ή ἀληθινή γνώση: τό ὅμοιο μόνο ἀπό τό ὅμοιο είναι δυνατό νά γνωσθεῖ. Ή ζωή δηλ. μόνο ἀπό τή ζωή είναι δυνατό νά γνωριστεῖ. Αύτό ἀκριβῶς ζητᾶ καί ό Bergson μέ τήν ένόραση: ἐπειδή είμαστε οί ἴδιοι ζωή, γι' αύτό καί είναι δυνατό νά συλλάβουμε τήν ούσια τῆς ζωῆς. «Οχι ὅμως μέ τό νοῦ ἀλλά μέ τήν ένόραση.

Η ἐνόραση είναι τό εἰδος ἐκεῖνο τῆς βίωσης, μέ τήν οποία μπαίνομε στό ἐσωτερικό ἐνός ἀντικειμένου, γιά νά συναντήσουμε ἐκεῖ τό μοναδικό καί ἀνέκφραστο πού τό χαρακτηρίζει, λέει ὁ Bergson. Ἐνώ ὁ νοῦς μέ τίς κρίσεις, τούς συλλογισμούς καί τήν ἀφηρημένη σκέψη γενικά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καί τήν πραγματικότητα, ἡ ἐνόραση μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῆς πραγματικότητας. Ὁ νοῦς βλέπει τά πράγματα ἀπ' ἔξω, τά περιγράφει, ύφαίνει γύρω τους ἵστούς, ἡ ἐνόραση εἰσχωρεῖ μέσα τους, στήν ούσιά τους. Είναι ἑνα εἰδος πνευματικής ἀκροάσεως πού ἀκούει τήν ψυχή τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πρέπει ἀκριβῶς αύτό νά ἐπιδιώκει, πῶς μέ τήν ἐνόραση θά μπει στό ἐσωτερικό τοῦ ἀντικειμένου, γιατί μόνον ἐκεῖ μέσα ὑπάρχει τό ἀπόλυτο.

Ἡ γνώση μας αύτή γιά τό ἀπόλυτο πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἐνορατική γνώση πιθανόν νά ἔχει χάσματα, ισχυρίζεται ὁ Bergson, ὅμως δέν είναι ἐξωτερική, ὅπως ἡ γνώση πού ἔχομε μέ τή νόηση. Ἡ διάνοια, λέει ὁ Bergson, ύπολογίζει, μετράει, συνδυάζει, ἐνώ ἡ ἐνόραση μᾶς χαρίζει πραγματική, ζωντανή γνώση. "Ἐτοι φτάνομε στό παράδοξο ἡ γνώση νά κατακτᾶται μέ τά ἄλογα στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεώς μας".

"Ομως ὁ ἐνορατικός αύτός τρόπος γνώσεως, πού ὁ Bergson εἰσάγει, δέν είναι κάτι ἐντελῶς νέο, συγγενεύει μέ πολλά προηγούμενα στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Schelling (Σέλλινγκ)

Henri Bergson.

είχε είσαγάγει τήν «πνευματική θέα», καί είναι φανερό ότι έπεδρασε στόν Bergson. Η πνευματική αύτή θέα (intellektuelle Anschauung) τοῦ Schelling είναι μιά ἄμεση νοητική ἀποκάλυψη, μέτην όποια ὡς νοῦς θεᾶται τήν ἀλήθεια, χωρίς τήν μεσολάβηση ἐπιστημονικῶν ἀποδείξεων. Ἀλλά καί τοῦ Schelling ἡ «πνευματική θέα» ὑπάρχει στήν Ἑλληνική φιλοσοφία, είναι ἔννοια πλατωνική. Ὁ Πλάτων πολλές φορές στούς διαλόγους του είσάγει, μετά τήν δύσκολη πορεία τῆς διαλεκτικῆς, ἕνα εἰδος πνευματικῆς θέας τοῦ ὑπὸ συζήτηση ἀντικειμένου. Η θέα ὅμως αύτή ἔρχεται ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τό πρᾶγμα αὐτό... καί ἔξαιφνης, οἶον ἀπό πυρός πηδήσαντος ἔξαφθέν φῶς...¹ Ἀφοῦ δηλ. ὡς νοῦς ἔχει περιζώσει λογικά τό ἀντικείμενο, καί ἀφοῦ ἔχουν ἔξαντληθεῖ ὅλοι οἱ τρόποι λογικῆς προσεγγίσεως, ἔρχεται ἔξαιφνης καί ἀπό τήν πολλή λογική συνάφεια, πού ἔχει προηγηθεῖ, ἡ διείσδυση στήν ούσια τοῦ πράγματος, ἔρχεται ἡ ἐνορατική θέα, ὅπως θά ἔλεγαν οἱ σύγχρονοι. «Ομως ὁ Πλάτων ποτέ δέν ἀπολυτοποιεῖ τήθεα αύτή, ὥστε νά τήν κάνει μοναδική πηγή γνώσεως. Τό βῆμα αύτό πρός τήν ἀπολυτοποίηση γίνεται λίγους αἰώνες ἀργότερα μέ τό νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πλωτίνο. Μέ ἀπίθανα πλούσια χρώματα περιγράφει στίς Ἐννεάδες του ὁ Πλωτίνος, πῶς ἡ ψυχή, σέ στιγμές ἔξαιρετικές, φτάνει σέ ἄμεση θέα τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας, πού γι' αὐτόν είναι τό "Ἐν ᾧ ὁ Θεός. Η συναίσθηση τοῦ Πλωτίνου είναι, θά μπορούσαμε νά πούμε, ἕνα «πλησίασμα» τῆς ψυχῆς τοῦ ὑποκειμένου πρός τό ἀντικείμενο τόσο ἄμεσο, ὥστε τό ὑποκειμένο «εἰσχωρεῖ» πλέον μέσα στό ἀντικείμενο καί τό θεᾶται. Γιά νά φτάσει ὅμως ὁ ἄνθρωπος στή θέα αύτή πρέπει νά ξεπεράσει ὅχι μόνο τίς πληροφορίες πού τοῦ δίνουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλά καί τήν ἐπιστήμη: ὑπέρ ἐπιστήμην... δεῖ δραμεῖν καί ... ἀποστῆναι δεῖ καί ἐπιστήμης καί ἐπιστητῶν. Ὁ, τι ὅμως κανείς θεᾶται δέν ἀνακοινώνεται μέ λόγια. Μπορεῖ ἀπλῶς κανείς νά ἐγκαρδιώσει ἐκεῖνον πού θέλει νά ἔχει αύτή τή θέα, ἀλλά ή θέα ή ἴδια είναι ἔργο τοῦ ἰδεῖν βουλομένου, κατά τόν Πλωτίνο.

Η φαινομενολογία. Μιά νέα φιλοσοφική μέθοδο, τρόπο δηλ. ἔρευνας, είσάγει ὁ Edmund Husserl (Χοῦρσελ). Ξεκινᾶ ἀπό τήν διαπίστωση ότι ή μέχρι τότε φιλοσοφία ἀπέτυχε, δέν πλησίασε

1. Z'. Ἐπιστολή 341 c6-d1.

κάν τό σκοπό της. Ή φιλοσοφία πρέπει, κατά τόν Husserl, νά είναι αύστηρή έπιστημη. Νά μήν ἀναλίσκεται σέ θεωρητικές ἀναζητήσεις, ἀλλά νά έπιστρέψει «στά ἴδια τά πράγματα» καί νά τά περιγράψει ἀπλά καί λιτά. Πραγματική καί γνήσια είναι ἡ έπιστημη μόνο ὅταν τή βάση της τήν ἀποτελοῦν κρίσεις, πού τό κύρος τους πηγάζει ἄμεσα ἀπό τή «θέα». Ή ἄμεση θέα, λέει ὁ Husserl, είναι ἡ πηγή γιά κάθε λογικό ισχυρισμό. Η θέα είναι ἡ ὁδός τῆς γνώσεως. Η θέα ὅμως αὐτή δέ νοεῖται, ὅπως στόν ἐμπειρισμό, ώς θέα τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, θέα διά τῶν αἰσθήσεων, ἀλλά ώς θέα τῆς «ούσίας», τοῦ «εἴδους» (ὅρος είναι ἀριστοτελικός), πού ἐνυπάρχει στό κάθε συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Η ούσια ἡ τό εἶδος είναι, κατά τόν Husserl, ἔνα ιδιότυπο ἀντικείμενο γνώσεως, καί μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο μέ ἔναν ἐπίσης ιδιότυπο τρόπο ἡ μᾶλλον μέ μιά ιδιότυπη θέα. Η ἔννοια αὐτή τῆς θέας συνδυασμένη μέ τή θεωρία περί τῆς ούσίας τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς φαινομενολογίας. «Οπως ἡ ἐμπειρική θέα είναι ἡ συνείδηση ἐνός ἀτομικοῦ, συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἔτσι ἡ θέα τῆς ούσίας είναι συνείδηση τῆς καθαρῆς ούσίας. Η θέα αὐτή μᾶς δίνει τήν αὐτουσία τῶν πραγμάτων.

Γιά νά συλλάβω τήν ούσια τοῦ δένδρου π.χ., πρέπει βέβαια νά ξεκινήσω ἀπό τά συγκεκριμένα δένδρα στίς διάφορες μορφές καί ποικιλίες τους. Γιά νά φτάσω ὅμως σ' αὐτό πού ἡ φαινομενολογία ὄνομάζει ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, δηλ. στήν ούσια ἡ τό εἶδος, πρέπει νά ἐφαρμόσω ὅ,τι ὁ Husserl ὄνόμασε «ἐποχή» (ὅρος προέρχεται ἀπό τούς ἀρχαίους σκεπτικούς φιλοσόφους στούς ὅποιους σημαίνει: ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη). Πρέπει δηλ. νά παραμερίσω τήν ὑπαρξη τοῦ συγκεκριμένου δένδρου, τά ἐμπειρικά καί ἀτομικά στοιχεῖα του, πού είναι ἄστατα καί ρευστά, νά τά βάλω ὄλα αὐτά σέ «παρένθεση» καί νά ἀσκήσω «ἐποχή». Ἔτσι θά μπορέσω νά φτάσω στό σταθερό καί πρωταρχικό, στήν ούσια, στό εἶδος τοῦ δένδρου. Καί παρ' ὅλο πού ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία στηρίζεται στή θέα τῶν ἐπί μέρους, τῶν πολλῶν συγκεκριμένων δένδρων, δέ φτάνω στήν ούσια τοῦ δένδρου μέ λογική ἀφαίρεση, ὅπως γίνεται μέ τίς ἔννοιες, ἀλλά μέ τήν ἄμεση θέα, πού στήν περίπτωση αὐτή – ἐπειδή ἔχω πολλά ἐπί μέρους – λέγεται

γενικεύουσα θέα. Ή φαινομενολογική μέθοδος λοιπόν είναι καθαρά περιγραφική. Περιγράφει τήν ούσια ὅπως ἀκριβῶς τή θεάζεται. Άφοϋ ἀσκήσει «ἐποχή» καί βάλει σέ «παρένθεση» τήν ύπαρξη, τή φυσική ύπόσταση τοῦ ἀντικειμένου, προχωρεῖ βῆμα-βῆμα πρός τή διαφώτιση τής ούσιας μέσω τής θέας.

Άντιθετα μέ τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πού (μέσω τής ὄρασεως) είναι δεδομένο τῶν αἰσθήσεων, ή ούσια, τό εἰδος (μέσω τής θέας) είναι δεδομένο τής συνειδήσεως. Γ' αύτό, ὅταν ὁ Husserl λέει νά ἐπιστρέψουμε «στά ἔδια τά πράγματα», ἐννοεῖ νά ἐπιστρέψουμε σέ ὅ, τι είναι ἀπλά, δηλ. ἄμεσα – μέ τήν ἄμεση θέα – δεδομένο στή συνειδήση μας ή σέ ὅ, τι «βλέπομε» νά ἐμφανίζεται ἐνώπιον τής συνειδήσεως μας. Τά δεδομένα αύτά τής συνειδήσεως τά ὄνομάζει ὁ Husserl «φαινόμενα», ἐπειδή ἀκριβῶς παρουσιάζονται, «φαίνονται» ἐνώπιον τής συνειδήσεως, καί τή φιλοσοφία του ή μᾶλλον τή μέθοδό του «φαινομενολογία», ἐπειδή ἀκριβῶς ἀσχολεῖται καί προσπαθεῖ νά γνωρίσει αύτά τά φαινόμενα. Φαινόμενο λοιπόν στή φιλοσοφία τοῦ Husserl δέ σημαίνει οὕτε τό φυσικό φαινόμενο, οὕτε αύτό πού ἀπλῶς φαίνεται καί πού μπορεῖ πίσω του νά ὑπάρχει κάποιο νοούμενο, σημαίνει αύτό πού ἀπλῶς φαίνεται στή συνειδήση, πού είναι δεδομένο τής συνειδήσεως. Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι δεδομένο τής συνειδήσεως είναι μόνο ή ούσια, καί μόνος τρόπος προσεγγίσεώς της ή θέα. Ή φαινομενολογία λοιπόν δέν ἐνδιαφέρεται, ἀν πέρα η πίσω ἀπό τό φαινόμενο ὑπάρχει κάτι ἄλλο, ἄλλα καταγίνεται ἀποκλειστικά μέ τό δεδομένο τής συνειδήσεως ὡς φαινόμενο, ὡς κάτι πού φαίνεται στή συνειδήση, χωρίς νά ρωτάει ἀν αύτό είναι πραγματικότητα η ἀπλή ἐμφάνεια. Ή φαινομενολογική μέθοδος δέν είναι οὕτε ἀπαγωγική οὕτε ἐπαγωγική, θέλει νά διαφωτίσει πλήρως, ν' ἀποδείξει – ἄλλα ὥχι μέ συλλογισμούς – ὅ, τι είναι δεδομένο τής συνειδήσεως. Δέν ἐξηγεῖ τά φαινόμενα μέ νόμους οὕτε ἔξαγει συμπεράσματα ἀπό ἀρχές πού θέτει, ἄλλα θέλει νά ἰδεῖ, νά θεασθεῖ ὅ, τι ὑπάρχει ἐνώπιον τής συνειδήσεως. Τήν ἐνδιαφέρει ὅ, τι γνωρίζομε η ἀγαπāμε η μισούμε η ἐκεῖνο γιά τό όποιο ἀμφιβάλλομε, δηλ. ὅ, τι ύπαρχει ἐνώπιον τής συνειδήσεως, τό δεδομένο¹.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 52 ἐπ.

Μαθητής τοῦ Husserl είναι ό γερμανός Martin Heidegger (Χάιντεγκερ), τοῦ όποίου τό ὄνομα είναι στενά συνδεδεμένο με τό φιλοσοφικό ρεῦμα τοῦ ὑπαρξισμοῦ. Ούπαρξισμός γεννήθηκε στόν 20ο αἰώνα, μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, άπλωθηκε όμως εύρυτερα κατά τό δεύτερο. Κατά τό σχηματισμό του δέχτηκε τήν ἐπίδραση τόσο τῆς «φαινομενολογίας» τοῦ Husserl ὅσο καί τοῦ ρεύματος πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Κατάγεται όμως κατευθείαν ἀπό τό Δανό φιλόσοφο τοῦ περασμένου αιώνα Søren Kirkegaard (Κίρκεγκωρ). Εκτός ἀπό τόν Heidegger ἄλλος γερμανός ἐκπρόσωπος τοῦ ὑπαρξισμοῦ είναι ό Karl Jaspers (Γιάσπερς). Είναι αὐτός πού «ἐξέθαψε» καί ἐρμήνευσε συστηματικά στά μαθήματά του τόν Kierkegaard. Στή Γαλλία τέλος, ὅπου είναι εύρυτα διαδεδομένος, ἀντίπροσωπεύεται ό ὑπαρξισμός κυρίως ἀπό τούς Gabriel Marcel (Μαρσέλ) καί Jean-Paul Sartre (Σάρτρ). "Ολοι σχεδόν οἱ ὑπαρξιστές χρησιμοποιοῦν τή φαινομενολογική μέθοδο, είναι «φαινομενολόγοι». Ἀντίποδα αὐτῶν ἀποτελοῦν οἱ «ἀναλυτικοί φιλόσοφοι», πού ἡ μέθοδός τους κατάγεται ἀπό τό θετικισμό (βλ. ἐπόμενο κεφάλαιο). Φαινομενολογία καί ἀναλυτική φιλοσοφία είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας.

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

“Ηδη στήν εἰσαγωγή ἀνέκυψε ἀπό τή συζήτησή μας τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἐξωτερικός λέγεται ὅλος ὁ φυσικός κόσμος, ὅ,τι βλέπομε, ἀγγίζομε ἢ ἀκούμε. Μέσα σ' αὐτόν συγκαταλεγόμαστε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ως φυσικά ὄντα, ως ὄργανισμοί. Ἐξαίρεση πάντοτε ἀποτελεῖ ὅ,τι ὄνομάζομε στόν ἄνθρωπο γνωσιοθεωρητικό συνειδέναι, ὅ,τι δηλ. ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο τῆς γνώσεως. Μόνο αὐτό δέν κατατάσσεται ποτέ στό λεγόμενο ἐξωτερικό κόσμο.

Ο κόσμος λοιπόν αὐτός, ὁ ἐξωτερικός, πού γιά τήν ἀπλή καθημερινή ζωή είναι ὅ,τι πιό ἀληθινό καί αὐτονότο, ἔγινε πολύ νωρίς πρόβλημα γιά τή φιλοσοφία, καί ἰδιαίτερα τή γνωσιολογία.

"Οπως είπαμε ήδη στό πρώτο κεφάλαιο, οι όροι τής γνώσεως είναι δύο: τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Μεγάλη σημασία ἔχει νά καταλάβουμε τή σχέση ἀναφορᾶς τοῦ ἐνός πρός τόν ἄλλο. "Οτι δηλ. τό γνωσιοθεωρητικό ύποκείμενο η συνειδέναι, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νά λέγεται, δέ νοεῖται, δέν ύπάρχει χωρίς νά ἀναφέρεται σέ κάποιο ἀντικείμενο, τό όποιο ἔχει ἐνώπιόν του καί προσπαθεῖ νά τό γνωρίσει. Είναι βέβαιο λοιπόν ὅτι, ἐφ' ὅσον ύπάρχει τό ύποκείμενο, ύπάρχει καί κάτι ἄλλο, π.χ. ὁ ἐξωτερικός κόσμος, τόν όποιον τό ύποκείμενο συλλαμβάνει μέ τή γνώση του. Τό ἀντικείμενο τίθεται μαζί μέ τό ύποκείμενο, τό όποιο καί ἀποτελεῖ τό σημείο ἀναφορᾶς του. Είναι αὐτονότο ἐπομένως ὅτι γιά νά ἰσχυρισθῶ ὅτι ύπάρχει κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό μένα, πρέπει νά ἔχω γι' αύτό κάποια γνώση. Μέ τόν ἰσχυρισμό: ύπάρχει ὁ ἐξωτερικός κόσμος, συνυπονοῶ ὅτι ἔχω καί κάποια γνώση γι' αύτόν. Τό «ύπάρχειν» δηλ. ἔχει μέσα του πάντοτε καί τό «εἰδέναι». 'Ἐφ' ὅσον ὅμως τό ύπάρχειν ἔχει μέσα του καί τό εἰδέναι, δηλ. τά δύο βρίσκονται σέ ἀμεση σχέση καί ἀλληλοεξάρτηση, τίθεται τό ἐρώτημα: ύπάρχει τό ἔνα ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄλλο; ύπάρχει ἔνα ύπάρχειν ἀνεξάρτητα ἀπό ἔνα εἰδέναι; 'Ἀπλούστερα: ύπάρχει ἔνας ἐξωτερικός κόσμος ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ύποπτει η ὥχι (ώς ἀντικείμενο) στή συνείδησή μου;

'Ο ἀπλοϊκός ρεαλισμός είναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού διερμήνεύει τήν ἀντίληψη τῆς ἀπλῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κατ' αὐτόν τά ύλικά σώματα καί οἱ ἰδιότητές τους ύπάρχουν ἀπέναντί μας, κι ἐμεῖς μέ τίς αἰσθήσεις μας «τά ψαύομε» ἀμεσα, καί διαπιστώνομε ὅτι είναι τόσο πράσινα η κόκκινα, τόσο μεγάλα η μικρά ὅσο τά αἰσθανόμαστε. Βέβαια μέσα στή συνείδησή μας σχηματίζονται αἰσθήματα καί παραστάσεις γιά τά πράγματα, ὅμως οὕτε τά αἰσθήματα οὔτε οἱ παραστάσεις «ἐπηρεάζουν» τά πράγματα, τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεώς μας. Τά αἰσθήματα καί οἱ παραστάσεις ἀπλῶς ἀπεικονίζουν, ἀντικατοπτρίζουν τά πράγματα. Εἴτε ἔχομε αἰσθήμα εἴτε ὥχι, τό ἀντικείμενο ύπάρχει καί ἔχει τίς ἰδιότητές του. "Ενα ἄνθος π.χ. ἔχει τό χρώμα του καί τήν εύωδιά του, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἐγώ είμαι τυφλός καί δέν τό βλέπω η μοῦ

συμβαίνει κάτι αλλο καί δέν αἰθάνομαι τή μυρωδιά του. Ὑπάρχει πρίν τό αἰσθανθῶ καί ἀφοῦ παύσω νά τό αἰσθάνομαι. Τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο νοοῦνται, ἀπό τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό, ὀλωσδιόλου χωριστά καί ἀνεξάρτητα τό ἔνα ἀπό τό αλλο. Τό ἀντικείμενο ύπάρχει πρίν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ύποκείμενο. Τό ύποκείμενο ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τήν ὑπαρξη καί τίς ἰδιότητες τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ κόσμου πού τό περιβάλλει. Τόσο ὁ κόσμος ὅσο καί οἱ ἰδιότητές του ύπάρχουν σταθερά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό ύποκείμενο τίς αἰσθάνεται ḥ ὅχι. Ἡ γνώση πού ἀποκτά τό ύποκείμενο ἔγκειται στή συμφωνία τῶν παραστάσεών του μέτα πράγματα. "Αρα τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεως είναι καί μέτρα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ γιά νά ἐπαληθευθοῦν οἱ παραστάσεις, πρέπει νά συγκριθοῦν μέτρα τά ἴδια τά πράγματα.

Αὐτή περίπου είναι καί τοῦ **διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ** ἡ στάση, μέτη διαφορά ὅτι ἐδῶ τονίζεται ἴδιαίτερα ἡ ύλικότητα τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅσο καί τοῦ ύποκειμένου. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος, ἵσχυρίζεται ὁ διαλεκτικός ύλισμός, ἀποτελεῖται ἀπό ὕλη, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ διαρκή κίνηση, μετασχηματίζεται ἀπό τή μία μορφή στήν ἄλλη. Ὁ ύλικός φυσικός κόσμος είναι τό θέατρο αὐτῶν τῶν μεταβολῶν. Κι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἐπίσης προϊόντα τῆς φύσεως, εἴμαστε μία ἀπό τίς μορφές τῶν μεταβολῶν. Σέ ὅλες ὅμως τίς μορφές καί περιπτώσεις ἡ ὕλη είναι τό πρωταρχικό. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται είναι τό δευτερεύον. "Αλλωστε καί ἡ ἴδια ἡ συνείδηση είναι ὕλη ὄργανωμένη σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Καί ἡ συνείδηση καί ἡ νόηση είναι ἀνώτερα προϊόντα τῆς ὕλης, ὄργανωμένης μέ ὄρισμένο τρόπο. Γνώση ἐξάλλου ἔχομε, κατά τό διαλεκτικό ύλισμό, ὅταν ἡ ὕλη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐρεθίζοντας τά αἰσθητήρια ὄργανά μας προκαλεῖ τό αἴσθημα. Ὁ ἐξωτερικός κόσμος μᾶς γίνεται γνωστός μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὄργάνων. Ἡ ὕλη ὅμως είναι ἔκείνη πού ἐπιδρά στά αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τό αἰσθήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν ἐπίδραση αὐτή ἀπλῶς ἀντανακλοῦν, ἀπεικονίζουν τήν ἐξωτερική πραγματικότητα, δηλ. αὐτό πού ύπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Σπουδαιότεροι θεωρητικοί τοῦ διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ είναι οἱ Karl Marx

(Μάρξ), Ludwig Feuerbach (Φόϋερμπαχ), Friedrich Engels ("Ενγκελς") και Vladimir Lenin (Λένιν).

"Ας ξαναγυρίσουμε στόν τρόπο σκέψεως τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἃς παρακολουθήσουμε τὴ μετάβαση ἀπό τὸν ὄπλοϊκό στὸν **κριτικό ρεαλισμό**: "Αν πέσω στὴ θάλασσα νά κολυμπήσω μετά ἀπό μισῆ ὥρα ἡλιοθεραπείας, τὸ νερό θά μοῦ φανεῖ κρύο, ἐνῶ, ἂν δέν ἔχω μείνει καθόλου στὸν ἥλιο, τὸ νερό θά μοῦ φανεῖ χλιαρό. Τό νερό δηλ. αὐτό καθαυτό δέν εἶναι χλιαρό τῇ μίᾳ φορᾷ καὶ ψυχρό τήν ἄλλη, ἀλλὰ ἔχει ἀπλῶς μιά κάποια θερμοκρασία, ἡ ὅποια προκαλεῖ στὸ σῶμα μου τῇ μιά φορά τό αἰσθημα τοῦ ψυχροῦ καὶ τήν ἄλλη τό αἰσθημα τοῦ χλιαροῦ. Τό σῶμα μου δέ δέχεται παθητικά τήν ἀντικειμενικά ὑπάρχουσα ποιότητα τοῦ νεροῦ, ἀλλά ἔχει ἔνα αἰσθημα, τό ὅποιο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐρεθισμοῦ πού δέχτηκε καὶ τῆς καταστάσεως στήν ὅποια βρισκόταν, ὅταν τό δέχτηκε. "Αν ἐγώ δέν εἶχα μείνει στὸν ἥλιο, δέ θά μοῦ φαινόταν τό νερό κρύο, δηλ. τό νερό δέ θά εἶχε αὐτή τήν ιδιότητα, ἂν δέν τοῦ τήν εἶχα ἀποδώσει. Ἐπομένως τά ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τῶν ιδιοτήτων του, ἀλλά συμμετέχει στὸ σχηματισμό της. Τό ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ιδιότητες, δέν εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτές πού τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο τούς ἀποδίδει. Τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο δέ δέχεται παθητικά τήν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τῶν ιδιοτήτων του, συμμετέχει στὸ σχηματισμό της. Τό ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ιδιότητες στά πράγματα. Αὐτές δέν εἶναι βέβαια ὑποκειμενικές κατασκευές, οὕτε ὅμως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικά ὑπάρχουσες ιδιότητες τῶν πραγμάτων. Οι ιδιότητες πού ἀποδίδει τό ὑποκείμενο στά πράγματα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρεθισμῶν πού δέχτηκε καὶ τοῦ τρόπου μέ τόν ὅποιο ὡς ὑποκείμενο ἀντέδρασε. Αὐτή εἶναι ἡ ὄπτική γωνία τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ.

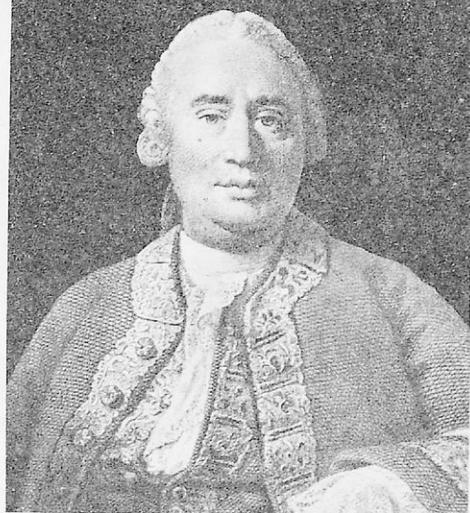
"Ο ὑποκειμενικός ιδεαλισμός εἶναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού ἀναπτύσσει, ὡς τίς ἄκρες συνέπειές τους, τά σπέρματα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πού ὑπάρχουν στὸν κριτικό ρεαλισμό: "Οταν ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ ἐξωτερικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μένα, σημαίνει ὅτι τόν φέρνω στήν παράστασή μου, τόν κάνω ἀντικείμενο τοῦ συνειδέναι μου καὶ συγχρόνως ἰσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου. "Αν δέν τόν φέρω

στή συνείδησή μου, δέν μπορώ νά ισχυρισθῶ ὅτι ύπάρχει, ἄρα κατ' ούσιαν δέν ύπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μου. Τά πράγματα ύπάρχουν μόνο ώς αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Δέν εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω ἂν ύπάρχουν πράγματα ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου, γιατί, γιά νά πῶ ὅτι ύπάρχουν, πρέπει νά ἔχουν γίνει περιεχόμενο τῆς συνείδησεώς μου. Τό ύπάρχειν συμπίπτει μέ τό συνειδέναι, esse est percipi, σύμφωνα μέ τό λατινικό όρο. "Ἐνα ἀντικείμενο ύπάρχει μόνο ὅταν ἔνα ύποκείμενο ἔχει κάπιοιο αἰσθημα γι' αὐτό. Γιά νά ύπάρξει προϋποθέτει μιά συνείδηση πού τό αἰσθάνεται, καὶ τελικά δέν ύπάρχει παρά μόνο μέσα στή συνείδηση πού τό ἀντιλαμβάνεται.

Βλέπω αύτό ἐδῶ τό κεράσι, λέει ὁ Berkeley, ὁ ἰδρυτής τοῦ ύποκειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ, τό γεύομαι, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δέν εἶναι δυνατό οὔτε νά ίδω, οὔτε νά γευτῶ, οὔτε νά ἀγγίξω κάτι πού δέν ύπάρχει. Συνεπώς τό κεράσι εἶναι πραγματικό. "Αν τώρα ἀφαιρέσω τά αἰσθήματα τοῦ μαλακοῦ, τοῦ ύγροῦ, τοῦ ἐρυθροῦ! κτλ. τότε δέν ύπάρχει πιά κεράσι, γιατί τό κεράσι δέν εἶναι μιά ούσια χωριστή ἀπ' αὐτά τά αἰσθήματα, εἶναι ἡ σύνθεση τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων ἡ ἵδεων. Μέ τόν όρο «ἰδέα» ὁ Berkeley δέν ἐννοεῖ ἔνα ἀντικειμενικό νόημα, ὥπως ὁ Πλάτων, ἀλλά τήν ύποκειμενική, τήν διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ὅ,τι κανείς βλέπει ἡ ἀκούει, τό ἴδωμα, τό ἄκουσμα κ.λπ. Κατά τόν Berkeley, ὅ,τι ὄνομάζομε συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἡ, ὥπως θά ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, τόδε τι, δέν εἶναι παρά μιά σύνθεση παραστά-

George Berkeley.

David Hume.

πολύ κοντά στόν Berkeley. "Ο, τι άπο τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη ὄνομάστηκε οὐσία καὶ συνδέθηκε μὲ τήν πραγματικότητα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου θεωρεῖται τώρα ἀπό τόν Hume ώς προϊόν τοῦ συνειδέναι μας. Οὕτε ή πείρα οὕτε ή διάνοια, ίσχυρίζεται ο Hume, είναι ίκανές νά μᾶς πείσουν γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ύλικοῦ κόσμου². Ή παραδοχή αύτοῦ τοῦ κόσμου είναι πόρισμα τῆς σκέψεώς μας. Παρ' ὅλα αὐτά δέχεται ο Hume ὅτι, ἐνῶ είναι ἀδύνατο νά ἀποδειχτεῖ ἐπιστημονικά ή ἔννοια τῆς οὐσίας, ὅμως ο ἀνθρωπος ἀπό πρακτικούς λόγους θά πιστεύει πάντοτε ὅτι ὑπάρχει ἀπέναντί του τό σταθερό ἀντικείμενο, πού ὁ Ἀριστοτέλης ὄνόμασε οὐσία, γιατί χωρίς αύτό δέ μπορεῖ οὕτε νά ζήσει οὕτε νά ἐνεργήσει πρακτικά. Τέλος, τόσο ο Berkeley ὅσο καὶ ο Hume καταλήγουν στόν ψυχολογισμό, δηλ. στήν ἀντίληψη ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα ἀναλύεται σέ ψυχικά δεδομένα, σέ βιώματα, καὶ ὅτι καμιά ἐπιστημονική γνώση δέν είναι ἀντικειμενική.

'Ακρότατη μορφή τοῦ ὑποκειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ είναι ο λεγόμενος Solipsismus (= *solum ipse*). Στή γλώσσα μας θά μπορούσαμε νά τόν ἀποδώσουμε μέ τόν ὄρο «έαυτολογία» (ώς ὄρος εἰσάγεται ἀπό τόν I. N. Θεοδωρακόπουλο). Γιά τόν έαυτολόγο

σεων ἡ αἰσθημάτων, ίδεων. Δηλαδή ὅλα ὅσα νομίζομε ὅτι ὑπάρχουν είναι παράγωγα τοῦ πνεύματός μας¹. «Ὕπάρχουν μόνο πνεύματα καὶ ίδεες» ίσχυρίζεται ο Berkeley. Κάτι ἀνάλογο ἐδίδαξε καὶ ο Schopenhauer (Σοπενχάουερ), ὅτι δηλ. ο κόσμος είναι παράσταση, ὅτι δέν ύπάρχει ὑποκείμενο χωρίς ἀντικείμενο, μόνο πού γι' αὐτόν ὁ κόσμος ἐκτός ἀπό παράσταση είναι καὶ βούληση.

'Ο Hume βρίσκεται ἐπίσης

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 55 ἐπ.

2. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

ύπάρχει μόνο ή συνείδησή του καί τό περιεχόμενό της, οὕτε κάν οι συνειδήσεις τῶν συνανθρώπων του. Μόνο ή δική του συνείδηση καί τό περιεχόμενό της είναι κάτι τό πραγματικό, γιά όλα τά ἄλλα δέν ἔχει καμία ἀπόδειξη ότι ύπάρχουν. Μόνο ὅ,τι αἰσθάνεται καί σκέπτεται αὐτός είναι ἀληθινό, καί μάλιστα μόνο κατά τή διάρκεια πού τό σκέπτεται ή τό αἰσθάνεται. Πρίν γεννηθεῖ, ὅπότε δέ σκεπτόταν οὕτε αἰσθανόταν, ό κόσμος δέν ύπῆρχε, οὕτε θά συνεχίσει νά ύπάρχει, ὅταν αὐτός πεθάνει. Οί συνάνθρωποί του, τά ζῶα καί τά ἀντικείμενα πού τόν περιβάλλουν, ύπάρχουν μόνο ἐφ' ὅσον αὐτός τά αἰσθάνεται ή τά σκέφτεται. Τό νά ἰσχυρίζεται κανείς ότι αὐτά ύπάρχουν καί ὅταν δέν τά αἰσθάνεται, είναι, κατά τόν ἑαυτολόγο, μιά μεγάλη ἀπλοϊκότητα.

‘Η κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant είναι μιά μεγαλοφυής πραγματικά προσπάθεια νά σωθεὶ ή γνωσιολογία ἀπό τίς ἀκρότητες τοῦ ρεαλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ. ‘Αν πέτυχε είναι δύσκολο νά τό ἀποφασίσει κανείς. ‘Οπως στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τής γνώσεως, ἔτσι καί στό πρόβλημα τής ἐξωτερικής πραγματικότητας ὁ Kant ζητᾶ μιά μέση λύση. Βέβαια ύπάρχει, λέει ὁ Kant, ἔνας κόσμος πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ύπάρχει ἔνα «πρᾶγμα καθαυτό» (das Ding an sich), ὅμως αὐτό δέ μᾶς γίνεται ποτέ ἄμεσα γνωστό, ὅπως πιστεύει ό ρεαλισμός. Τό πράγμα καθαυτό δέν ἀντικατοπτρίζεται ποτέ μέσα μας, ὥστε νά τό γνωρίσουμε. Τό γνωρίζομε σχηματίζοντας γι' αὐτό μιά γνωστική εἰκόνα, ἔνα φαινόμενο. ‘Ολα τά ἀντικείμενα πού γνωρίζομε είναι φαινόμενα, δηλαδή σχηματισμοί τής γνωστικής μας δυνάμεως, περιεχόμενα τῶν παραστάσεών μας. Τό φαινόμενο, σέ ἀντίθεση μέ τό πράγμα καθαυτό, είναι προσιτό στόν ἄνθρωπο, είναι ό κόσμος πού βλέπομε καί ἀκούμε, ό ἀντικειμενικός ἐξωτερικός κόσμος. ‘Ολα τά φαινόμενα ἔχουν ἔνα ἀντίστοιχο πράγμα καθαυτό, ἄλλά ποτέ δέν ταυτίζονται μ' αὐτό. ‘Ισως δέ θά μάθουμε ποτέ τίποτε γιά τό πράγμα καθαυτό. Σάν πεπερασμένα ὄντα πού εἴμαστε μένομε πάντα σέ ὅ,τι φαίνεται: στή γνωστική εἰκόνα πού μέ τίς ψυχοδιανοητικές μας δυνάμεις εἴμαστε σέ θέση νά σχηματίσουμε. Τό σύνολο τῶν φαινομένων είναι ό αἰσθητός κόσμος, τόν ὅποιο ἐμεῖς γνωρίζομε. ‘Ο αἰσθητός ή φυσικός, ἀντικειμενικός

Critik der reinen Vernunft

von
Immanuel Kant

Professor in Königsberg.

N i g a,
verlegt von Johann Friedrich Hartknoch
1781.

Τό έξαφυλλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

κόσμος λοιπόν, είναι φαινόμενο, δηλ. κάτι αλλο από τό πράγματι ύπαρχον. Είναι γνωστικός σχηματισμός μέ βάση τό αισθημα, τούς τρόπους ἐποπτείας (χώρο καί χρόνο) καί τούς νόμους τής λογικής. Προϋπόθεση βέβαια είναι τό ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρωποι ἔχομε ἔναν κοινό αἰσθητό κόσμο. Αὐτό δέν ἀποδεικνύεται ποτέ, ὅμως είναι ἀναμφισβήτητο, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἀνθρωποι ἐνεργοῦμε καί σκεφτόμαστε σάν ὁ αἰσθητός κόσμος νά είναι δεδομένος κατά τόν ἴδιο τρόπο σέ ὅλους μας.

Γιά νά ὄργανωθεῖ ὅμως ὁ γνωστικός αύτός σχηματισμός, γιά νά ἔχουμε δηλ. γνώση, συντρέχουν δύο στοιχεῖα, ίσχυρίζεται ὁ Kant στήν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου»: ἔνα a priori, δηλ. λογικό στοιχεῖο καί ἔνα a posteriori, δηλ. ἔξωλογικό ἢ προλογικό, τό ὅποι είναι καί τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. Τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων είναι ἡ ἐντύπωση ἡ τό αἰσθημα, ἡ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη. Τό αἰσθημα είναι ἡ πρώτη ὕλη καί τό πρώτο χρονικά δεδομένο τοῦ συνειδέναι, πού, ἐφ' ὅσον λειτουργήσουν οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, προσλαμβάνει τό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου, γίνεται φαινόμενο. "Ετσι ἀπό τά ἀπλά καί ἄμορφα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ρυθμίζεται καί μορφώνεται, χωρίς κάν νά τό θέλουμε καί χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, ἡ ἀντικειμενική παράσταση τοῦ κόσμου. Ὁ σχηματισμός λοιπόν τῶν ἀντικειμένων καί τῆς ἐνότητας τοῦ κόσμου είναι ἔργο τοῦ συνειδέναι. Γιά νά συντελεστεῖ, λειτουργοῦν καί οἱ αἰσθήσεις καί οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας (χώρος καί χρόνος) καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, καί λειτουργοῦν αύτόματα χωρίς ἐμεῖς νά τό γνωρίζουμε. Τά αἰσθήματα, τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἀποτελοῦν τήν ὕλη γιά τό σχηματισμό τοῦ φαινομένου, οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ δίνουν τή μορφή στό φαινόμενο.

Πρέπει ὅμως νά θυμούμαστε πάντα ὅτι τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὕλη δηλ. τῆς γνώσεως δέν είναι ποτέ δημιούργημα τοῦ συνειδέναι. Τό συνειδέναι παίρνει τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τήν ὕλη αὐτή, καί τῆς δίνει μορφή, τήν κάνει φαινόμενο¹. Ἡ ὕλη τοῦ φαινομένου είναι a posteriori, είναι ἄμεσο βίωμα,

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 58

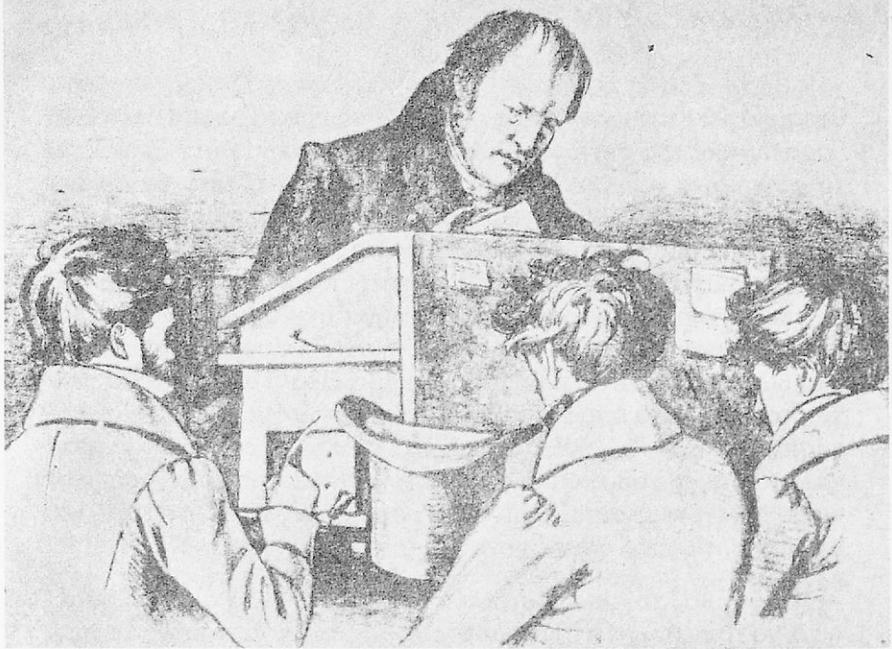
ύποκειμενική κατάσταση, ή μορφή του μόνο είναι *a priori* και τήν έπιβάλλει ή συνείδηση. Έδω έγκειται ή σύνθεση πού έπιχειρεῖ ό Kant. Βέβαια τό τελικό μόρφωμα, τό φαινόμενο καί ή γνώση πού έχομε γι' αύτό, προσδιορίζεται άπό τά *a priori* στοιχεία – τόν πρώτο λόγο τόν έχουν πάντοτε τά *a priori* στοιχεία –, άλλα οχι άποκλειστικά άπό αύτά. "Αν πάλι είχαμε μόνο *a posteriori* στοιχεία, μόνο τό άμεσο βίωμα, τό άκουσμα ή τό θώμα, δέ θά μπορούσαμε ποτέ νά σχηματίσουμε άντικειμενική είκόνα τοῦ κόσμου, δηλ. φαινόμενα, ούτε αύτό πού ονομάζομε πείρα τῶν πραγμάτων, γιατί άκριβῶς ή έμπειρία είναι σύνθεση καί τῶν δύο στοιχείων. Ή έμπειρία προϋποθέτει τό αισθήμα, άλλα τό αισθήμα δέν είναι ήδη έμπειρία, είναι προϋπόθεση γιά νά τή συνθέσουμε. "Αν τό ύποκείμενο είχε μόνο αισθήματα, άμεσα βιώματα, οπως ισχυρίζεται ή αισθησιαρχία, τότε δέ θά μπορούσε ποτέ άπό τήν ύποκειμενική κατάσταση τῶν αισθημάτων νά προχωρήσει στήν άντικειμενική είκόνα τοῦ κόσμου, στήν παραδοχή ότι ύπάρχει ένας κοινός γιά όλους άντικειμενικός κόσμος. Κι αν πάλι τό ύποκείμενο δέν είχε τά δεδομένα τῶν αισθήσεων καί μπορούσε νά δημιουργεῖ όλα τά στοιχεία τής γνώσεως μόνο του, τότε ό κόσμος τῶν φαινομένων θά ήταν έξ όλοκλήρου δημιούργημα τοῦ ύποκειμένου, οπως διδάσκει ό Berkeley. Κατά τόν Kant ομως τά πράγματα έχουν άλλιως. Τό βίωμα πού λέγεται αισθήμα άντικειμενικοποιεῖται μέ τή βοήθεια τής έποπτείας, δηλ. τούς βασικούς τρόπους χρόνο καί χώρο. "Αν δέν είχαμε αύτούς τούς τρόπους έποπτείας, τό αισθήμα θά έμενε άπλο βίωμα συγχωνευμένο έξ όλοκλήρου μέ τό ύποκείμενο. Έκείνο πού προκύπτει, όταν συνεργάζεται ή έποπτεία καί ή διάνοια, είναι ή άντικειμενική έμπειρία, δηλ. τό σύστημα τῶν νόμων τοῦ κόσμου. Αύτό είναι ό άνωταος βαθμός άντικειμενικοποιήσεως πού φτάνει ό ανθρωπος.

Ποιά είναι ομως ή πηγή τῶν αισθημάτων; Ό Kant άπαντά ότι ούτε ή έποπτεία ούτε ή διάνοια μπορεῖ νά είναι ή πηγή τῶν αισθημάτων. Γιατί έφόσον τό άμορφο ύλικό τῶν αισθημάτων διαμορφώνεται καί συντάσσεται άπό τήν έποπτεία καί τή διάνοια, δέν μπορεῖ βέβαια καί νά κατάγεται άπό αύτές. Άντιθετα τό ύλικό αύτό τῶν αισθημάτων, ή δεδομένη ύλη, είναι ή προϋπό-

Θεση γιά νά κινηθοῦν αύτές οί δύο δυνάμεις μέσα μας, είναι τά παρακλητικά τῆς διανοίας, ὅπως είπε ὁ Πλάτων. Οὔτε ὅμως ἀπό τά φαινόμενα προέρχονται τά αἰσθήματα, γιατί τότε θά είχαμε ἔνα φαῦλο κύκλο. Γιατί ὅπως εἴπαμε, τά φαινόμενα είναι γνωστικοί σχηματισμοί μέ βάση τά αἰσθήματα, τά ὅποια μορφώνονται σύμφωνα μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τά αἰσθήματα λοιπόν δέν πηγάζουν ἀπό τά φαινόμενα, ἀπ' αύτό πού συνήθως ὄνομάζομε αἰσθητό κόσμο, γιατί αύτός ἀκριβῶς σχηματίζεται μέ βάση τά αἰσθήματα. Τά αἰσθήματα είνα τά στοιχεῖα μέ τά ὅποια συνθέτομε αύτό πού ὄνομάζομε αἰσθητό κόσμο. Ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων είναι κάτι πέρα ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, κάτι τό ὑπερβατικό, ὑπάρχει πρίν ἀπό κάθε ἐμπειρία, πρίν ἀπό κάθε γνώση κι ἐποπτεία. Είναι τό ύπόβαθρο κάθε ἐποπτείας καὶ γνώσεως, είναι τό ύποκείμενον τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τό ύπόβαθρο ὅμως αύτό δέν μποροῦμε νά τό αἰσθανθοῦμε, οὔτε νά τό φέρουμε στήν παράστασή μας, οὔτε νά τό περιλάβουμε στήν ἀντικειμενική μας πείρα. Τό ἀγνωστό αύτό καί μή δυνάμενο ποτέ νά γνωστεί είναι τό ύπερβατικό ἐκεῖνο κάτι, τό πράγμα καθαυτό. Προϋποθέτει δηλ. ὁ Kant ὅτι πρέπει νά υπάρχει κάτι, πού προκαλεῖ τίς ἐντυπώσεις καί τά αἰσθήματα, κάτι πού κεῖται ἐπέκεινα, πέρα ἀπό τή δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι, καθώς ἐπίσης καί πέρα ἀπό τή γνωστική δύναμη τῆς διάνοιας, γι' αύτό καί δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο οὔτε αἰσθήσεως, οὔτε ἐποπτείας, οὔτε γνώσεως. Τό νοούμενο αύτό καί ύπερβατικό κάτι, πού είναι πέρα ἀπό κάθε γνωστική ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, είναι τό πράγμα καθαυτό. Τό ύπερβατικό αύτό X είναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο τῶν αἰσθημάτων μας, ἀλλά καί ὅλης τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως. Ἐπειδή ὅλα τά φαινόμενα είναι παραστάσεις καί ὅχι ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπό τίς παραστάσεις μας, γι' αύτό ὁ Kant ὄνομάζει τό ύπερβατικό αύτό X «ἀληθινό ἀντίστοιχο τῶν παραστάσεών μας». Πρόκειται γιά τήν ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἡ ἀντοχή της ἀποδείχτηκε πραγματικά ἀξιοθαύμαστη.

Ἐπειδή ἐξάλλου μόνο τά φαινόμενα είναι δυνατό νά γίνουν ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί τῆς ἐπιστημονικῆς μας πείρας, τό

Ο G. W. F. Hegel σέ ώρα μαθήματος.

ον αύτό καθαυτό ή τό πράγμα καθαυτό χαρακτηρίζεται καί ώς «ὅριο τῆς γνώσεως μας», ώς μιά ἔννοια πού σχηματίζει ό νοῦς μας γιά ὅ,τι ύπαρχει πέρα, ἐπέκεινα ἀπό τή γνωστική μας δύναμη. Ἡ ἔννοια ὅμως αύτή τοῦ πράγματος καθαυτό ώς ὄριο τῆς γνώσεως, ώς ὄροθετική ἔννοια, δέν παραμερίζει τήν ἔννοια τῆς οὐσίας, ή ὁποία ύποκρύπτεται κάτω ἀπ' αύτήν.

'Από τούς ἀρχαίους ό Πλάτων είναι ἐκεῖνος πού κατ' ἐξοχήν θεωρεῖται ίδεαλιστής καί είναι αύτός πού καθιέρωσε τόν ὄρο «ἰδέα». "Ομως, ὅπως εἴδαμε, ή «ἰδέα» τοῦ ὑποκειμενικοῦ ίδεαλισμοῦ είναι κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τήν πλατωνική. Είναι ή διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη πού ἔχομε γιά ἔνα ἀντικείμενο, ἀντίληψη πού μπορεῖ καί νά είναι διαφορετική στόν καθένα. Ἡ πλατωνική ιδέα ἀντίθετα είναι νόημα. Είναι ὄντοτητα ἀνεξάρτητη ἀπό τόν καθένα, ἔχει ἀντικειμενικότητα'. "Ετοι ό πλατωνι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

κός ιδεαλισμός μπορεῖ νά όνομαστεί. σέ άντιδιαστολή πρός τόν ύποκειμενικό, άντικειμενικός ιδεαλισμός. Κάτι άναλογο είναι και ο ιδεαλισμός τοῦ Hegel (Έγέλου).

‘Ο Αριστοτέλης ξάλλουσαντιπροσωπεύειμιάρεαλιστική αντίληψη γιατή γνώση, χωρίς αυτή νά μπορεῖ νά ταυτιστεί μέ κάποια από τίς άποχρώσεις τοῦ νεώτερου εύρωπαϊκοῦ ρεαλισμοῦ. Είναι ρεαλιστής μέ τήν εννοια ὅτι δέχεται τόν έξωτερικό κόσμο ώς ἀληθινό, ώς ούσια. Γιά τόν Αριστοτέλη τό συγκεκριμένο πράγμα, τό τόδε τι, ἄρα και ὅλος ὁ έξωτερικός κόσμος, πού ἀποτελεῖται ἀπό συγκεκριμένα πράγματα, είναι ή ούσια, είναι τό συναμφότερον μορφῆς και ὑλης, τό ὅν. Ή ούσια, ὅπως είδαμε, είναι ή πρώτη ἀπό τίς άριστοτελικές κατηγορίες¹, είναι τό ύποκειμενον, στό όποιο ἀποδίδονται ώς κατηγορήματα οι ύπόλοιπες (ποσόν, ποιόν κ.λπ.).

Γιά τόν Πλάτωνα τό ὅν διακρίνεται σέ αἰσθητό και νοητό, και τό μέν νοητό είναι τό σοντως ὅν, ἐνώ τό αἰσθητό είναι ἀπλό εἴδωλο. Γιά τόν Αριστοτέλη τό ὅν είναι ἔνα και ἀδιαίρετο, συναποτελεῖται ἀπό ὑλη και μορφή, τά ὅποια δέ νοοῦνται ποτέ χωριστά τό ἔνα ἀπό τό ἄλλο. Οὔτε ο Πλάτων οὔτε ο Αριστοτέλης ὅμως φαντάστηκαν ποτέ τό ὅν, τόν κόσμο, ώς ἀπλή παράσταση τῆς συνειδήσεώς μας, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πραγματικότητα, ὅπως ὁ ύποκειμενικός ιδεαλισμός. Οὔτε ύποψιάστηκαν ὅτι μπορεῖ οι νόμοι λειτουργίας τῆς φύσεως νά είναι νόμοι σύμφωνα μέ τούς ὅποιους λειτουργεῖ ο νοῦς μας, ὅπως ύποστήριξε ο Kant. Οι άριστοτελικές κατηγορίες, πού, ὅπως εἴπαμε, θίγουν αύτό τό πρόβλημα, είναι κατηγορήματα τῆς ούσιας και συγχρόνως λογικοί νόμοι. Άκομα οι θεμελιώδεις ἀρχές τῆς νοήσεως (ταυτότητας, ἀντιφάσεως κ.λπ.) προϋποτίθεται, και γιά τόν Αριστοτέλη και γιά τόν Πλάτωνα, ὅτι ἀνταποκρίνονται πλήρως πρός τά πράγματα. Όπως δηλ. ἔνα ἀντικείμενο ἀποκλείεται νά νοεῖται ώς ύπάρχον και ταυτόχρονα μή ύπάρχον (ἀρχή τῆς ἀντιφάσεως), ἔτσι ἀποκλείεται και νά είναι (στήν πραγματικότητα) ύπάρχον και μή ύπάρχον ταυτόχρονα. Και μάλιστα τό ἀδύνατο τῆς πραγματικῆς ἀντιφάσεως είναι ἐκείνο πού ύπαγορεύει τό ἀδύνατο τῆς νοητί-

1. Βλ. Ανθολόγιο σσ. 63-64

κῆς ἀντιφάσεως. Γιατί ή νοητή ὑπαρξη ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν πραγματική ἡ, ὅπως εἶπε ὁ Παρμενίδης, ταύτὸν ἐστὶν νοεῖν τε καὶ εἶναι. Γενικά λοιπόν ἡ ἀρχαία ἐλληνική φιλοσοφία ἔχει ἔναν ὄντολογικό ρεαλισμό. Τό ὅν καὶ τὸ νοεῖν ἡ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνῶσεως καὶ ἡ γνωστική δύναμη τοῦ ὑποκειμένου βρίσκονται σὲ ἅμεση σχέση καὶ ἀναφορά. Δέν ύπάρχει ἀντικείμενο πού νά μή μπορεῖ νά γνωστεῖ ἀπό τὸ ὑποκείμενο, οὔτε πάλι ὑποκείμενο πού νά μή διαθέτει γνωστικές δυνάμεις ἀντίστοιχες μὲ τὸ ἀντικείμενο πού ἔχει μπροστά του. Ἡ ἀμοιβαιότητα αὐτῆς νοήσεως καὶ πραγματικότητας εἶναι τό κατ' ἔξοχήν χαρακτηριστικό τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

΄Ο ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ή ΘΕΤΙΚΗ φιλοσοφία υίοθετεί άπόψεις του έμπειρη-
σμού σχετικά με τό πρόβλημα των πηγών, και άπόψεις του ρεαλι-
σμού σχετικά με τό πρόβλημα του έξωτερικού κόσμου. Ίδρυτής
του θεωρείται ο γάλλος August Comte (Κόντ) και άπό τούς

σπουδαιότερους ἀντιπροσώπους ὁ ἄγγλος John Stuart Mill (Μίλλ).

August Comte

Η βασική θέση και άφετηρία τού θετικισμοῦ είναι ότι ύπάρχουν μόνο έμπειρικοί λόγοι, έμπειρικές κρίσεις γιά τά πράγματα, δηλ. κρίσεις που βασίζονται άποκλειστικά στά δεδομένα τής έμπειρίας. Δέν ύπάρχει κανένας νόμος και καμιά άξια a priori, δηλ. πρίν από τήν έμπειρια. "Ολα αύτα, νόμοι, άξιες, εννοιες, σχηματίζονται μέ τήν έπαναληψη και τή γενίκευση τών έμπειρικών δεδομένων. Μποροῦν μάλιστα μέ νέες έμπειριες νά συμπληρωθοῦν και νά διορθωθοῦν. Έκτός ομως από αύτά, πού είναι απόψεις γενικές τού

έμπειρισμοῦ, ὁ θετικισμός τείνει νά περιορίσει τό «ἀληθινό» σέ
ὅτι είναι συγκεκριμένο καί μάλιστα «χειροπιαστό». Ἀρνεῖται
όποιαδήποτε Μεταφυσική καί, τουλάχιστον ὁ ίδρυτής του Com-
te, πιστεύει ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα, ἀφοῦ πέρασε τό θεολογικό καί
μεταφυσικό στάδιο διανοήσεως, ἔφτασε ἐπιτέλους στό θετικό,
κατά τό όποιο ὁ ἄνθρωπος δέν «κατασκευάζει» πιά θεούς, ὅπως
τό Μεσαίωνα, ἡ μεταφυσικές ἔννοιες, ὅπως τό 17ο καί 18ο αἰ-
ώνα, ἀλλά συλλαμβάνει καί κατανοεῖ τά συγκεκριμένα φαινό-
μενα σέ σχέση μέ τούς ὄρους πού τά συνιστοῦν.

Ο ἐμπειριοκριτικισμός Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι είναι νεώ-
τερη χρονικά μορφή τοῦ θετικισμοῦ. Πηγάζει ἀπό τό εύρυ ρεύμα
τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πιστεύει ὅμως ὅτι αἱρει τήν ἀντί-
θεση ρεαλισμοῦ-ἰδεαλισμοῦ ὅτι βρίσκει μιά τρίτη ὁδό ύπεράνω
τῶν δύο. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ρεύματος αὐτοῦ είναι οἱ γερ-
μανοί Ernst Mach (Μάχ) καί Richard Avenarius (Αβενάριους). Ὁ
Mach ὑποστηρίζει ὅτι κάθε πραγματική, δηλ. ἀμεσα δεδομένη
γνώση, ἀποτελεῖται ἀπό αἰσθήματα. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι τά αἰ-
σθήματα είναι οὐδέτερα στοιχεῖα, τά ὅποια μποροῦν νά θεωρη-
θοῦν ἄλλοτε ώς ψυχικά καί ἄλλοτε ώς φυσικά γεγονότα. Ἀντικα-
θιστά μάλιστα τόν ὄρο αἰσθῆμα μέ τόν ὄρο στοιχεῖο, ἀκριβῶς γιά
νά τονίσει τόν οὐδέτερο χαρακτήρα του. Ὁ Avenarius προσπαθεῖ
νά ἄρει τό διχασμό φυσικοῦ καί ψυχικοῦ, ἔξωτερικοῦ καί ἐσωτε-
ρικοῦ κόσμου. Στήν προσπάθειά του αὔτη ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει
ἔνα ψυχικό ὑποκείμενο, πού αἰσθάνεται καί ἀντιλαμβάνεται ἔνα
φυσικό κόσμο. Στή θέση τοῦ ψυχικοῦ ὑποκειμένου βάζει τό κεν-
τρικό νευρικό σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, προσπαθώντας ἔτσι νά
δώσει ύλιστική χροιά στό φαινόμενο τῆς γνώσεως. Ἀποτέλεσμα
είναι νά τόν ἐπικρίνουν οἱ ἰδεαλιστές ώς ύλιστή καί οἱ ύλιστές ώς
ἰδεαλιστή. Ὁ Lenin μάλιστα ἔγραψε ἔνα ὄλοκληρο ἔργο γιά νά
τόν ἀντικρούσει, τό περίφημο «'Υλισμός καί Ἐμπειριοκριτικι-
σμός».

Ο νεοκαντιανισμός, μέ κέντρα τίς σχολές τοῦ Marburg καί τῆς
Baden, είναι τό γερμανικό φιλοσοφικό κίνημα, πού, στά τέλη τοῦ
19ου αἰώνα, ἔδωσε τό σύνθημα: πίσω στό Kant (zurück zu

Kant). Τό σύνθημα αύτό άκούστηκε ως άντιδραση πρός τό θετικισμό και τόν έμπειριοκριτικισμό, πού είχαν κυριαρχήσει τό 19ο αιώνα στήν Εύρωπη. Ό νεοκαντιανισμός μελέτησε βαθιά και προεξέτεινε τή φιλοσοφία τοῦ Kant, και γενικότερα άνανέωσε τόν ένθουσιασμό γιά τή φιλοσοφία στό γερμανικό χώρο. "Οπως ὅμως συμβαίνει πάντοτε, δημιουργήθηκαν προβλήματα έρμηνείας στό ἔργο τοῦ μεγάλου δασκάλου, και συγκεκριμένα στήν ἔννοια τοῦ πράγματος καθαυτό. "Άλλοι νεοκαντιανοί, ὥπως ὁ Riehl (Ρίιλ), ἀποδίδουν ρεαλισμό στόν Kant γενικά, και θεωροῦν τό «καθαυτό πράγμα» ως πραγματικό και ἀνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση ἀντικείμενο, ώς τήν πραγματική αἰτία τοῦ αἰσθήματος, ἀλλά και τῆς ἐνότητας, μέ τήν ὁποία παρουσιάζονται τά φαινόμενα στή συνείδησή μας. "Άλλοι τόν θέλουν ίδεαλιστή. Ο Cohen (Κοέν) δέχεται τό «πράγμα καθαυτό» ως τό παντοτινά ἄγνωστο, ώς μιά ίδεα, ἔνα νοούμενο, πού ὁ νοῦς ύποθέτει ὅτι ύπάρχει γιά νά δικαιολογήσει τό φαίνομενο. Ο Cassierer (Κασίρερ) ίσχυρίζεται ὅτι τό πράγμα καθαυτό σημαίνει τή μορφή τῶν φαινομένων, ἡ ὁποία προστίθεται μόνο μέ τή σκέψη μας, ἀλλά δέν ἔχει ἔξω ἀπό τή σκέψη μας καμιά συγκεκριμένη ὑπαρξη.

Ο νέοθετικισμός ἡ λογικός θετικισμός ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία, ὥπως και τά ὄντα δείχνουν, κατάγεται ἀπό τό θετικισμό, ἔχει ὅμως ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά ἀπό τίς καταβολές του. Ή θετικότητά του ἔγκειται στό ὅτι θεωρεῖ ἔργο τῆς φιλοσοφίας τή λογική ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἔννοιῶν, δηλ. τή διασάφησή τους μέ τρόπο θετικό και συγκεκριμένο. Ξεκίνησε ἀπό τό λεγόμενο «Κύκλο τῆς Βιέννης», πού ἦταν μιά ὁμάδα μαθηματικῶν και φυσικῶν κυρίως, μέ κεντρική φυσιογνωμία τόν πανεπιστημιακό δάσκαλο Moritz Schlick (Σλίκ). Στό ρεῦμα αύτό ἀνήκουν, μέ προσωπικές πάντοτε ἀποκλίσεις, οί Karl Popper (Πόπερ), Bertrand Russell (Ράσσελ), Rudolf Carnap (Κάρναπ) κ.ἄ. "Οπως και στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴπαμε, ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία και ἡ φαινομενολογία, στήν ὁποία συμπειριλαμβάνονται και οἱ ύπαρξιστές φαινομενολόγοι, είναι τά δύο ἀντίθετα ἀλλά κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς σύγχρονης δυτικῆς εύρωπαικῆς φιλοσοφίας. Ή ἀνατολική εύρωπαική σκέψη καλλιεργεῖ ἀποκλειστικά τό διαλεκτικό ὑλισμό.

4. ΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Είναι φυσικό ή άρχική στάση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό γεγονός τῆς γνώσεως νά είναι θετική καί αἰσιόδοξη. Είναι φυσικό ό ἄνρωπος νά πιστεύει, πώς ὅ, τι βλέπει, ἀκούει ἢ σκέφτεται είναι ἀληθινό καί ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα. "Οσο δέν ἔχει ἀποδείξεις γιά τό ἀντίθετο, ό ἄνθρωπος μένει σ' αὐτή τήν αἰσιόδοξη ἀντίληψη. Σ' αὐτήν ἔμειναν κατά κανόνα οἱ προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Σχεδόν κανείς τους δέν ἀμφέβαλλε γιά τό κύρος τῶν γνώσεων πού κατεῖχε, καθένας τους πίστευε ὅτι ἔχει βρει τήν ἀλήθεια. Τόσο τό πρόβλημα τοῦ κύρους ὅσο καί ἡ Ἱδια ἡ γνωσιολογία γεννήθηκαν κατ' οὐσίαν μέ τους Σοφιστές, καί τόν Πλάτωνα. 'Ο λόγος τοῦ Hegel, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔρχεται μαζί μέ τή «γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς», δηλ. ἀργά, στό δειλινό τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ισχύει κατ' ἐξοχήν γιά τή γνωσιολογία.

Ἡ διανόηση πού δέν ταράζεται ἀπό ἀμφιβολίες σχετικά μέ τό κύρος τῆς γνώσεως, ὄνομάζεται δογματική, καί ἡ ἀντίληψη ὅτι μποροῦμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στίς αἰσθήσεις καί τή νόησή μας ώς πρός τήν ἀπόκτηση ἔγκυρης γνώσεως ὄνομάζεται **δογματισμός** (*Dogmatismus*). 'Ο δογματισμός δέν τρέφει καμιά ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσεως. Ἐμπιστεύεται ἀπόλυτα στίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καί πιστεύει ὅτι ὅλα μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο γνώσεως, καί μάλιστα ἔγκυρης γνώσεως. 'Ως πρός αὐτό πλησιάζει τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό. 'Ο δογματισμός χαρακτηρίζει συνήθως τά πρώτα στάδια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ώς ἀτόμου καί τά πρώτα στάδια τῆς διανοήσεως ἐνός πολιτισμοῦ, χωρίς αὐτό νά είναι βέβαια ἀπόλυτο. 'Υπάρχουν δογματικές θεωρίες πού δέ βρίσκονται καθόλου σε τέτοιες χρονικές περιόδους. Στή νεώτερη μάλιστα ἐποχή, καί κυρίως ἀπό τόν Kant κι ἐπειτα, θεωρεῖται δογματική κάθε θεωρία πού ζητᾶ νά λύσει τά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά ἔχετάζει, ἃν τό ἀνθρώπινο λογικό είναι ίκανό νά τά λύσει.

Ἡ ἐμπειρία ὅτι οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες γιά γνώση πάρα πολλές φορές ἀποδεικνύονται μάταιες, ὅτι πέφτομε σέ σφάλμα-

τα, τά όποια μετά ἀπό πολύ κόπο και χρόνο άναγνωρίζουμε, οδηγεῖ σε μιά ἀπαισιοδοξία, κι αὐτή στήν ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως, δηλ. στό **σκεπτικισμό** (*scepticismus*). Στήν ἀρχαιότητα ὁ σοφιστής Πρωταγόρας πρῶτος – τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι σοφιστές – ἀμφισβήτησε τὸ ἀπόλυτο κύρος τῆς γνώσεως, καὶ τόνισε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετική. Καὶ ἦταν φυσικό, ἀφοῦ ὅλοι οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν φυσικοί φιλόσοφοι, προσπαθώντας νά βροῦν ἔγκυρη γνώση, κατέληξαν σέ διαφορετικά ὁ ἔνας ἀπό τὸν ἄλλο συμπεράσματα. Σέ ἀπόλυτη ὅμως ἄρνηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως ἔφτασαν στήν ἀρχαιότητα οἱ λεγόμενοι Σκεπτικοί¹ μὲν ἀρχηγό τὸν Πύρρωνα τὸν Ἡλεῖο. Αὗτοί ἔδωσαν στή φιλοσοφική τους στάση τὸ ὄνομα «σκέψις», ὄνομα, πού μὲ τὸ λατινικό του τύπο *scepticismus* πέρασε στήν εὐρωπαϊκή φιλοσοφία καὶ καθιερώθηκε. Κατά τούς σκεπτικούς μόνο ἡ «ἐποχή» ταιριάζει στόν ἄνθρωπο, τουλάχιστον τὸ φιλοσοφημένο. Ἐποχή, ἀπό τὸ ρῆμα ἐπέχω, εἶναι ἡ ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη. Ἐπιφύλαξη νά ἀποφανθῶ, ἄν κάτι ὑπάρχει ἡ δέν ὑπάρχει ἢ τί εἰδους εἶναι.

Εἴπαμε ἡδη ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ιστορικά καὶ ψυχολογικά ξεκίνησε μέ τὴ δογματική πίστη, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἐφικτή, κατορθωτή, ὅτι τὸ κύρος τῆς εἶναι αὐτονόητο καὶ δέν ἀποτελεῖ κάν πρόβλημα. Σιγά-σιγά ὅμως τοῦ δημιουργήθηκαν κάποιοι δισταγμοί καὶ ἀμφιβολίες. Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε ὁ ἄνθρωπος στή γνώση, τόσο καὶ πιό πολὺ διαπίστωνε ὅτι ἡ πλάνη παραμονεύει. Συνειδητοποιοῦσε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπιαστη, ὅτι ἀπλῶς νομίζει κάθε φορά πώς τήν ἀγγίζει. Στό τέλος ὁ ἄνθρωπος ἀρχισε ν' ἀπελπίζεται καὶ ν' ἀμφιβάλλει. Οἱ δυνατότητες ὅμως τοῦ ἄνθρωπινου πνεύματος εἶναι ἀπειρες καὶ ἀπειρες οἱ προοπτικές πού μπορεῖ ν' ἀνοίγει. Δέν ἦταν δυνατό τό ἄνθρωπινο πνεῦμα νά μείνει στήν ἀμφιβολία. Ἡ ἀμφιβολία ἦταν ἔνα στάδιο, τό ὅποιο τό ἄνθρωπινο πνεῦμα ξεπέρασε καὶ πῆγε στό ἐπόμενο, τόν **κρι-**

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 64 ἐπ.

ΤΙΚΙΣΜΟΣ (kritisimus). Ό ο κριτικισμός βρήκε τήν κλασσική του διατύπωση στόν Kant. "Οπως καί στά ἄλλα γνωσιολογικά προβλήματα ἔτσι καί στό πρόβλημα τοῦ κύρους ό Kant προσπαθεῖ νά βρεῖ καί νά συνδυάσει τά θετικά στοιχεῖα τῶν δύο ἀντίθετων ρευμάτων. Ἐξετάζει καί κρίνει τίς πηγές καί τά ὅρια τῆς γνώσεως. Δέχεται ώς ἔνα σημεῖο τήν πραγματικότητα τῆς γνώσεως, ὥχι τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος, τοῦ πράγματος καθαυτό, ἄλλα τοῦ φαινομένου, δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γνωρίζομε τόν κόσμο λέει, ὥχι ὅπως εἶναι – αὐτό δέ θά μπορέσουμε ποτέ νά τό μάθουμε –, ἄλλα ὅπως φαίνεται σέ μᾶς, ὥπως ἐμεῖς μποροῦμε μέ τίς αἰσθήσεις καί τή νόησή μας νά τόν πλησιάσουμε, νά τόν γνωρίσουμε. Καί ξέρομε γιατί ό Kant φτάνει σ' αὐτό τό συμπέρασμα. Γιατί κατ' αὐτόν, γιά νά ἔχουμε γνώση πρέπει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά μορφώσουμε μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ μας τό ἀμορφού ύλικο, πού προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις, καί νά τό κάνουμε κόσμο, κόσμο μέ τήν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως. Ό κόσμος δέν εἶναι κάτι δεδομένο, ἔτοιμο, ἄλλα μόρφωμα τῆς διανοιάς μας, φαινόμενο πού ἐμεῖς σχηματίζομε. Γνωρίζομε λοιπόν ό, τι μποροῦμε νά μορφώσουμε, νά μεταβάλουμε σέ φαινόμενο, ἐνώ τό πράγμα καθαυτό μένει πάντα τό ἄγνωστο X ἡ τό ὄριο τῆς γνώσεως μας. "Ἔτσι ό Kant αἴρει τήν ἀντίθεση δογματισμοῦ - σκεπτικισμοῦ. Ἀμφιβάλλει γιά τό ἀπεριόριστο κύρος τῆς γνώσεως – καί σ' αὐτό συμφωνεῖ μέ τό σκεπτικισμό –, δέχεται ὥμως ὅτι ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου, δηλ. ἐντεῦθεν τοῦ καθαυτό πράγματος μποροῦμε νά ἔχουμε βέβαιη γνώση – καί ώς πρός αὐτό συντάσσεται μέ τό δογματισμό.

Εἶναι ὥμως ἀνάγκη νά ξαναγυρίσουμε στό σκεπτικισμό, γιατί μέσα στόν τρόπο σκέψεώς του βυθίζονται οἱ ρίζες καί ἄλλων σχετικῶν ρευμάτων, ὥπως τοῦ **ύποκειμενισμοῦ** (**subjectivismus**) καί τοῦ **σχετικισμοῦ** (**relativismus**). Τόσο ό ύποκειμενισμός ὥστο καί ό σκεπτικισμός ύποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ύποκειμενική, διαφέρει δηλ. ἀπό ύποκειμενο σέ ύποκειμενο, κι ἀκόμα ὅτι εἶναι σχετική, δέν ἔχει δηλ. ἀπόλυτο κύρος. Ή θέση τόσο τοῦ ἐνός ὥστο καί τοῦ ἄλλου μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στή φράση: καμιά κρίση δέν ἔχει ἀπόλυτα ἀντικειμενική ισχύ, ὥλες οἱ γνώσεις

μας είναι σχετικές. Ή άρχαία (ήδη πλατωνική) καί βασική άντιρρηση κατά της θέσεως αύτης είναι ότι «αἱρεῖ έαυτήν», ότι δηλ. ἂν ὅλα είναι σχετικά, τότε καί ὁ ισχυρισμός ότι ὅλα είναι σχετικά δέν μπορεῖ νά ἔχει γενικό κύρος. Παρ' ὥλ' αὐτά τό ρεῦμα τοῦ ύποκειμενισμοῦ καί σχετικισμοῦ, πού είναι ἀρχαιότατο, είχε πάντοτε πολλούς καί ἀξιόλογους ἀντιπροσώπους. Προπάντων προστατεύει τή φιλοσοφική σκέψη ἀπό διάφορους δογματισμούς καί διατηρεῖ ἄγρυπνη τή φροντίδα γιά ἐλεγχο καί κριτική τῆς γνώσεως.

Ο ύποκειμενισμός καί ὁ σχετικισμός ἔχουν πολλά ἐρείσματα. Βασίζονται στό γεγονός ότι ἡ κρίση τοῦ καθενός μας γιά ὀτιδήποτε ἔξαρτάται ἀπό τή γενική ὄργανική καί ψυχοδιανοητική του κατάσταση καί ἀπό τήν ιδιοσυγκρασία του. "Ενα πρόβλημα ἀριθμητικῆς π.χ. είναι εὔκολο γιά ἔναν «προικισμένο» μαθητή καί δύσκολο γιά κάποιον πού «ύστερε». Ο ἵδιος μαθητής ἔξαλλου τό λύνει εύκολότερα, ὅταν είναι ύγιης καί ξεκούραστος, ἐνώ δυσκολεύεται, ὅταν είναι ἄρρωστος ἢ κουρασμένος. Ακόμα, ύποκειμενισμός καί σχετικισμός στηρίζονται στό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ότι οἱ κρίσεις, πού σχηματίζει ὁ καθένας μας γιά ὀτιδήποτε, ἔξαρτῶνται ἢ τουλάχιστο σχετίζονται ἀμεσα μέ τίς κοινωνικές συνθήκες, τήν ἐποχή μέσα στήν όποια καθένας ζεῖ καί τό λαό στόν όποιο ἀνήκει. Γιά τίς διάφορες ὄμάδες ἀνθρώπων καί τίς διάφορες ἐποχές ἄλλα είναι τά ισχύοντα: ὅ,τι γιά τόν ἡμιάγριο είναι ὡραῖο, γιά τόν πολιτισμένο μπορεῖ νά είναι ἄσχημο, ὅ,τι ἵσχει γιά ἀνήθικο κατά τό Μεσαίωνα, μπορεῖ νά είναι ἡθικό γιά τόν ἀνθρωπο τοῦ αἰώνα μας, τό γεωκεντρικό σύστημα στήν ἀστρονόμια ἔδωσε τή θέση του στό ἡλιοκεντρικό κ.ο.κ. "Ετσι ὁ καθένας ἀνθρωπος καί ἡ κάθε ἀνθρώπινη ὄμάδα γίνονται «μέτρον πάντων χρημάτων». Η διατύπωση αύτή ἀνήκει στό σοφιστή Πρωταγόρα¹, πού είναι καί ὁ πρώτος θεωρητικός τοῦ σχετικισμοῦ καί τοῦ ύποκειμενισμοῦ. Συνέχεια τοῦ ύποκειμενισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ὁ μηδενισμός τοῦ Γοργία² καί ὁ ἀπόλυτος σκεπτικισμός, ἡ «ἐποχή» τοῦ Πύρρωνα.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

Τόν τρόπο σκέψεως τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τή μεγάλη ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ βιολογία, μέ τά καταπληκτικά πραγματικά ἐπιτεύγματά της, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας γιά νά καταλάβουμε διάφορες νεώτερες φιλοσοφικές τάσεις, σχετικές μέ τό πρόβλημα τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Ο πραγματισμός (*pragmatismus*) είναι μία ἀπ' αὐτές. Ξεκίνησε ἀπό τήν Ἀμερική καὶ χαρακτηρίζει κυρίως τό ἀγγλοσαξωνικό πνεῦμα. Στοιχεῖα του βρίσκομε ἡδη στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ Σοφιστές, τουχάχιστον ἔτσι ὅπως μᾶς τούς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, μέσα στό γενικό κλίμα τοῦ σχετικισμοῦ, ὅπου ἐκινοῦντο, εἶχαν δειξεῖται τάσεις πραγματιστικές.

Καί τό ὄνομα τοῦ πραγματισμοῦ είναι ἐλληνικό: πράττω-πράγμα. Τό καθιέρωσε ὁ ἰδρυτής του William James (Τζαίνμς).

Κατά τόν James ἀληθινό είναι τό χρήσιμο, τό ὠφέλιμο γιά τή ζωή. Ὡς ἀληθινές χαρακτηρίζομε τίς κρίσεις πού μᾶς είναι χρήσιμες, πού μᾶς βοηθοῦν νά ίκανοποιήσουμε τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς¹. "Ο, τι ὄμως είναι ἀληθινό, δηλ. χρήσιμο γιά ἐναν ἄνθρωπο δέν είναι βέβαια καὶ γιά ἔνα ζῶο. Ἔτσι καὶ ὁ σχετικισμός ἔχει ἐδῶ τή θέση του, ἔτσι μποροῦμε νά καταλάβουμε τή μετάβαση ἀπό τό σχετικισμό στόν ὠφελιμισμό: ἀφοῦ ὅλα είναι σχετικά καὶ δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, κριτήριο καὶ γιά τήν ἴδια τήν ἀλήθεια είναι ἡ ὠφελιμότητά της. Ἅν κάτι είναι ὠφέλιμο, ἄν μᾶς ἐξυπηρετεῖ, τότε μᾶς φαίνεται καὶ ἀληθινό. Οἱ ἐπιστημονικές θεωρίες ἐξάλλου δέν είναι μία ἀπάντηση σέ θεωρητικά ἔρωτήματα, ἀλλά

William James.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65 ἐπ.

ένα έργαλείο, μέ τό όποιο ό ανθρωπος ίκανοποιεῖ διάφορες άνάγκες του καί προχωρεῖ σέ νέες δραστηριότητες.

Ανθρωπισμό (humanismus) όνομάζει τίς πραγματιστικές του άπόψεις ό αγγλος καθηγητής της Όξφόρδης F.C.S. Schiller¹ (Σίλλερ), μελετητής καί θαυμαστής τοῦ Πρωταγόρα. Μία γερμανική έξαλλου παραλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ είναι ή λεγόμενη φιλοσοφία τοῦ ως έάν (Philosophie des als - ob). Εισηγητής της είναι ένας όνομαστός σχολιαστής τοῦ Kant ό Hans Vaihinger (Βέχινγκερ). Μαζί μέ τούς έκπροσώπους τοῦ πραγματισμοῦ πιστεύει ότι οἱ έννοιες καί οἱ κρίσεις, πού σχηματίζομε, είναι τά μέσα, πού μᾶς βοηθοῦν νά κυριαρχήσουμε θεωρητικά καί πρακτικά τόν κόσμο. Η άλήθεια είναι μέσον καί οχι σκοπός. Καί ο νοῦς, πού βρίσκει τήν άλήθεια, σκοπό ἔχει τήν έπιτυχη ένέργεια καί δράση καί οχι τή θεωρητική έρευνα. Προχωρεῖ ομως ό Vaihinger σέ τολμηρότερες θέσεις: ό νοῦς μας δουλεύει τίς περισσότερες φορές μέ ένσυνείδητα ψευδεῖς ύποθέσεις, μέ πλασματικές ύποθέσεις (Fiktionen), δουλεύει μέ ύποθέσεις «ώς έάν αύτές ήταν άληθινές». Αύτό συγχωρείται καί έπιβάλλεται, όταν οι ύποθέσεις αύτές ύπηρετοῦν καλύτερα τό σκοπό, γιά τόν όποιο δημιουργήθηκαν. "Αν π.χ. ή ύπόθεση ότι ύπάρχει Θεός μέ βοηθά νά ζήσω εύτυχης, τότε είναι άληθινή καί πρέπει νά τή δεχτῶ. Οι περισσότερες έννοιες (ούσία, αιτιότητα, ἄτομο) είναι πλασματικές, δηλ. ένσυνείδητα ψευδεῖς, παρ' οὐλά' αύτά είναι οι ἀπαραίτητες βάσεις γιά τήν έπιστημονική έρευνα, πιστεύει ό Vaihinger.

Ακόμα μία συγγενής μέ τόν πραγματισμό ἀποψη είναι αύτή πού ξεκίνησε ἀπό τίς ιδέες τοῦ Herbert Spencer (Σπένσερ) καί βρήκε σύμφωνους τούς έμπειριοκριτικιστές Mach καί Avenarius. Θά μπορούσαμε νά τήν κατατάξουμε μέσα στό μεγάλο ρεύμα τοῦ θετικισμοῦ καί νά τή χαρακτηρίσουμε ώς θεωρία τής προσαρμογῆς. Πιστεύει ότι ή γνώση είναι μέρος τής προσαρμογῆς τοῦ άνθρωπου στό φυσικό του περιβάλλον. Τονίζει ιδιαίτερα τήν οικονομική ἀποψη τής έπιστημονικής γνώσεως, ότι δηλ. ή γνώση

1. Βλ. Ανθολόγιο σελ. 68

έξασφαλίζει στόν ἄνθρωπο οἰκονομία δυνάμεων, καὶ αὐτό κρίνει καὶ τήν ἵδια: ὅσο πιὸ πολλές δυνάμεις οἰκονομεῖ, τόσο πιὸ ἀληθινή εἶναι. Ἡ ἐπιστήμη δέν ἔχει σκοπό, κατά τή θεωρία αὐτή, νά βρεῖ τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, πού ἐξάλλου δέν υπάρχει, ἀλλά βοηθᾶ τόν ἄνθρωπο νά μή σπαταλά τίς δυνάμεις του, τόν βοηθᾶ νά κάνει οἰκονομία δυνάμεων κατά τήν προσαρμογή του στό περιβάλλον. Ἡ ἀξία τῶν ἐννοιῶν, τῶν μεθόδων, τῶν θεωριῶν ἔγκειται στό δτι μέ αὐτές ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τό μέγιστο μέ τόν ἐλάχιστο κόπο. "Οταν π.χ. ὁ φυσικός, ὑστερ' ἀπό πολλές παρατηρήσεις, φτάνει στό συμπέρασμα, πώς ή διάρκεια τῆς αιωρήσεως στό ἐκκρεμές εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πλάτος της, τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι μιά περίληψη, μιά σύντομη καὶ λιγόλογη ἔκφραση τῶν πολυάριθμων παρατηρήσεών του. Αὐτό εἶναι βέβαια οἰκονομία πνευματικῶν δυνάμεων, γιατί μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποφεύγομε τόν κόπο νά κάνουμε κάθε φορά τήν ἵδια παρατήρηση, νά παρατηροῦμε δηλ. τό ἐκκρεμές. Αὐτή τήν ἐννοια ἔχουν ὅλοι οἱ φυσικοί νόμοι, οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς ἢ τῆς γραμματικῆς; ἀντί νά θυμούμαστε τίς πολλές περιπτώσεις, θυμούμαστε τόν ἐναν κανόνα. Ἡ ἐπιστήμη λοιπόν μέ τό σχηματισμό ἐννοιῶν καὶ μέ τήν εὕρεση νόμων μᾶς δίνει μιά συνοπτική εἰκόνα τῆς πολλαπλότητας τοῦ κόσμου καὶ μᾶς βοηθᾶ νά ἀναγνωρίζουμε καὶ νά κατατάσσουμε εὔκολα τά ἐκάστοτε δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, χωρίς νά ξοδεύουμε κόπο καὶ χρόνο ἐξαρχῆς γιά τήν ἀναγνώρισή τους. Ἐπιστήμη καὶ ἐπιστημονική γνώση μᾶς διευκολύνουν καὶ μᾶς βοηθοῦν νά οἰκονομούμε δυνάμεις. Ἐπίσης βάζουν στήν ὑπηρεσία μας τίς φυσικές δυνάμεις κι ἔτσι γίνονται τό μέσον τῆς προσαρμογῆς καὶ τῆς ἐπιβιώσεώς μας, αὐτή εἶναι ἡ ἀξία τους καὶ τό κριτήριο τους.

Πίσω ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὁποῖες συχνά φτάνει καὶ ὁ πραγματισμός καὶ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, κρύβεται βασικά ἡ ἴδεα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νά γνωρίζει τόν κόσμο, προσπαθώντας νά καλυτερεύσει τίς συνθήκες τῆς ζωῆς του. Ἡ θεωρητική γνώση π.χ. τόν ἀπάλλαξε ἀπό τίς δεισιδαιμονίες, ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τό φόβο πού είχε γιά τά στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἡ γεωμετρία τόν βοήθησε νά βρίσκει εὔκολα τό χωράφι του καὶ νά τό διαχωρίζει ἀπό τό χωράφι τοῦ γείτονα, ἡ ἀριθμητική

τόν ἐξυπηρετοῦσε στό ἐμπόριο κ.ο.κ. Πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτά ὑπάρχει ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἔρευνα δέ γίνεται – οὕτε ἄρχισε κάποτε νά γίνεται – για χάρη τῆς ἔρευνας, -ἀλλά τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ παρά ως ἀντίδραση πρός τὴν ἀποθέωση πού γνώρισε ἡ θεωρητική ἀξία τῆς γνώσεως κατά τό 170 καί 180 αἰώνα, καί ως διαμαρτυρία κατά τοῦ ὄρθολογισμοῦ. Μέ τόν πραγματισμό, πού είναι γέννημα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως καί μέ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, ύπογραμμίζεται εύδιακριτα ἡ στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό λογικό καί θεωρητικό στό πρακτικό μέρος τῆς ζωῆς.

Τελειώνοντας τό κεφάλαιο τῆς γνωσιολογίας, ἵσως ἀποκομίσει κανείς τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ γίνεται μιά ἀπεγνωσμένη πάλη ἰδεῶν, ὅπου τά πιό ἀντίθετα ρεύματα ζητοῦν δικαίωση καί ἀναγνώριση. "Ισως καί νά ἀπογοητευτεῖ κανείς ἀπό τή φιλοσοφία γενικότερα. "Ομως τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου είναι ἐκείνο πού πραγματοποιεῖ τή φιλοσοφία, αὐτό είναι πού δέν ἡσυχάζει σέ καμιά θέση καί δέν ίκανοποιεῖται μέ καμιά λύση, πράγμα βέβαια πού ἀποτελεῖ καί ἐγγύηση γιά τή ζωντάνια του. Γιατί ἂν ἡσυχάζε, θά ἔφτανε στήν ἀποτελμάτωση, στόν πνευματικό θάνατο. Ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἐξάλλου – καί πρέπει νά τό θυμούμαστε καλά – είναι ἀκατάπαυστη πορεία πρός τή γνώση, δέν είναι πότε ἡ ἀπόλυτη γνώση. Ἡ φιλοσοφία τρέφεται ἀπό τήν ἄσβυστη ἀπορία καί τό ἀνικανοποίητο ἐρώτημα.

Θά μπορούσαμε φυσικά κατά τή διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τῆς γνωσιολογίας νά κάνουμε κριτική, νά ἐγκρίνουμε ἡ νά ἀπορρίψουμε τό ἔνα ἡ τό ἄλλο φιλοσοφικό σύστημα. Ἀλλά γιά νά κρίνει κανείς σοβαρά καί χωρίς ἐπιπολαιότητα, πρέπει νά γνωρίζει καλά τίς λεπτομέρειες, καί λεπτομέρειες ἡταν ἀδύνατο νά γνωρίσουμε μέσα στά πλαίσια τοῦ βιβλίου αύτοῦ. Τό σπουδαιότερο ὅμως είναι ὅτι βασικός σκοπός μας δέν ἡταν νά κάνουμε κριτική, σκοπός μας ἡταν νά μυηθούμε στά γνωσιολογικά προβλήματα, νά γνωρίσουμε τίς λύσεις, πού κατά καιρούς ἔχουν σ' αὐτά διθεῖ καί νά παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τή μία λύση στήν ἄλλη. Γιατί παρακολουθώντας τή μετάβαση, πώς π.χ.

άπό τόν άπλοϊκό ρεαλισμό φτάνομε, προχωρώντας κλιμακωτά, στόν ύποκειμενικό ίδεαλισμό, και πώς άπ' αύτόν περνάμε στόν Kant, ή, πώς άπό τό δογματισμό τό πνεῦμα μας ώριμάζοντας περνάει στό σχετικισμό κι άπό κεī φτάνει στίς άκροτητες τής θεωρίας τοῦ «ώς έάν», παρακολουθούμε κατ' ούσιαν τήν πορεία τοῦ πνεύματός μας διά μέσου τῶν αἰώνων, ἄρα γνωρίζομε τόν έαυτό μας, πραγματοποιούμε τό σωκρατικό «γνῶθι σαύτόν», πράγμα πού εἶναι ἀδιαφιλονίκητος σκοπός τῆς φιλοσοφίας. Ἐξάλλου ή χαρά πού προσφέρει καί ή γοητεία πού ἀσκεῖ ή φιλοσοφία ἔγκειται καί σ' αὐτό, ὅτι προβληματιζόμενος κανείς αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά γνωρίσει καί τοῦ παρελθόντος τούς προβληματισμούς. Ἔτσι μεταλαμβάνει ἀπό τή σκέψη τῶν αἰώνων, παρακολουθεῖ τή διαλεκτική κίνηση τοῦ πνεύματος ἀπό τή μία ίδεα στήν ἄλλη, καί διαπιστώνει ὅτι τελικά δλα τά ρεύματα καί οἱ θεωρίες ἔχουν μέσα τους πυρήνα ἀλήθειας, παρ' ὅλο πού φτάνουν συχνά σέ ἀκρότητες καί ὑπερβολές.

Ὦς ἄτομο βέβαια κανένας μας δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει μιά κάποια τοποθέτηση ἀπέναντι στά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ἄλλιως δέν μπορεῖ νά «σταθεῖ» στή ζωή, μένει χωρίς μεταφυσική στέγη. Ἡ τοποθέτηση ὅμως αὐτή πρέπει νά ἔρθει ἀπό μόνη της, ἀβίαστα, ἐπειτα ἀπό πολλή συναναστροφή μέ τά προβλήματα καί ὠριμη σκέψη. Τό πρῶτο εἶναι ή «είσαγωγή», ή μύηση στή φιλοσοφία καί τά προβλήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becher Erich, Erkenntnistheorie, Lehrbuch der Philosophie II, Berlin 1925.
2. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, Ἀθῆναι 1973²

3. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Ἀπόψεις ἀπό τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς μας, Ἀθῆναι 1956.
4. Εὐαγγελίδης Μαργαρίτης, Ἰστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, Ἀθῆναι 1885.
5. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, Τόμος Γ': Γνωσιολογία, Ἀθῆναι 1975.
6. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, Ἀθῆναι 1972.
7. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Φιλοσοφία καὶ Ζωή, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου, Ἀθῆναι 1967.
8. Θεοδωρίδης Χρῆστος, Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία, Ἀθῆνα 1955².
9. Meyer Hans, Systematische Philosophie I, Paderborn 1955.
10. Messer August, Einführung in die Erkenntnistheorie, Leipzig 1927.
11. Μπαγιόνας Αὐγουστος, Ἡ φιλοσοφία στὸν 17ο αἰώνα; Θεσ/νίκη 1973.
12. Παπανοῦτσος Εύαγγελος, Γνωσιολογία, Ἀθῆνα 1973³.
13. Τατάκης Βασίλειος, Σκέψη καί ἐλευθερία, Ἀθῆνα 1975.

Γ' ΗΘΙΚΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Είσαγωγή: Φιλοσοφία και φιλοσοφική Ήθική

Η Φιλοσοφία δέν καταγίνεται μέ όρισμένο είδος άντικειμένων, άλλα τό έρευνητικό της πεδίο είναι ένας άνοικτός χώρος προβλημάτων, πού άναφέρονται στό νόημα, τήν άξια και τούς σκοπούς τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στή σχέση του μέ τή φυσική και ιστορική πραγματικότητα. Ο φιλοσοφικός στοχασμός, ὅταν πραγματώνεται ώς άναζήτηση τοῦ νόηματος μιάς μορφῆς τῆς συνειδήσεως ή μιάς μορφῆς σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τό πραγματικό, ἔξειδικεύεται, γίνεται Γνωσιολογία, Ήθική, Αἰσθητική κτλ. "Οπως ή Γνωσιολογία είναι θεωρητική κατανόηση τῆς γνώσεως (ἐξετάζει τή νόηση ώς πρός τή σχέση πού ἔχει ή πρέπει νά ἔχει μέ τά άντικείμενα), ή Ήθική ἔξετάζει τή βούληση και τή συναφή πράξη ώς πρός τή σχέση μέ

άντικείμενα όπου άναφέρονται. Η Φιλοσοφία ως θεωρητική άνάλυση καί κατανόηση τῶν κινήτρων καί τῶν σκοπῶν τῆς πράξεως είναι λόγος «πρακτικός».

Η Ἡθική ως φιλοσοφική ἐπιστήμη είναι θεωρητική θεμελίωση τῆς πράξεως, ἀσχολεῖται μέ τῇ διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρός τὸν ἑαυτό του καί τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδιαφέρει κατά τοῦτο ἡ φιλοσοφική Ἡθικὴ ἔμεσα τὸν καθένα μας. "Αν ἡ Φιλοσοφία είναι κατ' ἔξοχήν ἀνθρωπολογική ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφική Ἡθική, πού ἐπιδιώκει νά όρισει τό ἡθικό νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τό κριτήριο τῆς ἡθικῆς πράξεως, είναι ἡ σημαντικότερη πραγμάτωσή της."

Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς

"Αν καί ἡ φιλοσοφική Ἡθική δέν είναι μία, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰδική πραγμάτωση τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν, είναι δυνατό νά καθορίσουμε τὴν ἔννοιά της μὲ όρισμένα στοιχεῖα της, πού τή διακρίνουν ἀκριβῶς ἀπό κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καί τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου.

Τήν ἵδια τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ὅπως ἡ Βιολογία, ως σύνολο βιολογικῶν φαινομένων πού ύπαγονται σέ ἀπαράβατους φυσικούς νόμους. Ἡ φιλοσοφική Ἡθική ἐπιδιώκει νά θεμελιώσει τήν πράξη τῆς ζωῆς πάνω σέ ἀξίες, τή συνδέει δηλ. μέ τή νόηση καί τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βούληση ἀκριβῶς ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου κάτι μπορεῖ νά γίνει ἔτσι ἡ διαφορετικά. Ὁ φυσικός νόμος ρυθμίζει πράγματα ἡ φαινόμενα καταναγκαστικά καί είναι ἔχω-ηθικός. Μέ τόν ἡθικό νόμο, πού συνδέει τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου μέ αύτό πού πρέπει νά γίνει, ὁ ἀνθρωπος δημιουργεῖ νέα διάσταση τῆς πραγματικότητας.

Ἐξάλλου τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφική Ἡθική ὅπως οἱ λεγόμενες Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου (Ιστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία). Οἱ ἐπιστήμες αύτές ἔχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα, μελετοῦν δηλαδή τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ως γεγονός. Ἡ φιλοσοφική Ἡθική

μελετᾶ τήν πράξη ώς πρός τή σημασία καί τήν άξια της, άντικεί-
μενό της δηλαδή είναι πάντα αἰτήματα ή άξιες ή ό βαθμός τής
πραγματώσεώς τους.

΄Η φιλοσοφική Ήθική δέν περιορίζει τίς άξιες καί τά αἰτήματά
της:

α) στή θρησκευτική συμπεριφαρά· δηλαδή δέν άντιγράφει
τούς κανόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἄν καί μελετᾶ τό νόημα τῆς θρη-
σκευτικῆς ζωῆς,

β) στή νομιμότητα· δέν ταυτίζεται μέ τούς νόμους όρισμέ-
νης κοινωνίας ή πολιτείας, ἄν καί καταγίνεται μέ τίς άξιες τῆς
κοινωνικῆς ζωῆς καί τή σημασία τῆς νομιμότητας,

γ) στά ηθη καί ἔθιμα: ἄν καί ή φιλοσοφική Ήθική σχετίζεται
μέ τά ηθη, ὅπου ύπάρχει πλούσια κληρονομική σοφία (τή σχέση
ἄλλωστε δείχνει καί ή ἐτυμολογία τοῦ ὄρου Ήθική: ή Ήθική
προέρχεται ἀπό τήν πρακτική, οἰκονομική ζωή, ὅπως δείχνουν οἱ
ὅροι άξια, χρηστός, χρέος κτλ.), δέν ταυτίζει τήν ήθικότητα μέ
αυτά.

Τά ηθη ἀλλάζουν, ἐνῶ ή ἀρχή τῆς ήθικότητας ώς αἴτημα τῆς
Ήθικής παραμένει. Έξαλλου ύπάρχουν καί ἀνήθικα ηθη. Ή
Ήθική ἔξετάζει τά ηθη ώς πρός τή θετική ή ἀρνητική τους άξια,
οἷχι ώς γεγονότα, ὅπως τά ἔξετάζει π.χ. ή Κοινωνιολογία.

Τήν ήθικότητα, πού μπορεῖ καί ν' ἀνταποκρίνεται στά ηθη
ἐνός κοινωνικοῦ συνόλου, τή συνδέει πάντα ή Ήθική μέ τή συ-
νείδηση τοῦ ἀτόμου, μέ τή νόηση, τήν προαίρεση καί τήν αύτο-
νομία τοῦ ἀνθρώπου.

΄Η θρησκεία, ή κοινωνία, τά ηθη ἐπιβάλλουν στή ζωή τοῦ ἀν-
θρώπου όρισμένη συμπεριφορά μέ ἐντολές-κανόνες, νόμους,
μέ τή συνήθεια καί τή διδαχή. Ή φιλοσοφική Ήθική, ὅπως στήν
ούσια της ὅλη ή Φιλοσοφία, δέν είναι κωδικοποιημένη ἐπιστήμη
ή όρισμένη μάθηση, πού σκοπεύει νά φρονηματίσει μέ ἔτοιμα
σχήματα κανόνων καί κριτήρια ή δογματικές θέσεις. Ή φιλοσο-
φική Ήθική είναι θεωρητική ἐπιστήμη τής ήθικής ἐμπειρίας,
μορφή τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ή ὅποια, ὅπως
φαίνεται καί ἀπό τίς διάφορες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν κατά
τήν ιστορική της διαδρομή:

α) διαπιστώνει τό θεμελιακό άνθρωπινο αίτημα τής ήθικότητας, δηλαδή τό γνώρισμα τοῦ άνθρωπου, ώς λογικοῦ καὶ βουλητικοῦ ὄντος, νά τείνει νά ύπερβει τή βιολογική του πραγματικότητα, θέτοντας ήθικούς κανόνες στή συμπεριφορά του,

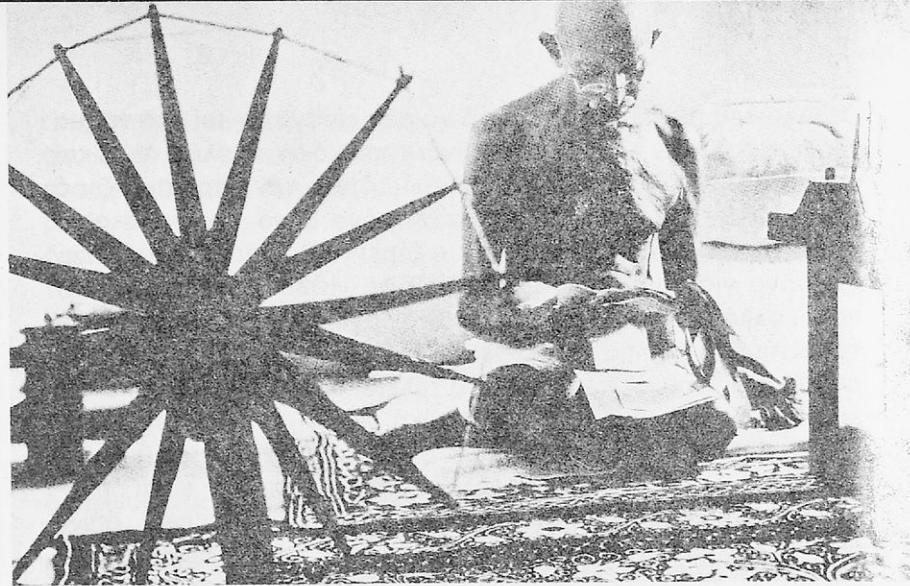
β) συναρτά τήν ήθικότητα μέ τή βούληση τοῦ άνθρωπου, τή νόηση ἡ τό συναίσθημα, πού ὅμως σχετίζεται μέ τή νόηση καὶ τή βούληση,

γ) δείχνει στόν άνθρωπο τό νόημα καὶ τό μέγεθος τής ἐσωτερικῆς του αὐτονομίας, τή σημασία πού ἔχει γιά τή ζωή του νά κατευθύνει ύπερύθυνα τίς πράξεις του μέ βάση σταθερές ἀρχές ἡ τή σημασία νά ἐρμηνεύει τά γεγονότα καὶ τίς ἐφαρμοσμένες γνώσεις ώς πρός τήν ούσια τῆς, δέν ἔχει σχέση μέ τήν Ἡθική, είναι καταρχήν ἀνεξάρτητη ἀπό ήθικά κίνητρα. Κίνητρό της είναι αὐτή ἡ ἴδια καὶ σκοπός ἡ λογική ὄρθότητα. Σήμερα ὅμως είναι φανερό ὅτι, ἐκτός ἀπό τά καθαρά Μαθηματικά, ἡ ἐπιστημονική δραστηριότητα ἔμπεριέχει όρισμένους σκοπούς, πού καθιστοῦν ἀναπόφευκτο γιά τόν άνθρωπο τόν ήθικό προβληματισμό ἡ ὅτι ἀπό τήν ἐφαρμογή τής ἐπιστήμης προκύπτουν ήθικά προβλήματα. Λογική ὄρθότητα καὶ ὄρθιοφροσύνη δέν είναι ἵδιες ἀξίες,

δ) τέλος καὶ στόν ήθικό άνθρωπο βοηθεῖ ἡ φιλοσοφική Ἡθική, γιατί τόν καθιστᾶ ἵκανό νά ἀποκτήσει περισσότερη σαφήνεια γιά τήν ούσια τής ήθικότητάς του, ὥπως τόν άνθρωπο πού ἔχει καλλιτεχνική ἰδιοσυγκρασία δέν τόν κάνει βέβαια ἡ Αἰσθητική καλλιτέχνη, ἀλλά τόν βοηθεῖ στή σωστότερη ἀπόδοση τῶν ἔργων του.

Σύνοψη καὶ συμπέρασμα

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική είναι στήν ούσια ἀναγνώριση τής σημασίας τής προσπάθειας τοῦ άνθρωπου νά ἀγωνιστεῖ νά δημιουργήσει χαρακτήρα, προσωπικότητα καὶ νά αὐτοπροσανατολίσει σταθερά τή ζωή του μέ προβλέψεις καὶ ἀποφάσεις ἔγκυρες. Ἡ ἔννοια τής ἐσωτερικῆς καταφάσεως, ταυτόσημη μέ τήν ἔννοια τής ήθικῆς ἐλευθερίας, ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τής φιλοσοφικῆς

Η ἄνθρωπιά. Μαχάτμα Γκάντι (Φωτογραφία).

Ήθικης. Ή εννοια αύτή της ἐλευθερίας δέν είναι ἀφηρημένη: σημαίνει ότι ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει νά είναι ἡθικός; γιατί τό αἴτημα της ἡθικότητας είναι αἴτημα της ἴδιας της συνειδήσεώς του, ότι δηλαδή ή ἐκλογή ή ή πραγμάτωση της ἡθικότητας δέν προέρχεται π.χ. ἀπό τό φόβο ἐνδεχομένης ποινῆς ή ἀντιδράσεως της κοινῆς γνώμης κτλ.

2. ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Εἰσαγωγή: "Ἄνθρωπος καὶ ἡθική συνείδηση

Στὸ «Συμπόσιο» ὁ Πλάτων ἐκφράζει συμβολικά, μέ ἔνα μύθο, τὴν ἰδέα ότι ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ τά καλά, τή γνώση καί τήν ὄμορφιά, γιατί ὁ ἴδιος δέν τά ἔχει ἀπό τή γέννησή του: ὁ ἄνθρωπος είναι παιδί τοῦ Πόρου (τοῦ Θεοῦ τῆς ἀφθονίας καί σοφίας) καί τῆς Πενίας (ἐλλειψεως), ἑνα μεταξύ σ' αὐτά τά δύο. Ἐρχεται δηλαδή ἀτελής στόν κόσμο, ὅμως, ἐπειδή γνωρίζει τήν ἀτέλεια του, ἐπιθυμεῖ τό τέλειο.

‘Ο μύθος αύτός είναι δυνατό νά μᾶς εισαγάγει καί στό νόημα τῆς ήθικῆς ζωῆς. ‘Ο ἄνθρωπος είναι χρονικό ὄν, ἀτελές, ἀλλά καί ὅν συνειδητό («σκεπτόμενο καλάμι», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Πασκάλ) ὅν τραγικό, πού γνωρίζει μόνο αὐτό τὸν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί ξέρει νά θυσιάζεται γιά ιδέες, ὅχι μόνο γιά τὸ εἶδος του· ὅν πού δέ νιώθει μόνο τὸ φυσικό πόνο, ἀλλά καί τὴν ήθική ὁδύνη. Στόν ἄνθρωπο πολιτογραφοῦνται αἰτήματα ήθικῆς τελειώσεως, χρέη, ήθικές ἀξίες, ὁ ήθικός ἀγώνας καί ἡ ήθική πρόοδος. Στά τέλεια, ύπερλογικά ὄντα, ὅπως καί στά ὄντα πού δέν ἔχουν λογική, τὰ θηρία, δέν ύπάρχουν ήθικά αἰτήματα. Τό ἀγαθό, λέει ὁ Πλάτων, δέν τό ἐπιθυμεῖ ὁ Θεός, γιατί τό ἔχει. Τά ζῶα ἔξαλλου, πού ἡ ζωή τους είναι ὄργανωμένη ἀπό τὰ ἐνστικτα, δέν κάνουν ήθικές διακρίσεις, ὅπως είναι ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπό τὸ κακό, τοῦ ἀνώτερου ἀπό τὸ κατώτερο, ἀποκρίνονται μόνο σέ σηματοδοτικά ἐρεθίσματα ἢ ύπακούουν στὶς ὄρμες τους. Ἡ ἀνθρωπομορφική σκέψη, ὅπως ύποστηρίχθηκε (Π. Γκρασσέ), είναι ἑκείνη πού ἀποδίδει καί στά ζῶα ήθική συμπεριφορά.

[Καί στήν προσαρμογή στό περιβάλλον, ὅπου ύπάρχουν όρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στά ζῶα, οἱ διαφορές είναι ἀξιοσημείωτες:

- α) ὁ ἄνθρωπος κατασκευάζει ἐργαλεῖα,
- β) τά ζῶα κατασκευάζουν φωλιές ἢ χρησιμοποιοῦν τά ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου,
- γ) ὁ ἄνθρωπος μιλᾶ, τά ζῶα δέν ἔχουν γλώσσα – λόγο πού ἀνταλλάσσεται – πληροφοροῦν τό ἔνα τό ἄλλο,

δ) τά ζῶα ζοῦν σέ κοινωνίες (μέλισσες), ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνικό ὄν, δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς. Τά ζῶα είναι ίκανά νά ἐκπαιδευθοῦν, αὐτό ὅμως γίνεται ἀπό τὸν ἄνθρωπο πού νιώθει καί τὴν ἀνάγκη νά καλλιεργήσει ὁ ἔδιος τὸ πνεῦμα του μέτην παιδεία. ‘Ο ἄνθρωπος – κι αὐτό ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμά του – είναι ίκανός νά συμπεριφερθεῖ μέ ἀνίδιοτέλεια.]

‘Ο καλλιτέχνης πού δημιουργεῖ καταστρατηγώντας καί τούς βιολογικούς κανόνες, ὁ πατριώτης πού θυσιάζεται γιά τὴν πατρίδα, ὁ στοργικός πού ἀγαπᾷ δίχως συμφέρον, ὁ ἐρευνητής πού ἀναλώνει τή ζωή του σέ πειράματα ἀνεξάρτητα ἀπό ἐπιδιώ-

ξεις έπιβραβεύσεως, δέν περιορίζονται στή βιολογική τους φύση, άλλα τήν ύπερβαίνουν. Ή θεωρητική καί ἡ «ποιητική» διάσταση τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν τό περιβάλλον «κόσμο» ὁ ἐσωτερικός ἀγώνας γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ἡ «πρακτική» ἡθική του διάσταση μετατρέπουν τή ζωή σε «βίον», μέ τήν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου.

1. Ἀνθρωπος καί ψυχική ζωή

‘Ως ψυχολογικό ὑποκείμενο ὁ ἄνθρωπος είναι σειρά φαινομένων, τήν όποια χαρακτηρίζει ἡ χρονικότητα, ἡ σχετική δηλαδή διάρκεια, ἡ καταστάσεων, πού ἐκφράζονται ώς πραγματικότητα «ἐν χρόνῳ», ὅπως ἡ ἐπιθυμία καί ἡ ὄρμή, ἡ ἀτομικότητα καί ὅπου ισχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας. Η ψυχική δηλαδή ζωή είναι κίνηση ἀπό τή μιά κατάσταση στήν ἄλλη καί οἱ μεταβολές στόν ψυχικό μας κόσμο ἐξηγοῦνται ἀπό τά αἴτια πού προηγοῦνται χρονικά. Η ψυχική ὅμως ζωή, ώς σειρά πράξεων ἀνεξάρτητα ἀπό νοήματα ἡ ἀξίες, δέν είναι στόν ἄνθρωπο συνειδητή.

2. Ἡθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση

‘Ο ἄνθρωπος θέτει ἔρωτήματα ὅπως: Τί πρέπει νά κάνω(ἢ, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «πῶς πρέπει νά ζήσω»), τί πρέπει νά διαλέξω ἢ τί πρέπει νά ἀποφύγω, τί δέν ἐπρεπε νά κάνω ἢ ἐπρεπε νά κάνω καί δέν τό ἔκανα; Στίς περιπτώσεις αύτές δέ ζει ἀπλῶς καταστάσεις οὕτε ἐνεργεῖ συρρέοντας ἀπλῶς μέ τά ἐνεργήματα του. “Αν μέ τό θεωρητικό του νοῦ ὁ ἄνθρωπος φτάνει στήν αὐτοεπίγνωση τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων πού ἀποτελοῦν τήν ψυχική του ζωή, σέ μιά δηλαδή ἀπαραίτητη γιά τή ζωή αύτοσυνείδηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μέ τήν ἡθική συνείδηση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό αύτή τή συνείδηση, πέρα ἀπό τή χρονική ἀκολουθία. Μέ τήν ἡθική συνείδηση θέτει στήν πράξη του συνειδητούς σκοπούς, ξεχωρίζει θετικές καί ἀρνητικές ἀξίες καί ἀναγνωρίζει ώς δεσμευτικά ὄρισμένα ἡθικά αἰτήματα, δηλαδή στήν πράξη του προύποθέτει τήν κρίση του καί τήν αύτονομία

Max Cheler

τίποτε τό κοινό μέ τήν ψυχολογική μας κατάσταση, τά συναισθήματα καί τίς ἐπιθυμίες μας. «Δέν ύπάρχει ψυχολογική διαιρεση ἀγαθῶν καί κακῶν συναισθημάτων». Ή διαιρεση στά συναισθήματα, ἄν γίνει μέ κριτήρια ἀξίας, δέν είναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιά «εὐγενική θλίψη» κτλ.

3. Καθήκον καί ψυχικά γεγονότα

Τή ροϊκότητα τής ψυχικής ζωῆς μετατρέπει ή ἡθική συνείδηση σέ ποιότητα μέ τόν ἀγώνα τοῦ χρέους ἀπέναντι στά πάθη. Τό ἡθικό αἴτημα παρουσιάζεται στή συνείδηση ώς καθήκον καί τό ἡθικό κατόρθωμα, πού πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐμφανίζει συχνά τόν ἄνθρωπο ἀντίθετο στίς προσωπικές του συνήθειες, στίς κλίσεις του, στά προσωπικά του συμφέροντα ή σέ ὠφελιμιστικές τάσεις καί σκοπούς. Πάθη, κλί-

τής βουλήσεώς του, η ἐλέγχει τήν πράξη του μέ τή νόησή του καί δέχεται τήν εύθύνη του γι' αύτήν.

Οι ὅροι αὐτογνωσία, αὐτονομία - ἐλευθερία, αἴτημα, εύθύνη, ἐκλογή κτλ. δέν ἀποδίδουν χρονικά ψυχικά φαινόμενα, ἀλλά ὄντολογικά συστατικά τής ἡθικής συνειδήσεως· η ἀνυπαρξία τους σημαίνει τήν ἀνυπαρξία ἡθικής συνειδήσεως. Ή ἡθική συνείδηση δέν προσδιορίζεται ἀπό τό χρόνο. Στά ἡθικά ἐξάλλου γεγονότα δέν ισχύει ό νόμος τής αἰτιότητας, ὅπως στά ψυχικά, ἀλλά αἴτηματα καί κριτήρια ἀξίας.

Ο Μ. Σέλερ ύποστήριξε ὅτι η ἀξία, πού είναι ἀντικείμενο τής ἡθικής συνειδήσεως, δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τήν ψυχολογική μας κατάσταση, τά συναισθήματα καί τίς ἐπιθυμίες μας. «Δέν ύπάρχει ψυχολογική διαιρεση ἀγαθῶν καί κακῶν συναισθημάτων». Ή διαιρεση στά συναισθήματα, ἄν γίνει μέ κριτήρια ἀξίας, δέν είναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιά «εὐγενική θλίψη» κτλ.

σεις, τάσεις ύπαρχουν στόν ἄνθρωπο ώς ψυχικά γεγονότα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως ἔγκειται στό ὅτι δέν ἐξισώνεται μέ τά γεγονότα, ἀλλ' ἀντιμετωπίζει αὐτό πού πρέπει νά είναι ἢ νά γίνει.

"Ἄς πάρουμε ἔνα παράδειγμα: Ἐνῶ κάθομαι καί ἀπολαμβάνω τό θέαμα τῆς θάλασσας, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἔνα παιδί μέσα σ' αὐτήν κινδυνεύει. Σπεύδω λοιπόν νά ριχτῷ στὴ θάλασσα καί σώζω τό παιδί. Ἡ ἐνέργειά μου ἐπιβάλλεται ώς καθῆκον ἀπό τήν ἡθική μου συνείδηση, πού πραγματώνει ἔτσι τήν ἀξία τῆς ἀλληλοβοήθειας, καί μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπό ὅποιοδήποτε ὀφελιμιστικό γιά μένα ἀποτέλεσμα. Ὁ σκοπός μου δηλαδή δέν είναι νά φανώ π.χ. εὐχάριστος στούς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ ἢ νά θεωρηθῶ ἥρωας. Ἡ ἰκανοποίηση ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς πράξεως μοῦ φτάνει.

'Ο Κάντ θά ἔλεγε ὅτι μοῦ φτάνει τό αἰσθημα τῆς τιμῆς. 'Ο Κάντ θεώρησε τό καθῆκον εἶδος προσταγῆς, πού τή χαρακτήρισε ώς κατηγορική, αἴτημα δηλαδή πού είναι αὐτοσκοπός, σέ ἀντιδιαστολή πρός τά ύποθετικά αἰτήματα, πού ἀναφέρονται σέ ὀφέλιμες ἐνέργειες, μέσα γιά κάποιο σκοπό. 'Ο Κάντ ἐπέμεινε ὅτι τό ἀγαθό, πού ώς ἡθικό γεγονός πραγματώνεται στήν ἡθική πράξη, δέν είναι ὀφελιμιστικός σκοπός ἢ ὀφελιμιστικό ἀποτέλεσμα (ήδονή), ἀλλά μόνο ἡθικό ἀξίωμα, πνευματική ἀρχή πού προσδιορίζει τή βούληση. 'Η ἡθική πράξη είναι ἀποδέσμευση ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ὄρμεμφύτων καί παθῶν, τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν καί ἀπό τήν προσδοκία ἀποτελεσμάτων ὀφελιμιστικῶν. Τά ὄρμέμφυτα, εἰδικά, δέν ἰκανοποιοῦν τήν ψυχή, γιατί ἀλλάζουν συνεχῶς καί ἀφήνουν πάντα μεγαλύτερο κενό ἀπό αὐτό πού γεμίζουν. 'Ακόμη καί ἡ συμπόνια, στή σκέψη τοῦ Κάντ, καί ἡ συμπάθεια, ὅταν γεννιοῦνται μέσα μας ώς συναισθήματα πρίν ἀπό τήν ιδέα τοῦ χρέους, πιέζουν τήν ψυχή τῶν πραγματικά ἡθικῶν ἀνθρώπων.

Κριτική. Στόν Κάντ βέβαια πρόκειται γιά μιά αύστηρή ἡθική, ὅπου, ἐφόσον ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος γίνεται ἀπό σεβασμό πρός τό καθῆκον, τό καθῆκον είναι τελικά αἰτία καί σκοπός τῆς πράξεως. 'Η καντιανή ἡθική είναι ἡθική τῆς μορφῆς. Λείπουν ἐδῶ

τά συστατικά (ύλικά) τῶν ἀξιῶν πού καθορίζουν τήν πράξη. Ο Κάντ ενδιαφέρεται γιά τήν καλοπροσαίρετη πράξη όχι καί γιά τήν ἀγαθή ἀποτελεσματική πράξη. Μιά πράξη βέβαια δέν πρέπει νά κρίνεται οὕτε μόνο ἀπό τά ἀποτελέσματα, γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σ' ἕνα εύδαιμονισμό, οὕτε μόνο ἀπό τά ἀγαθά ἐλατήριά της (πρόθεση καί ἀρχές), γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σέ μιά ἡθική τῆς μορφῆς. Η ἡθική πράξη πρέπει νά κρίνεται καί ἀπό τά δυό μαζί.

Ο Κάντ ἐντούτοις, ἐμπνευσμένος ἀπό τό ἀνθρωπιστικό πνεῦμα τοῦ 18ου αἰώνα, θέλησε μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς σκέψεως νά στηρίξει τόν ἀνθρωπο ὡς μέτρο τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείοντας τήν ἑτερονομία ἢ σχετικότητα τῶν ἀρχῶν ἔξω ἀπό τό ἡθικό πρόσωπο.

4. Καθῆκον καί ἀνάγκες. Διάκριση καθηκόντων

Ως βιολογικά, ψυχολογικά καί ἡθικά ὄντα μᾶς χαρακτηρίζουν ἀνάγκες καί ὑποχρεώσεις. Η ἴκανοποίηση βέβαια τῶν βασικῶν ἀναγκῶν μας, ὅπως ἡ αὐτοσυντήρηση, εἶναι προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτέλεση ἀνώτερων σκοπῶν. "Οπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά: «καὶ ὁ φακίρης χρειάζεται λίγο ρύζι καί ὁ ἄγιος λίγο μέλι ἄγριο γιά νά ὑπηρετήσουν τούς ἀνώτερους σκοπούς τους». Ο ἔδιος ὁ Κάντ ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνικανοποίητες ἀνάγκες τῆς ζωῆς εἶναι μεγάλοι πειρασμοί, πού πιέζουν καί ἀναγκάζουν τόν ἀνθρωπο νά παραβιάζει τά χρέη του.

Η ἡθική συνείδηση ἐκδηλώνεται μέ τή διάκριση ἀναγκῶν καί καθηκόντων. Πολλές φορές ἔχαλλου κατώτερα καθήκοντα καί ἔργα δημιουργοῦν ἀντίξοο κλίμα στήν περιοχή τῆς ἡθικῆς ζωῆς, καί τό ἡθικό πρόσωπο ἐμποδίζεται νά ἀνταποκριθεῖ στούς εὐγενέστερούς σκοπούς του. Οι συνθήκες τῆς σημερινῆς ἰδίως ζωῆς, η σύγχυση σκοπῶν καί μέσων στόν τεχνικό μας πολιτισμό, ἡ κόπωση ἀπό τά καθημερινά ἐπαγγελματικά καθήκοντα, ἡ ἐλλειψη χρόνου καί τό καθημερινό ἄγχος καταδυναστεύουν τό πρόσωπο καί φαίνεται νά παραγκωνίζονται οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Ἡθικός εἶναι ὁ ἀνθρωπος πού δέν ἀφήνεται νά ἀπορροφηθεῖ ἀπό τίς καθημερινές ὑποχρεώσεις, πού δέν μετρά τή ζωή του μόνο μέ τό κριτήριο τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητας, ἀλλ' ἐπιμένει στήν καλ-

λιέργεια τοῦ ἥθους του. Ὁ προσανατολισμός αὐτός είναι καὶ ἡ ἥθική του ἐκλογή.

5. Ἐκλογή καὶ εύθυνη

Στήν ἥθική διαγωγή ἡ προτίμηση, ἃν πρόκειται γιά καθήκοντα, ἐκδηλώνεται ώς ἐκλογή τοῦ ἀνώτερου ἔναντι τῶν κατωτέρων, ἃν πρόκειται γιά ἀξίες, ώς ἐκλογή ἀξιῶν μέ μεγαλύτερο βαθμό ἐπιτακτικότητας ἢ ἀξιῶν μέ μεγαλύτερο ιεραρχικό ὕψος. Ἡ ἐκλογή τῆς πράξεως είναι ἀξιῶμα ἥθικό ἢ γεγονός πού χαρακτηρίζει τήν ἀτομική ἥθική μας συνείδηση. Διαφορετική είναι ἡ ἐκλογή πού κάνομε ώς ψυχολογικά ύποκείμενα μέ τάσεις, κλίσεις, κτλ. Ἡ ἥθική ἐκλογή συνδέεται μέ διλήμματα, μέ ἐναντιώσεις τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐκλογῆς ἢ καί μέ σύγκρουση μέ τίς προτιμήσεις καὶ τίς ροπές μας. Στήν ἥθική δηλαδή ἐκλογή ὁ ἄνθρωπος φανερώνεται όλόκληρος, ἐνῶ στίς προτιμήσεις του ἀποκαλύπτεται ἅντις μέρος του. Ἐξάλλου οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας δέ συνεπάγονται εύθυνη (προτιμῶ π.χ. τὸ γαλάζιο ἀπό τό πράσινο, διαλέγω τό βουνό ἀπό τή θάλασσα γιά παραθερισμό). Ἐπειδή κάθε πράξη είναι ὄριστική καὶ ἀνεπιανάληπτη, ἡ ἐκλογή καὶ ἡ εύθυνη τῆς πράξεως ἔχουν μεγάλη σημασία γιά τόν ἄνθρωπο. Μέ τήν ἐκλογή καὶ τήν εύθυνη του ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖ ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του όλόκληρο ἀπέναντι σέ κάτι ἢ δημιουργεῖ κάτι. Ἐκλογή καὶ εύθυνη φανερώνουν τή συνεργασία τῆς ἥθικῆς νοήσεως καὶ τῆς ἥθικῆς βουλήσεως. Οἱ πράξεις μας, σύμφωνα μέ τόν Κάντ, είναι ἀναγκαῖες ώς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα, ἐλεύθερες ώς ἀποτέλεσμα τοῦ φρονήματός μας. Τό φρόνημα, ὁ νοητός μας χαρακτήρας μᾶς κάνει καὶ ύπεύθυνους γι' αὐτές.

Ἀρετή - ἀγαθό - ἥδονή - εύτυχία

Ἡ ἀρετή, πού φανερώνεται μέ τίς πράξεις, σχετίζεται ἄρρηκτα μ' αὐτόν πού τίς ἐπιτελεῖ. Χαρακτηριστικό τοῦ ἥθικοῦ ἔργου είναι ὅτι παραπέμπει ἄμεσα σ' αὐτόν πού τό ἐπράξε, ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό καλλιτεχνικό ἔργο, τό ὅποιο ώς πρός τήν

αίσθητική του άξια καί ἀποτίμηση ἔχει αὐτονομία σέ σχέση μέτο δημιουργό του.

Ἡ ἄρετή συνδέεται μέτο τήν ἔννοια τοῦ μέτρου καί τῆς τάξεως μέσα μας· σύμφωνα μέτο μιᾶς ἀπό τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις της, ἄρετή εἶναι ἡ τάξη πού ἐπιβάλλεται στίς ὄρεξεις καί στίς ἐπιθυμίες μας.

Ἡ ἄρετή ως ἀγαθό τῆς ζωῆς εἶναι ὅρος σχετικός: τό περιεχόμενό του ἀλλάζει μέτο τόν προσανατολισμό καί τό πνευματικό κλίμα μιᾶς ἐποχῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ Πλάτων διέκρινε 4 βασικές ἄρετές: ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία (ἢ φρόνηση), ὁ χριστιανισμός θεώρησε ύπερτατή ἄρετή τήν ἀγάπη, ὁ Μεσσαίωνας τήν ἀγνότητα: στήν ἐποχή μας ἀπό ὄρισμένους φιλοσόφους θεωρεῖται βασική ἄρετή ἡ ἐπικοινωνία (χριστιανικός ὑπαρξισμός, Μπούμπερ, Λεβίνας).

Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ προθυμία, ἡ ἀφοσίωση, ἡ ἐμπιστοσύνη κτλ. εἶναι ὄψεις τῆς ἄρετῆς, κι αὐτές πάλι εἶναι ἀγαθά πού ἔχουν ποικίλες ἀξίες (ἡθικές, βιολογικές, κοινωνικές).

Ἐξάλλου ἡ ἄρετή, ὥστε δείχνει ἡ ιστορία τῆς Ἡθικῆς, συναρτήθηκε μέτο τήν εύτυχία ἡ διακρίθηκε ἀπό αὐτήν ποικιλότροπα.

Ἄπο τούς Σωκρατικούς π.χ. ὁ Ἀρίστιππος θεώρησε τήν ἡδονή ως περιεχόμενο τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης ταύτιζε τήν ἐγκράτεια μέτο τήν ἄρετή. Στόν Πλάτωνα τό ἀγαθό διδάσκεται γιά χάρη τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἄρετή ἐπιδιώκεται γι' αὐτήν τήν ἴδια, ὥστι γιά τ' ἀποτελέσματά της. Τό ἀγαθό δέν εἶναι αὐτό πού φαίνεται τέτοιο: ὅτι ἐπιδιώκει κάθε ψυχή, ὁ σκοπός ὅλων τῶν ἐνεργειῶν της, τό Ἀγαθό, εἶναι Ἰδέα, ιδανικό ἀπρόσωπο. Αὐτή ἡ Ἰδέα, διαφοροποιεῖται σέ δικαιοσύνη κ.λπ. Τά διάφορα δηλαδή ἀγαθά εἶναι παραδείγματα, πραγματώσεις αὐτῆς τῆς Ἰδέας.

Ἄλλοτε ζητήθηκε ἡ ἄρετή ὥστι γι' αὐτήν τήν ἴδια, ἀλλά γιά χάρη τῆς εύδαιμονίας (π.χ. Στωικισμός). Σ' ἄλλη περίπτωση ἡ ἴδια ἡ ἐνάρετη ζωή θεωρήθηκε ὅτι εἶναι γιά κείνον πού τή ζεῖ, ἀφοῦ τή διάλεξε, μιᾶς εύτυχισμένη ζωή (Ἀριστοτέλης). Ὁ χριστιανισμός θεώρησε τήν ἄρετή ως σκοπό τῆς ζωῆς. ᩧ ἄρετή ως ἀνώτατο ἀγαθό, σκοπός τῆς ζωῆς καί αἰτία τῆς εύδαιμονίας, εἶναι καί τό ιδανικό τοῦ Κάντ. Τό ἀγαθό ἐδῶ εἶναι πρωταρχικό ἐνέργημα τῆς.

ήθικης βουλήσεως. Ἀγαθό εἶναι ή βούληση νά συμφωνεῖ μέ τόν ήθικό νόμο. Ἡθικός δέν εἶναι ό εύτυχισμένος, ἀλλ' αύτός πού ἀξίζει νά εἶναι εύτυχισμένος. Εύτυχία καί ἡδονή, καθαυτές, ἀποκλείονται ἀπό τίς ήθικές ἀξίες τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀρετή ταυτίστηκε μέ τήν ἡδονή, τό συμφέρον ἢ τό ὠφέλιμο καί στούς νεώτερους χρόνους (π.χ. νεώτερος ὠφελιμισμός). Τόν 18ο αι. ὁ Ἀγγλος Μπένθαμ (1748-1832) διατύπωσε μιά θεωρία «ἀριθμητικής τῶν ἐπιθυμιῶν»: ὁ ἔντιμος πρίν νά ἐνεργήσει μετρᾶ τό συμφέρον του, τήν ποσότητα εύτυχίας πού θά τοῦ δώσει ἡ πράξη του. Ἀγαθό κατά τή θεωρία αὐτή εἶναι ὅ,τι μεγαλώνει τήν εύτυχία, κακό ὅ,τι τήν ἐλαττώνει. Καθῆκον εἶναι τό συμφέρον. Ἡ ἐπιδίωξη μάλιστα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος συντελεῖ καί στήν προαγωγή τοῦ ἀτομικοῦ. Ὁ Μπένθαμ, πού ἦταν ποινικολόγος κι ἔζησε σέ ἐποχή ἐμπορικής ἀκμῆς, πρότεινε γιά τήν ἀποφυγή τῶν συγκρούσεων τῶν συμφερόντων ἔνα σύστημα τιμωριῶν καί ἀμοιβῶν.

Κριτική. Ἡδονισμός καί κοινωνικός εύδαιμονισμός συνδυάζονται σ' αὐτή τήν τελευταία θεωρία: ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τόν βλέπει ἡ θεωρία, εἶναι βιολογικό-ψυχολογικό ὄν. Αὐτή τή σύζευξη ἡδονῆς καί εύτυχίας εἶναι εὔκολο νά τήν ἀμφισβήτησει κανείς μέ τό παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων πού καταφεύγουν στίς ἡδονές ἀπό ἀπελπισία ἢ μέ τίς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἴκανοποίηση ἀπό τήν ἡδονή, γεγονός τῆς στιγμῆς, δέ φέρνει εύτυχία, ἀλλά κορεσμό καί ἀπογοήτευση. "Οσο γιά τή θεωρία τῶν ποινῶν, ἐφόσον ἐδῶ ισχύει ἡ ἀρχή τοῦ συμφέροντος, εὔκολο εἶναι νά ἀπορεῖ κανείς τί θά γίνει μέ τόν ἐπιτήδειο πού, ἐνώ ἔχει ἀδικήσει, ξεφεύγει τήν ποινή, φυσικά ἀπό συμφέρον. Τά συμφέροντα, ὅπως καί τά φυσικά αἰσθήματα, εἶναι ύποκειμενικά, μεταβλητά, δέν μποροῦν νά στηρίζουν τήν ἡθική ὡς ρυθμιστικά κριτήρια συμπεριφορᾶς. Ειδικά τήν ἡθική τοῦ συμφέροντος ἔκρινε αύστηρά ὁ Πλάτων, στά δύο πρώτα βιβλία τῆς «Πολιτείας» του.

3. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Είσαγωγή

Στά προηγούμενα μᾶς δόθηκαν εύκαιριες νά αναφερθούμε στήν ήθική νόηση καί στήν ήθικη βούληση ώς πηγές τοῦ ήθικοῦ κατορθώματος καί νά συζητήσουμε τήν περίπτωση συνδέσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ήθικοῦ ἔργου με τό συναίσθημα, τό συμφέρον κτλ. Στό κεφάλαιο αὐτό θά έχουμε ύπόψη βασικές θέσεις πού διατυπώθηκαν ήδη μιά γενική παρατήρηση θά μᾶς είσαγάγει στήν εἰδικότερη τῶν παραγόντων τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς:

Ἡ λογοκρατική γενικά ήθική ἀντιμετωπίζει τήν ήθική ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπό κλίσεις, συναισθήματα κτλ. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια θεώρηση τῆς ήθικῆς συνείδησεως ἡ ἐπιτέλεση τοῦ χρέους ἢ καθήκοντος δέ γίνεται π.χ. ἀπό εύχαριστηση, ἀλλά ἐπειδή πρέπει νά γίνει. "Οπως ὅμως ύπάρχει ἡ θεωρία πού συνδέει τήν ήθική συνείδηση μέ τό ἐνστικτο, τήν ἐξέλιξη π.χ. τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστικτου, τοῦ ὁποίου συστατικά είναι ἡ ἀγάπη καί ἡ συμπάθεια (Δαρβίνος), ἔτσι ύπάρχουν καί θεωρίες πού στηρίζουν τήν ήθική συνείδηση σέ όρισμένα συναισθήματα (συμπόνια, φόβο κ.λπ.), τά ὁποῖα σύμφωνα μέ αὐτές κινοῦν τή βούληση ἀνεξάρτητα ἢ ἀντίθετα ἀπό τή λογική μας.

A. Ήθικές τοῦ συναισθήματος

Ἐκτός ἀπό τή βιολογική θεωρία τοῦ Δαρβίνου, μέ τό συναίσθημα συνδέει τήν ήθική συνείδηση ἡ ψυχολογική τῆς θεώρηση.

Ο Τζ. Στ. Μίλλ (1806-1873), πού διατύπωσε τή θεωρία τοῦ ὀφελισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ύψιστος σκοπός τῆς ήθικῆς είναι ἡ εύτυχία, θεώρησε ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος προ-ηλθε ἀπό τό συναίσθημα τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καί ὅτι ἡ ήθική συνείδηση λειτουργεῖ βασικά ώς ἀποδοκιμασία ἢ ἀποτροπή μᾶς πράξεως.

Ο Αλ. Μπαίν ύποστήριξε ὅτι στό φόβο καί στή μίμηση τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας ὄφείλεται ἡ διαμόρφωση τῆς ήθικῆς συνείδησεως.

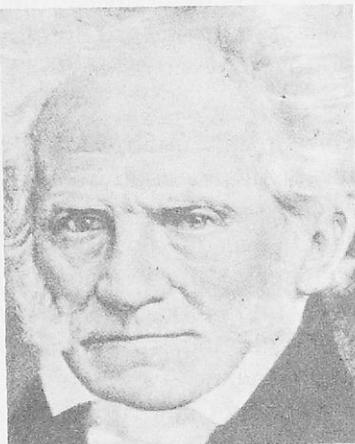
‘Ο Σοπενχάουερ ἐξάλλου, πού στέκεται γενικά ἀπαισιόδοξα ἀπέναντι στή ζωή, διατύπωσε, σέ ἀντίθεση μέ τήν τυπική ἡθική τοῦ Κάντ, μιά ἡθική τοῦ συναισθήματος, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά ἄτομα, φαινομενικές ἐκδηλώσεις μιᾶς ἄλογης θελήσεως τῆς ζωῆς, ἀκατάλυτης ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, βρίσκουν στή συμπόνια καταφύγιο· ἡ συμπόνια, ἀνεξάρτητα ἀπό τή λογική μας, κινεῖ τή βούληση καί αὐτή ἐνώνει ὅλα τά ὄντα.

Στή συμπάθεια στήριξε τήν ἡθική ὁ “Ανταμ Σμίθ: ὁ ἀλτρουισμός παράγεται ἀπό τό ἔμφυτο στούς ἀνθρώπους κοινωνικό συναίσθημα.

‘Ο Σίλλερ, πού θαύμαζε τόν Κάντ, παρά τίς κάποιες ἐπιφυλάξεις του γιά τήν αύστηρότητα τῆς ἡθικῆς τοῦ φιλοσόφου, διατύπωσε μιά θεωρία συνδέσεως τοῦ συναισθήματος μέ τό νοῦ (χρέος): μέ τήν ἔφεση ὁ ἀνθρωπος μεταμορφώνει «τή φυσική ἀνάγκη σέ πνευματική ἀναγκαιότητα».

‘Ο Guyau (1854-1888) ύποστήριξε ὅτι φυσικά αἰσθήματα, ὥχι κανόνες, είναι οἱ δημιουργοί τῆς ἡθικῆς ζωῆς. ‘Η ἵδια ἡ ζωή «είλει ρυθμιστική ἀρχή τῆς ἡθικῆς μας». ‘Η ζωή είναι φυσικά γενναιόδωρη, ἀλτρουιστική. ‘Η ζωντάνια μας καί ἡ αύθορμησία μας, ἡ ζωή «ἡ ὅσο τό δυνατόν πιό ἔντονη καί πιό πλατιά», είναι πηγή τῆς ἡθικότητας. ‘Εγωισμός είναι στέρηση τῆς ζωτικότητας· ὁ βίαιος, πού πνίγει μέσα του τά συμπαθητικά του στοιχεῖα, ἀποκτήνωντας τούς ἄλλους ἀποκτηνώνει τόν ἑαυτό του.

‘Ο Μπερξόν στό ἔργο του «Δυό πηγές τῆς ἡθικῆς καί τῆς θρησκείας» διέκρινε δύο εἴδη ἡθικῆς: τήν κοινή ἡθική, κλειστό σύστημα ύποχρεώσεων, συμβατισμού, συνήθειας καί καταναγκασμοῦ, μέ προέλευση κοινωνική, καί τήν ἀνοικτή ἡθική, ὅπου ὥχι ἡ διάνοια ἀλλ’ ἡ συγκίνηση είναι δημιουργική πηγή. ‘Ο ἐν-

Arthur Schopenhauer (1788-1860).

θουσιασμός είναι προτρεπτικό συναίσθημα, ξυπνά συνειδήσεις. Έδω άνήκουν οι ήρωες της ήθικης καί οι άγιοι, πού σπάζουν τό κλειστό σύστημα, τό συμβατισμό της συλλογικής ήθικης καί δημιουργούν νέες άξεις.

Κριτική. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό κόσμος τοῦ συναίσθηματος είναι μιά σημαντική διάσταση της άνθρωπινης ψυχῆς. Τά βιώματά μας είναι «πρωταρχή κάθε πραγματικότητος», «ή θέρμη τοῦ συναίσθηματος, τό πλήρωμα καί ό πλούτος της ενοράσεως» (I. N. Θεοδωρακόπουλος) είναι πηγή πολλῶν ένεργειῶν μας, κυρίως της καλλιτεχνικῆς. Οι κλίσεις μας έξαλλοι, ό ένθουσιασμός, τό ένδιαφέρον – κι αὐτό είναι βεβαιότητα της παιδαγωγικῆς – δέν μπορεῖ νά μή λαμβάνονται υπόψη, συχνά πιερισσότερο άπό τίς έπιταγές τοῦ στεγνού «πρέπει» της λογικῆς. Ο ίδιος ἄλλωστε ο Κάντ έγραψε: «ὅ, τι δέν κάνει κανείς μέ χαρά, ἀλλά μόνο σάν άγγαρεία, δέν έχει καμιά έσωτερική ήθική άξια γιά έκεινον πού ύπακουέι ἔτσι στό χρέος του». Γενικό οὖμας η Ήθική δέν είναι δυνατό νά στηριχτεῖ στό συναίσθημα, δηλαδή σέ κάτι ύποκειμενικό, μεταβλητό, σέ γεγονότα κι όχι σταθερές ἀρχές. «Αν δεχτούμε ώς πηγή της Ήθικῆς τά αἰσθήματα, τότε τί γίνεται όχι μέ τήν άγάπη ή τή συμπόνια, ἀλλά μέ τό μίσος ή τή σκληρότητα, τήν ἄρνηση τοῦ οἰκτου (Νίτσε), τή φιλαυτία, πού είναι έπισης φυσικές πηγές της συμπεριφορᾶς μας; Τά φυσικά μας αἰσθήματα μπορεῖ νά 'ναι τόσο πηγές της ήθικῆς όσο καί τής άντιθετης στήν ήθική διαγωγῆς. «Αν ό ἀλτρουισμός είναι φυσική στάση, φυσικός είναι καί ό ἐγωισμός. «Αν πάλι πούμε ότι ή ζωική όρμη θεμελιώνει τίς άξεις. τότε γιατί νά μή συμφωνήσουμε καί μέ τήν όρμη π.χ. τοῦ Νίτσε γιά δύναμη καί κυριαρχία;

Τό πρόβλημα στίς Ήθικές τοῦ συναίσθηματος είναι ότι δέν μποροῦν νά γίνουν οίκουμενικές, γιατί στηρίζονται σέ κάτι ύποκειμενικό. Μιά θεωρία, πού ἀπαλλάσσει τό συναίσθημα ἀπό τόν ύποκειμενισμό καί είναι ταυτόχρονα ἀντίθετη στόν όρθολογισμό, διατυπώθηκε ἀπό τό φαινομενολόγο Μάξ Σέλερ (1877-1928). Ο Σέλερ, θεμελιωτής της άξιολογίας, της κατά περιεχόμενο ἀντιλήψεως της Ήθικῆς, μέ τήν όποια ἐναντιώθηκε στήν τυπολογική ήθική τοῦ Κάντ, διαχωρίζει τό καθαρό συναίσθημα,

ὅργανο τῆς ἡθικῆς ἀξιολογήσεως, ἀπό τίς άπλές συναισθηματικές καταστάσεις, πού δέν ἔχουν ἀναφορικότητα. Ἡ συναισθηματική ἐνόραση, δίχως τὴν παρεμβολή τῆς λογικῆς, μᾶς ἀποκαλύπτει ιεραρχημένο τὸν κόσμο τῶν ἀξιῶν: οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύνοντες ποιότητες, ούσιες ἀμετάβλητες (εὐάρεστο-δυσάρεστο, ἀγαθό - κακό, ἄγιο - βέβηλο). Ἡ ἡθική συνειδηση σύμφωνα μὲ τῇ θεωρίᾳ αὐτή αὐτονομεῖται, γιατί:

α) ἔχει τό σκοπό μέσα της,

β) δέν κατευθύνεται σέ ἑξωτερικά ἀγαθά. Ὁ ἐμπειρισμός ἀπορρίπτεται, ἐφόσον τό ἀγαθό δέ δίνεται ἀπό τὴν πείρα. Ὁ ὑποκειμενισμός καὶ ἡ σχετικότητα τῶν ἀξιῶν ἀποκλείονται, ἐπειδὴ οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύνοντες καὶ ἀπόλυτες. "Αν ἀλλάζουν τά ἀγαθά καὶ οἱ πράξεις, πού φέρουν τίς ἀξίες, αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀξίες. Τό ἴδιο συμβαίνει, ἂν ἀλλάζουν οἱ κανόνες τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς. Τό οἰκουμενικό ἔξαλλου κύρος τῶν ἀξιῶν δέν πρέπει νά σχετίζεται μέ τὴν ἀντικειμενικότητά τους: οἱ ἀξίες εἶναι ἀντικείμενα, ἐνώ τό ύλικό στοιχεῖο τους καὶ τά κριτήρια εἶναι μεταβλητά (ἡθικές θεωρίες, θεσμοί, ἡθη, ἡθικότητα).

B. Ἡθική νόηση καὶ ἡθική βούληση

1. Γενική θεώρηση

Τά συναισθήματά μας, ὡς φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, χρειάζονται ἐρμηνεία, ὥχι ἀπλῶς περιγραφή τουῦ περιεχομένου τους (πράγμα πού διδάσκει ὁ ψυχολογισμός). Ἡ διάκριση σέ συναισθήματα καλά ἡ ὥχι δέν εἶναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική. Αὐτή τή διάκριση « ἀν δέν περιοριστοῦμε στὴν εἰδική ἐρμηνεία τοῦ Σέλερ, ὅπου γενικά πρόκειται γιά ἀφηρημένη θεώρηση – τὴν κάνει ἡ ἡθική μας νόηση. Οἱ φιλόσοφοι βέβαια συχνά ἀρνήθηκαν τή σημασία τῆς νοήσεως, ἀλλά καὶ τοῦτο δέν μπόρεσαν νά τό ύποστηρίξουν, παρά μέ ἐπιχειρήματα τοῦ νοῦ (ἡ περίπτωση τοῦ Μπερξόν εἶναι χαρακτηριστική). Κρίνουμε ετσι ἡ διακρίνουμε πότε ἡ ἀγάπη εἶναι ἀγαθό (ἀρετή), πότε κακό (πάθος), πότε ὁ οίκτος εἶναι θετικός (συμπάθεια), πότε ἡθικά ἀρνητικός (περιφρόνηση). Μέ τό νοητό μας χαρακτήρα, ἔξαλλου, συνδέονται ἡ ἡθική ἐκλογή καὶ ἡ εὐθύνη.

΄Η ήθική νόηση δέν μπορεῖ βέβαια νά προστάξει τά συναισθήματά μας νά ύπάρχουν μέσα μας μόνο ώς χρέη. Τά συναισθήματά μας δέν είναι προϊόντα τοῦ λογικοῦ. Έκτός αύτοῦ ό Λόγος - νοῦς είναι τυπική (εἰδολογική) ἀρχή καί χρειάζεται νά προσδιοριστεῖ τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν πού ἀναγνωρίζει, γιά νά ἐρμηνευθεῖ τό ότι κινεῖ τή θέληση, ή όποια ἀναγκαστικά προσδιορίζεται καί ἀπό ἐμπειρικά στοιχεῖα, πάθη, κλίσεις κτλ. Ή θεωρητική ἔξαλλου ἐπιδοκιμασία δέν ἀρκεῖ γιά νά φτάσουμε στό ήθικό κατόρθωμα· ἀπαιτεῖται ή συνεργασία τῆς γνώσεως μέ τή βούληση, ή ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, ή βουλητική ὄρεξη ή πραίρεση, ὅπως λέει ό 'Αριστοτέλης.

Είναι σ' ὅλους φανερό ότι δέν ἀρκεῖ νά γνωρίζουμε λογικά τό δρόθο γιά νά τό πραγματοποιήσουμε. Ό αἴβουλος π.χ. μπορεῖ νά γνωρίζει ότι μιά ροιπή του δέν είναι δρθή, καί ὅμως δέν καταφέρνει νά τήν ύπερνικήσει. Ή λογική, σύμφωνα μέ τή διάκριση τοῦ Σοπενχάουερ, μᾶς προστάζει, καί ή προσταγή τῆς ἐκφράζεται ώς ἀνάγκη νά, – ή ήθική βούληση μᾶς λέει: ὀφείλεις νά –.

΄Από παλαιά διατυπωμένη είναι ή ἀποψη ότι ή πράξη μᾶς είναι ἀξιόλογη ώς πρός τόν τρόπο τῆς ἐπιτελέσεώς της, ἐνώ ώς πρός τό περιεχόμενό της είναι ἀδιάφορη, μέ ἄλλα λόγια ότι δέν ἀρκεῖ ή διαγωγή νά είναι ἐνάρετη, ἀλλά πρέπει καί ή θέληση νά είναι ἀγαθή.

΄Ο ήθικός κανόνας, ή πραίρεση, είναι τό ἔνα τμῆμα τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς· τό ἄλλο είναι ή πράξη καί τό περιεχόμενό της. Τό τέλειο ήθικό κατόρθωμα είναι ή καλοπραίρετη καί ἀποτελεσματική ήθική πράξη. Ή Ψυχολογία ἄλλωστε σήμερα παραδέχεται ότι δέν ἀρκεῖ ή πραίρεση γιά νά όλοκληρωθεῖ ή ἵδια ή βουλητική πράξη, ἀλλά χρειάζεται καί νέα ἐνέργεια τοῦ 'Εγώ, πού νά ὀδηγήσει ὄριστικά στήν πράξη. "Ετσι καί γιά τήν ήθική, γιά νά τό ποῦμε σχηματικά, ή κρίση, ή λειτουργία τῆς ήθικῆς νοήσεως, είναι στάδιο τῆς ήθικῆς συνειδήσεως, ὅπως στάδια είναι ή θέληση καί ή ήθική πράξη. Στά στάδια αὐτά ἔχομε πάντα ἀναφορά σέ ἀξίες.

΄Εξάλλου ὅπως δέν ἀρκεῖ ή νόηση γενικά δίχως τή βούληση, ή βούληση δίχως τή νόηση καί τήν ἀναφορά της σέ ἀξίες μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο δέν είναι παρά ἐπιθυμία, τό πλατω-

νικό «έπιθυμητικόν», δηλαδή έμπειρική συνείδηση. Τέτοια θέληση είναι π.χ. ή θέληση γιά κυριαρχία καί δύναμη, πού προτείνει ό Νίτσε. Σέ μιά τέτοια περίπτωση ό ανθρωπος, ένω λογίζεται ως έκτιμητής τῶν ἀξιῶν, κατά βάση είναι ἐπιθυμητής μόνο τῆς δυνάμεως, ἀρνητής τῶν ἀξιῶν.

Θά ἀναφέρουμε τώρα ἐνδεικτικά όρισμένες φιλοσοφικές θεωρίες σχετικά μέ τό θέμα μας καί θά ἐπιμείνουμε στήν ἄποψη τοῦ Κάντ.

2. Ἡθική νόηση καί ἡθική βούληση στίς φιλοσοφικές θεωρίες

α) Τό πρόβλημα τῆς Ἡθικῆς τό ἔθεσε ό **Σωκράτης**, ἐπιδιώκοντας μιά θεωρία πέρα ἀπό τή σχετικοκρατική ἀντίληψη τῆς Σοφιστικῆς (σύμφωνα μέ τήν όποια τό ἀγαθό δέν είναι ἀντικειμενικό ἀλλ' ὑποκειμενικό). Θεμέλιο τῆς Ἡθικῆς στήν αἰσιόδοξη σωκρατική θεώρηση είναι ἡ λογική. Κακία είναι ἡ ἀμάθεια, ἀρετή ἡ γνώση: ἔτσι συνοψίζεται ἡ σωκρατική διδασκαλία, πού ἐπηρέασε πολύ τόν ἡθικό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅπως δείχνει ἡ Ἰστορία τῆς Φιλοσοφίας (π.χ. Πλάτων, Στοά, Καρτέσιος, Σπινόζα, Κάντ).

Στόν Πλάτωνα ὅπου ισχύει ἡ ἀρχή «πῶς είναι καλύτερο νά είναι τά πράγματα», ἡ ἀρετή είναι ἄθλος τοῦ νοῦ. Προϋπόθεση γιά τήν ὄρθη πράξη είναι ἡ ἔγκυρη γνώση. Οἱ ἐπιστῆμες (γνώσεις), οἱ τέχνες, οἱ ὄρθες γνώμες συγγενεύουν περισσότερο μέ τό ἀγαθό παρά μέ τήν ἡδονή. Ἡ ἡδονή, ως κίνητρο γιά τήν ὄρθη πράξη, δέν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἢν δέ συνοδεύεται ἀπό τή γνώση, δέν ἐπιτυγχάνει τό σκοπό της.

Ἡ Ἡθική τῶν Στωικῶν διατηρεῖ τίς ἀρχές τῆς σωκρατικῆς Ἡθικῆς. Οἱ Στωικοί ὅμως θεωροῦν τό Λόγο ὥχι μόνο πηγή τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν, ἀλλά καί κοσμική, δημιουργική δύναμη, Θεό. Ἡ ζωὴ σύμφωνα μέ τό Λόγο είναι ζωὴ σύμφωνα μέ τήν Ἀρχή πού συνέχει τή Φύση. Τό «όμολογουμένως τό λόγω ζῆν» είναι ἰσοδύναμο μέ τό κατ' ἀρετήν ζῆν». Οἱ Στωικοί διδάσκουν τή χρήση τῆς λογικῆς, μαζί μέ τήν μεγάλη ἀσκηση, γιά τήν καταπολέμηση τῶν παθῶν καί τήν κατάκτηση τῆς ἀπάθειας. Τό πάθος είναι «ἄλογος ψυχῆς κίνησις πλεοναστική». Ὁ σοφός είναι ἀπαθής.

Καθήκοντα είναι όσα «λόγος αίρει ποιεῖν». Η λογική δύναμη είναι τό «κράτιστον ἀπάντων».

Ο Καρτέσιος, πού διακηρύσσει ότι δέν μποροῦσε νά κάνει τίποτε καλύτερο ἀπό τό νά χρησιμοποιήσει όλόκληρη τή ζωή του στό νά καλλιεργεῖ τό λογικό του, ξεκινᾶ ἀπό τήν ἀναζήτηση μᾶς μεθόδου τῆς γνώσεως καί καταλήγει στήν Ἡθική. Ο Καρτέσιος δέν ξεχωρίζει τή θεωρητική συνείδηση (κρίση) ἀπό τήν πρακτική (πράξη), τή νόηση ἀπό τή βούληση, καί διδάσκει ότι ἀρκεῖ νά κρίνει κανείς σωστά, γιά νά πράξει σωστά. Η δυνατή βούληση συνέχεται ἀπό τή σαφή καί εύδιακριτή γνώση. Εφόσον ό λόγος είναι πού καθοδηγεῖ τή βούληση, ἀπό νοητική μόνο πλάνη τείνει ἡ ἀνθρώπινη βούληση στό κακό: καθένας πού ἀμαρτάνει ἀμαρτάνει ἀπό ἄγνοια.

Ἐπειδή ό ἀνθρωπος δέν ἔχει ἀπειρη νοητική ίκανότητα – ἀπειρη είναι τοῦ Θεοῦ ἡ νόηση – ἡ ἐμφυτη ἐπιθυμία γιά τό κακό ἐμποδίζεται ἀπό μιά τάση πρός τό πάθος καί τό ἀντίθετο τοῦ καλοῦ. Ἀπό τά ἐνεργητικά μας πάθη πιό χρήσιμο θεωρεῖ ό Καρτέσιος τή γενναιοφροσύνη, πού λειτουργεῖ στή σωστή ἐπιλογή ἀνάμεσα στίς ἐπιθυμίες καί στή διαμόρφωση τοῦ ἥθικοῦ μας βίου. Η φιλοσοφία δείχνει στόν ἀνθρωπο ότι δέν είναι σκλάβος τῆς τύχης, ἀρκεῖ ἡ ἐλευθερία του νά βασίζεται στή γνώση.

Baruch de Spinoza (1632-1677)

Ο Σπινόζα, πού δίδασκε ότι ἡ γνώση είναι δύναμη (ἀρετή - virtus), πρότεινε τή θεραπεία τῶν παθῶν μέ τή γώση τοῦ ἀγαθοῦ. «Τό ἀγαθό είναι ἐκεῖνο πού μᾶς ὁδηγεῖ ἀληθινά στή γνώση καί τό κακό ὅ,τι μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀποκτήσουμε γνώση». Η γνώση ἐδῶ είναι γνώση τῆς παγκόσμιας νομοτέλειας: ὅλα «ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τής θεϊκῆς φύσεως καί γίνονται σύμφωνα μέ αἰώνιους νόμους».

Καί στόν Ἔγελο ἡ Ἡθική

βασίζεται στή Λογική. Άκομη καί ὁ Σάρτρ, πού ύποστηρίζει ότι ήθική είναι μόνο ἡ πράξη ώς πραγμάτωση τῆς ἀποφάσεως νά δημιουργήσω μόνος μου τίς ἀξίες (Θεωρία τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας τῆς ὑπάρξεως), δέχεται ότι ἡ ἐκλογή, ἡ ὅποια είναι δημιουργός ἀξιῶν, κρίνεται ἀπό τή λογική της ποιότητα. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά κρίνει πότε μιά ὄρισμένη ἐκλογή βασίζεται σε λάθος καί πότε ὥχι. Ὁ ἄνθρωπος, λέει ὁ Σάρτρ, πού ζητάει ἐλαφρυντικά στά λάθη του, είναι ἄνθρωπος κακῆς πίστεως («κακή πίστη» - ψέμμα).

β) **Ο Κάντ**, ἐπίσης ύπερμαχος τοῦ Λόγου στό χῶρο τῆς Ἡθικῆς, ἔζησε σέ ἐποχή διαφωτισμοῦ. Διαφωτισμός, ὅπως τόν ὄριζει ὁ ἴδιος, είναι ἡ προσπάθεια νά ξεφύγει ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν ἀνωριμότητα, «τήν ἀδυναμία νά μεταχειρίζεται τό νοῦ του δίχως τήν καθοδήγηση ἐνός ἄλλου». Ὁ νοῦς καθοδηγεῖ τή βούληση. Ὁ νοῦς σχηματίζει τήν παράσταση τοῦ ἀγαθοῦ καί χαρακτηρίζει τά ἄλλα πράγματα ώς ἀγαθά. Ὁ Λόγος δηλαδή, ὥχι ἡ ἐνστικτώδης καί συναισθηματική συνείδηση, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ἐμπειρία είναι ἀρχή τοῦ καθήκοντος.

Μέ τή νοητική καί ἐλεύθερη θέληση δημιουργεῖται αύτό πού ὁ Κάντ ὄνομάζει χαρακτήρα, δηλαδή πνευματική καί ἡθική φύση τοῦ ἀνθρώπου, σέ ἀντιδιαστολή πρός τήν ἴδιοσυγκρασία πού δημιουργεῖ ἡ φύση. Ἡ ἀγαθή θέληση δέν είναι ἀγαθή μέ ὅ, τι δημιουργεῖ ἡ πραγματοποιεῖ στή ζωή, δέν είναι ἀγαθή ώς μέσο, οὔτε μέ τήν ἰκανότητά της νά πραγματοποιεῖ ἔνα προκαθορισμένο σκοπό, ἄλλα μόνο μέ τό ὅτι θέλει, δηλαδή μέ τό ὅτι είναι ἀπόλυτα ἀγαθή. Ὁ Ἀριστοτέλης ἥδη είχε ὄρισει ότι ἡ ἀρετή πρέπει νά πηγάζει ἀπό σταθερές καί ἀμετακίνητες ἀρχές: ἡ ἡθική ἀξία κάθε πράξεως ἔχει κριτήριο τό ποιόν τοῦ φρονήματος, τόν κανόνα πού καθορίζει καί κινεῖ τή βούληση. Στόν Κάντ τό ἡθικό συνδέεται μέ τή νόηση καί τήν προαίρεση: ἀγαθή πράξη είναι ἡ πράξη πού πηγάζει ἀπό τήν ἀγαθή βούληση, δηλαδή τή βούληση πού λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τίς ἐντολές ἐνός δίχως ὅρους ἡθικοῦ νόμου. Ὁ ἡθικός νόμος είναι καθολικός, ἀναγκαῖος, ἀπόλυτος. Είναι ἀρχή τοῦ καθαροῦ λόγου, *a priori*, ἀνεξάρτητη δηλ. ἀπό τήν ἐμπειρία, καί συνδέεται μέ τήν ἡθική ἐλευθερία.

‘Ο Κάντ διακρίνει δύο είδη προσταγῶν: τίς ύποθετικές, προσταγές τῆς ἔτερονομίας, στίς ὅποιες ἡ ἐνέργεια ἔχαρταὶ ἀπό ὄρους καὶ ἐπιβάλλεται ὡς μέσο ἄλλου σκοποῦ καὶ τίς κατηγορικές προσταγές, ὅπου ἡ θέληση προσδιορίζεται ἀπό τὸν καθαρό Λόγο, δηλαδή αὐτονομεῖται.

‘Η πραγματικότητα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς πρέπει νά έξετάζεται τελείως *a priori*. ‘Η πραγματικότητα αὐτή δέ δίνεται μέσα στὴν ἐμπειρία, γιατί δέν εἶναι οὕτε γεγονός οὕτε πράγμα. **Κριτική.** Ο σεβασμός πρός τὸν ἡθικό νόμο δέν περιλαμβάνεται κατὰ τὸν Κάντ στὴν κατηγορία τῶν συναίσθημάτων, ἀλλ’ εἶναι ἰδιαίτερο συναίσθημα πού σχηματίζεται ἀφ’ ἑαυτοῦ μέ τὸν καθαρό Λόγο. Πῶς ὅμως ὁ Λόγος, ἡ καθαρή μορφή, μπορεῖ νά προσδιορίσει καὶ νά ἔξαναγκάσει τή θέληση; ‘Ο Κάντ ἀπαντᾷ μέ τὴν κατηγορική προσταγή, τὸ αὐστηρό, μονολιθικό πρέπει. Τοῦτο ὅμως θεωρεῖ ὡς συναίσθημα προερχόμενο ἀπό τὸ Λόγο. Δεύτερη δυσκολία εἶναι ἡ ἔξης: στίς «Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν» ὁ Κάντ όριζε ὅτι ὅποιος ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τὸ κατηγορικό πρόσταγμα τοῦ ἡθικοῦ νόμου ὀφείλει νά μή δυσανασχετεῖ γι’ αὐτό, ἀλλά νά αἰσθάνεται χαρά, γιατί διαφορετικά ἡ ἐνέργεια του δέν μπορεῖ νά λογιστεῖ ἡθική. Τὸ συναίσθημα δηλ. προβάλλει ἐδῶ διεκδικώντας δικαιώματα στὴν ἀναγνώριση τῆς ἡθικῆς ἐνέργειας.

Καὶ τὴν ἀγάπη ὁ Κάντ θεωρεῖ ὄχι ὡς φυσική ὄρμή τῆς ψυχῆς, ἀλλ’ ὡς χρέος, ἡθικό ἀξίωμα, πού πηγή του εἶναι ὡς καθαρός λόγος, ἡ ἀγαθή θέληση, ὄχι ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου στό ὅποιο ἀπευθύνεται. ‘Ο οἰκτος καὶ ἡ συμπόνια, πού γεννιοῦνται ἀκριβῶς ἀπό κάποια ἐξωτερική αἰτία, παραλύουν κατά τὸν Κάντ τὴν ἀνθρώπινη ἡθική θέληση. ‘Εξάλλου ἡ ὄρμή, ἡ ἐπιθυμία, ἡ συμπάθεια ὑπαγορεύονται ἀπό κλίση τυφλή ἢ δουλική.

‘Η ἀγάπη ὅμως δέν μπορεῖ νά εἶναι μόνο καθαρά πνευματικό γεγονός. ‘Η ἀγάπη εἶναι σχέση τοῦ Ἐγώ μέ τὸ Ἐσύ. Τὴ σχέση αὐτή ρυθμίζει ἡ ἴδιοσυγκρασία τῆς ψυχῆς δυό ἡ περισσοτέρων προσώπων καὶ ἄλλα στοιχεῖα *a posteriori*. Οὕτε εἶναι πραγματοποιήσιμο νά φτάσει κανείς ν’ ἀγαπᾶ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μέ τὴν ἄσκηση τοῦ καλοῦ γιά τὸ καλό. Εἶναι βέβαια δυνατό νά σκεψοῦμε ὅτι πρέπει νά ἀγαποῦμε ὅλα τὰ πνευματικά ὄντα. Αὐτό

Όμως τό «πρέπει» είναι ύποχρέωση, έπιβολή στή θέληση, ένω ή
άγαπη είναι έξαρτηση συναισθηματική, δέν μπορεῖ νά πηγάζει
μόνο από τή θέληση καί νά υποτάσσεται σέ νόμο. Έξαλλου είναι
γεγονός ότι δέν άγαπούμε πάντα γιατί θέλομε· απόδειξη ότι εί-
ναι δυνατό νά μή θέλουμε, νά μή συγκατανεύουμε δηλαδή λογικά
στό συναισθημά μας, κι ομως ν' άγαπούμε. Αύτό βέβαια τό είδος
τής άγαπης δέν είναι ή όξυδερκής φιλία, πού έχει νά κάνει μέ τήν
ήθικη ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

4. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΑΦΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

[Τό κεφάλαιο αύτό δέν ἀποτελεῖ διδακτική ένότητα, ἀλλά είναι
δείγμα προβληματισμοῦ. Άποσκοπεῖ όχι στήν παροχή γνώσεων,
ἀλλά στήν ἀσκηση τής κριτικής ίκανότητας].

1. Βασικά ἐρωτήματα

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική ἀντιμετωπίζει σχετικά μέ τίς ἀξίες μιά
σειρά από ἐρωτήματα:

α) Τί είναι ἀξίες; Διατυπωμένο ἀναλυτικά τό ἐρώτημα περι-
λαμβάνει τά έξῆς ἐρωτήματα: Είναι οι ἀξίες ούσιες, ποιότητες
ἀπόλυτες καί αὐθύπαρκτες, ή είναι μόνο σχετικές μέ τή ζωή μας
καί τήν ιστορική της κίνηση; είναι οι ἀξίες ιδιότητες πραγμάτων ή
καταστάσεων; πράγματα ή καταστάσεις, πού ὄνομάζουμε ἀγαθά,
ποιά σχέση έχουν μέ τήν ἀξία; ποιά ή σχέση τῶν ἀξιῶν μέ τά
συναισθήματα, τίς τάσεις, κλίσεις μας κτλ.; β) Πῶς κλιμακώνον-
ται οι ἀξίες ιεραρχικά; γ) Πῶς συλλαμβάνονται από τή συνείδησή
μας; ώς μορφές ή γενικές κρίσεις ή είναι δυνατό νά καθοριστεῖ
καί τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν;

Στή διερεύνηση τής ἔννοιας τής ἀξίας, πού ἀκολουθεῖ, θά
έχουμε όρισμένες ἀπαντήσεις ή προτάσεις ἀπαντήσεων στά ἐρω-
τήματα αύτά.

2. Ἀξίες καί ἀνθρωπος

‘Ο ἀνθρωπος είναι τό ὅν πού ἀξιολογεῖ ή ἀξιοθετεῖ. Δέν

ύπάρχει άπλως όπως τά φυσικά ὄντα οὕτε ζεῖ μόνο ὡς σύνολο βιολογικών λειτουργιῶν όπως τά ζῶα, ἀλλ' ἐκφράζει καὶ κρίσεις ἀξίας, ἀποδίδει δηλαδή σέ κάτι μιάν ἀξία πού θεωρεῖ ὅτι αὐτό ἔχει ἡ ἐπιδιώκει μέ το πνεῦμα του νά πραγματώσει ὁρίσμενες ἀξίες (π.χ. ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας στήν ἐπιστήμη, τῆς ὁμορφιᾶς στήν τέχνη, τῆς εύτυχίας ἡ εύημερίας στή ζωή, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς προσωπικότητας στήν ἡθική ζωή, τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στήν πολιτειακή ζωή κ.ο.κ.).

Οἱ ἀξίες εἰναι λογικές, βιολογικές, θρησκευτικές, αἰσθητικές, ἡθικές κτλ. (π.χ. ἀλήθεια, ύγεια, ἄγιο, τιμιότητα). Ἐξάλλου οἱ ἀξίες ἔχουν λειτουργική πολλαπλότητα: π.χ. ἡ ἀλήθεια εἰναι ἀξία στά Μαθηματικά, στή χριστιανική ἡθική, στή ρεαλιστική τέχνη.

Οἱ ἀξίες ἔχουν δύο σημεῖα ἀναφορᾶς: τό πράγμα ἡ ἀντικείμενο καὶ τή συνείδηση ἡ ὑποκείμενο. "Ἐτσι ὅταν ἐκφράζω μιά κρίση ἀξίας, ἀξιολογῶ ἡ (πράγμα πού δέν εἰναι τό ἵδιο) ἀξιοθετῶ, λέγω ὅτι κάτι ἔχει ἡ πρέπει νά ἔχει μιά ἀξία. Λέγω π.χ. ὅτι τό X εἰναι ἡ πρέπει νά εἰναι ἀληθινό, ὡραῖο, ἀγαθό, κ.ο.κ. Τό ἀληθινό, τό ὡραῖο, τό ἀγαθό εἰναι διάφορες ἀξίες. Ἡ ἐπιθυμία ἡ ἡ ἐπιδιωξη τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ὡραίου ἡ τοῦ ἀγαθοῦ εἰναι στοιχεῖο συναρτήσεως μέ τήν ἀξία ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ἀξία ἔξαλλου τοῦ ἀντικειμένου μεγαλώνει ἀνάλογα μέ τό βαθμό μέ τόν ὅποιο τείνουμε πρός αὐτό ἡ τό ἐπιθυμούμε.

3. Πραγματικότητα καὶ ἀξία

Πρόταση:

Γιά τή φιλοσοφική ἡθική ἡ ἀνόργανη φύση καὶ ἡ βιολογική πραγματικότητα εἰναι ὅ,τι εἰναι, δέν ἔχουν ἀπό μόνες τους ἀξία. Μέ τούς τρόπους πού ἐφευρίσκει γενικά ὁ ἀνθρωπος (ἐπιστήμη, τέχνη, παιδεία κ.λπ.), γίνεται ἡ πραγματικότητα δεκτική ἀξίας. Τό αἴτημα δηλαδή τῆς ἀξίας τό θέτει τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. "Ἐτσι ἡ ζωή στόν κόσμο εἰναι τόσο «εἰναι» ὅσο καὶ «δέον-εἰναι». Τό δέον, πού ὑπάρχει σέ σχέση μέ τήν ἀξία, δείχνει τήν ἀναφορά στό ὑποκείμενο.

Παρατηρήσεις. Ἡ προηγούμενη θέση δέ σημαίνει ὅτι, ὅ,τι ὄνο-

μάζομε ἀξία, πρέπει νά ἐννοηθεῖ μόνο ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά καὶ καθαυτό. Ἡ ἀξία, π.χ. τῆς ἀλήθειας στά Μαθηματικά, ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὑποκείμενα πού δέ γνωρίζουν Μαθηματικά. Προκειμένου δηλαδή γιά τά Μαθηματικά μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνικανότητα θεωρητικῆς γνώσεως, χωρίς αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τήν πραγματική ἀξία τῶν Μαθηματικῶν. Γιά τήν Ἡθική τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄνθρωποι δίχως ἡθική συνείδηση δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀξίες. Ἡ ἀλήθεια ὅμως καὶ στά Μαθηματικά, ὥστα ἡ ἀλήθεια ὡς ἀξία στήν Ἡθική, δέν μπορεῖ νά είναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση πού θά θεωρήσουμε ὅτι στά Μαθηματικά ἔχουμε γά κάνουμε μέ ὄντα ἀντικειμενικά ἢ στήν Ἡθική μέ ἀξίες πού ὑπάρχουν ὡς ὄντα, δέν μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε τόν παράγοντα τοῦ πνεύματος πού ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ θεωρία τῆς αὐθυπαρξίας τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀπολυτότητάς τους (ρεαλισμός τῶν ἀξιῶν στή Φαινομενολογία) προξενεῖ δυσκολίες. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψή αὐτή οἱ ἀξίες είναι ἄσχετες πρός τή φύση τοῦ ὑποκειμένου πού τίς σκέπτεται· καὶ πρός τό ἀντικείμενο, ὅπου θά μποροῦσαν νά ἐφαρμοστοῦν. Ἡ ἀποψη παραγνωρίζει τό ὑποκείμενο, τή συνείδηση πού ἀξιολογεῖ. Πῶς ὅμως μπορῶ νά πῶ ὅτι ἡ καλωσύνη π.χ. είναι ὄν, ἃν δέν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νά είναι καλοί ἢ ἄνθρωποι πού νά ἀναγνωρίζουν τήν ἀξία τοῦ καλοῦ καὶ τήν ἀπαξία τοῦ κακοῦ; Ἡ γλώσσα μάλιστα, πού ἀποκαλύπτει τήν πορεία τοῦ πνεύματος ἀπό τό ἐποπτικό στήν ἀφαίρεση, δείχνει ὅτι ἀρχικά οἱ ἀξίες θεωροῦνται ἰδιότητες· ἀφηρημένα οὔσιαστικά ἢ οὔσιαστικοποιημένα ἐπίθετα είναι προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τῆς σκέψεως. "Ετσι στόν Πλάτωνα ἔχουμε ἰδεοποίηση τῶν κατηγορημάτων: τά πράγματα καὶ οἱ ἰδιότητες ὑπάρχουν ἐπειδή «μετέχουν» στίς ἰδέες, τό ώραΐο πράγμα στό κάλλος κτλ. Τά ούσιαστικοποιημένα ἐπίθετα θεωροῦνται αὐθύπαρκτα ὄντα, ἐνῶ τά πράγματα-ούσιαστικά είναι «εἴδωλα» τῶν ἰδεῶν-ἐπιθέτων. Καὶ στή Φαινομενολογία τοῦ Χάρτμαν ἔχομε ούσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου.

Ἡ ἀντίθετη ἐξάλλου ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν ὄποια τίς ἀξίες τίς δημιουργεῖ μόνο ἡ συνείδηση, παραγνωρίζει τό γεγονός ὅτι,

ὅταν ἡ συνείδηση ἀξιολογεῖ, ἀποδίδει σέ κάποιο πράγμα κάτι, κάτι δηλαδή θεωρεῖ ἀγαθό ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἔχει ἀξία.

Πρόταση - Συμπέρασμα:

«Οἱ ἀξίες οὕτε μέσα στά πράγματα βρίσκονται οὕτε δημιουργοῦνται ἐλεύθερα ἀπό τὴν συνείδηση, ἀλλὰ ἐκφράζουν μιά σχέση: Τὴν σχέσην ἐνός Ἔγώ μὲ τὰ πράγματα, ἐνός ύποκειμένου πρός τὰ ἀντικείμενα» (Παπανούτσος, Ἡθική, σελ. 335).

Άν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἀξίες ἐκφράζουν σχέσεις ύποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, δέν ἀπολυτοποιοῦμε οὕτε τὴν σημασία τοῦ Ἔγώ οὕτε τὴν σημασία τοῦ ἀντικειμένου.

4. Πράξη καὶ ἀξία

Σχετικά μέ τήν πράξη καὶ τήν ἀξία τό πρόβλημα πού τίθεται γιά τήν Ἡθική εἶναι: α) ύπάρχει ἀξία, καὶ γιά τοῦτο πρέπει νά πράξουμε σύμφωνα μέ αὐτήν; τό ἡθικό δηλαδή χρέος συναρτάται μέ τήν ἀξία, ὅπότε ἡ πράξη μέ τό συγκεκριμένο της περιεχόμενο πραγματώνει τήν ἀξία; ἥ, β) Τό ἡθικό χρέος συναρτάται μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀξία;

Τά δύο αὐτά ἐρωτήματα ἀποτελοῦν καὶ δύο διαφορετικές θεωρήσεις τῆς Ἡθικῆς, τήν τυπική Ἡθική (Κάντ) καὶ τήν Ἡθική περιεχομένου (Σέλερ). Γιά τό Σέλερ, πού, ὅπως είδαμε, ἀντιτίθεται στόν Κάντ, ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν δέ συναρτάται μέ τή λειτουργία τῆς βουλήσεως ἀλλά τῆς καθαρῆς συναισθήσεως. Ἀποφεύγοντας τίς εἰδικές ἀναλύσεις καὶ ἀντιμετωπίσεις τῶν θεωριῶν, στήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ θά δείξουμε τή σχέση πράξεως καὶ ἀξίας:

Γιά τή φιλοσοφική Ἡθική ἡ ἀξία εἶναι τό ἔσχατο κίνητρο τής πρακτικῆς μας συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔννοια τής ἡθικῆς βουλήσεως, ὅχι αὐτής πού εἶναι ἐπιθυμία, ἀλλ' αὐτής πού συνδέεται μέ τήν ἡθική νόηση, δέ νοεῖται δίχως τήν ἔννοια τής ἀξίας. Στή θεληματική μάλιστα πράξη ύπάρχει ἡ ίδεα μιᾶς ιεραρχίας ἀξιῶν, ἔνα ιδανικό πού ιεραρχεῖ τίς τάσεις μας.

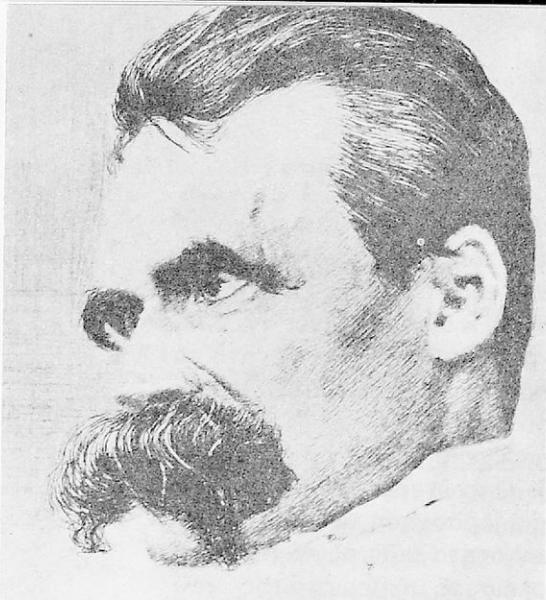
5. Κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν

Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόβλημα γιά τή φιλοσοφική Ἡθική. Οἱ θέσεις πού εἶναι δυνατό νά ύποστηριχθοῦν σχετικά μέ τό θέμα αύτό εἶναι: α) ὅτι οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκτες ἵεραρχημένες ποιότητες καὶ ὅτι ἵεραρχημένες τίς συλλαμβάνει ἡ συνείδηση μέ ἄμεση ἐνόραση, β) ὅτι εἶναι δυνατό νά γίνει ἀντικειμενική διαβάθμιση τῶν ἀξιῶν, γ) ὅτι ἡ ἵεραρχηση τῶν ἀξιῶν εἶναι προσωπική ύπόθεση τοῦ καθενός.

Ἡ ἵεραρχική ἀποτίμηση τῶν ἀξιῶν ἔχει σημασία γιά ὄλοκληρη τήν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος, καθώς εἴδαμε, πράττει σύμφωνα μέ μιά ἵεραρχηση τῶν ἀξιῶν. Κριτήρια του γι' αύτό εἶναι π.χ. ἡ βασικότητα μᾶς ἀξίας (τό κατά πόσον στηρίζει ἄλλες ἀξίες), ἡ διάρκεια, τό μή μεριστό της κτλ. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος πού δέν εἶναι ὅ,τι στήν Ἡθική ὄνομάζομε πρόσωπο, ἵεραρχεῖ κυρίως μέ βάση τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του καὶ τίς κλίσεις του.

6. Ζωή καὶ ἀξία

Ἡ θέση σύμφωνα μέ τήν όποια ἡ βιολογική πραγματικότητα δέν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς ἀξία, δέν ἀναιρεῖται ἀπό τό ἐπιχείρημα πού μπορεῖ νά προβληθεῖ, ὅτι δηλ. ἡ ἴδια ἡ ζωή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀξία. Καί τοῦτο γιατί: α) καὶ σ' αύτή τήν περίπτωση τό πνεῦμα θέτει τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, β) ἡ κρίση ἡθικῆς ἀξίας ἔχει πάντα μιά μορφή: κάτι δηλ. εἶναι ἡ πρέπει νά εἶναι ἡθικό. "Αν ὅμως ἡ κρίση δέν ἔχει ὄρισμένο περιεχόμενο, τότε εἶναι δυνατό νά τῆς δοθεῖ όποιοδήποτε περιεχόμενο, ἐφόσον ἡ μορφή εἶναι ἀφηρημένη. Ἡ κρίση δηλ. «ἀξία εἶναι ἡ ζωή», ὡς γενική, ἔχει ἐφαρμογή σέ διάφορα ἐπίπεδα. Ὁ πρακτικός διαιφορισμός τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς γίνεται σ' ἐπίπεδο βιολογικό (εὔζωία) ἡ καθαυτό ἡθικό (ζωή γεμάτη ἡθικά κατορθώματα, πραγματώσεις ἡθικῶν ἀξιῶν). Στήν ἴδια τή θυσία τῆς ζωῆς γιά ἔνα ἰδανικό ύπαρχει στό ἀνθρώπινο ὄν (πού θυσιάζεται ὅχι ἀπό ἐνστικτο διαιωνίσεως τοῦ εἴδους, ὅπως τό ζῷο) ἡ βεβαιότητα ὅτι δίνει τά πάντα, ἀλλά γιά κάτι πού πιστεύει ὡς ὄντολογικά καὶ ἀξιολογικά ἰσχυρότερο ἀπό τά πάντα, ἀπό τή συγκεκριμένη ζωή του. Διαθέτει ἔτσι ὁ ἀνθρώπος ὁ ἴδιος

Fr. Nietzsche, ο τραγικός φιλόσοφος
της ζωής (1844-1900)

ισμός· άνδρεία ἄλλωστε είναι ή φιλοπατρία). "Ετσι θά είχαμε δύο περιπτώσεις: στή μιά άντερος ἄνθρωπος θά ήταν ο ισχυρός (παράδειγμα ό Θρασύμαχος τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας» ή ούπεράνθρωπος τοῦ Νίτσε), στήν ἄλλη ο ήθικός ἀγωνιστής. Στήν περίπτωση ὅμως πού θά θεωρηθεῖ οτι ή ζωή ἄξιζει γιά τή βιολογική δύναμη, θά είναι δυνατό νά δικαιωθεῖ: α) ὅποιος χρησιμοποιεῖ τή ζωή τῶν ἄλλων ώς μέσο γιά τή δική του ζωή (σκοπός), όποτε δηλ. καί τό ἔγκλημα θά ήταν «έξισου νόμιμο μέ στι ονομάζουμε ήθικό» (Νίτσε), η β) ὅποιος μετέρχεται όποιοδήποτε μέσο (ἀπάτη, κλοπή) γιά τό σκοπό αύτό. "Ετσι ὅμως ή ίδια ή ζωή είναι δυνατό νά ἀναιρεθεῖ κατά περίπτωση (μέσο, σκοπός).

7. Ἅξιες - μέσα - σκοποί

"Ἐνα ἀπό τά προβλήματα τῶν ἀξιῶν είναι καί ή συνάρτησή τους μέ τίς ἔννοιες τοῦ μέσου καί τοῦ σκοποῦ. Ή δύναμη π.χ. μπορεῖ ώς ἄξια νά είναι σκοπός (Νίτσε) ἄλλα καί μέσο (εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἀτομικῶν σκοπῶν, ὅπως τό συμφέρον, εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ήθικῶν σκοπῶν, ὅπως π.χ. ή ἐπιβολή τῆς εἰρή-

τή ζωή του, ἐπειδή πιστεύει σέ κάποια άνωτερη πραγματικότητα, ἐπειδή ἔχει τοποθετήσει τό είναι του πέρα καί ἀπό τή ζωή του. Αύτή είναι ή διαφορά αύτοθυσίας καί αὐτοκτονίας (παρατήσεως ἀπό τή ζωή).

"Αν τώρα πούμε οτι «ή ζωή ἄξιζει γιά τή δύναμη», καί πάλι ό πρακτικός διαφορισμός τῆς ἔννοιας τῆς δυνάμεως θά μᾶς δώσει διάφορα ἀγαθά: "Ετσι ώς περιεχόμενο τῆς κρίσεως είναι δυνατό νά δοθεῖ τόσο τό ίδανικό τῆς ζωτικότητας (άνδρεία, ρώμη) ὅσο καί τό ίδανικό τῆς πνευματικῆς δυνάμεως (ἀρετή καί πνευματική δημιουργία, ήρω-

νης). Γιά τήν Ἡθική τό ήθικό κατόρθωμα προϋποθέτει τή ζωή ώς βασικό μέσο γιά τήν πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν, ὅπως προϋποθέτει και τή σωματική ύγεια, ἀφοῦ ὁ ἄρρωστος δέν είναι ἐλεύθερος νά ἐνεργήσει· αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι ἡ βιολογική μας ὑπαρξη, κατάσταση και συντήρηση είναι σκοπός τῆς Ἡθικῆς.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική είναι ἐπιστήμη ἀρχῶν, δέν περιορίζεται σ' ὅ,τι είναι μεταβλητό.

8. Ἀξίες και ἀγαθά

Ο νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται ἀπό τάση πρός τήν ἐνότητα. Στήν ἐπιστήμη αὐτή ἡ τάση δίνει τούς διάφορους νόμους, μέ τούς ὅποίους ἡ ἐπιστήμη ἐνώνει τά πολλά τῆς πραγματικότητας, «σώζει» τά φαινόμενα. Στή φιλοσοφική Ἡθική τήν τάση τῆς νοήσεως πρός τό γενικό φανερώνει ἡ ἀναφορά στίς ἀξίες. Καί ὅπως στήν ἐπιστήμη ὁ νόμος είναι δυνατό νά ἀλλάξει, νά είναι ἔγκυρος ἢ ἄκυρος (οἱ νόμοι είναι οἱ «όμολογίες» τῆς ἐπιστήμης), ἐνῶ ἡ ἀρχή του πού ἀνήκει στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν παραμένει, οἱ ἀξίες ως ἀρχές, γενικές και νοητές, παραμένουν, ἐνῶ παραλλάσσουν τά ἀγαθά πού τίς αἰσθητοποιοῦν. Τά ἀγαθά, οἱ συγκεκριμένες πραγματώσεις τῶν ἀξιῶν, ὅπως και οἱ ἰδιότητες πού ἐνσαρκώνουν ἀξίες, μπορεῖ νά πάψουν νά είναι ἀγαθά ἢ νά ὑπάρχουν.

Βασικό πάντα θέμα τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς είναι νά δείξει πῶς ἡ ἀξία, πού γιά νά είναι ἀξία είναι γενική, ἔχει ἐφαρμογή στίς εἰδικές περιπτώσεις. Συμβαίνει μιά ἀξία νά γίνεται γενική ὅσο περισσότερο ἐνσαρκώνεται. Ἡ κοινωνική ἀναγνώριση ἢ ἡ παράδοση συνδέονται μέ τίς ἀξίες, αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι μποροῦμε νά ταυτίσουμε τό κύρος μιᾶς ἀξίας μέ τήν ἀναγνώριση, ὅπως δέν μποροῦμε νά ἔξαρτήσουμε τό κύρος ἐνός νόμου μέ τό πλήθος αὐτῶν πού τόν ἀναγνωρίζουν. Ἐξάλλου είναι γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρωπος είναι ἴστορικό ὄν. Ἡ ζωή του χαρακτηρίζεται ἀπό κίνηση. Οἱ ἀξίες, καθώς πραγματώνονται μέσα στήν ἀτομική και ὁμαδική ζωή, ἀλλάζουν ως ἀγαθά. Ἔτσι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἐννοήθηκε ως φιλοπατρία (“Ἐλληνες”), δίκαιο (Ρωμαῖοι), ἀγάπη (χριστιανική Ἡθική), ἵπποτισμός (ρωμαντισμός). Ἡ ἀγάπη πάλι ὑπῆρ-

ξε: έρωτική φρόνηση, άξια γιά τήν κατάκτηση τής γνώσεως (Πλάτων), κοινωνικό άγαθό (φιλία), σωτηριακός δρόμος γιά τήν πραγμάτωση μιᾶς πολιτείας έσωτερικής άλλα καί έξωτερικής. Στή συγκεκριμένη φιλοσοφία τοῦ χριστιανοῦ νεοσωκρατικοῦ Γκ. Μαρσέλ άξιοπρέπεια θεωρήθηκε ή σύζευξη τής έσωτερικεύσεως (μοναξιάς) καί τής γνήσιας άδελφικότητας.

Γιά τή συγκεκριμένη άκριβώς φιλοσοφία οἱ άξιες δέν μπορεῖ νά είναι μόνο μορφές, άλλα έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ή ισότητα π.χ., πού ώς άρχη έχει γενικότητα, ἄν μέ τήν έφαρμογή στήν πράξη περάσει στούς ἀνθρώπους ώς γενική κατηγορία, ώς ισότητα γιά χάρη τής ισότητας, δίνει ἀντιφατικά ἀποτέλεσματα, γιατί οἱ ἀνθρώποι δέν μπορεῖ νά είναι ίσοι, ὅπως λέμε ὅτι τά τρίγωνα π.χ. είναι ίσα. "Ισα είναι τά καθήκοντα καί τά δικαιώματα πού τά ὄντα ἀναγνωρίζουν μεταξύ τους.

Τό συμπέρασμα, σέ ὄσα ἀναφέραμε σχετικά μέ τήν κινητικότητα τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν, μποροῦμε νά τό ζητήσουμε στόν ἵδιο τό Σέλερ, ό όποιος τελικά ἀναγνώρισε τή σημασία τῆς ἐνέργειας τοῦ ζωντανοῦ πνεύματος, «τήν κοινωνική καί ίστορική φύση κάθε ζωντανοῦ ἥθους».

9. Σύνοψη τοῦ Θέματος

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ώς εἰδική πραγμάτωση τής κατ' ἔξοχήν ἀνθρωπολογικής ἐπιστήμης, τής Φιλοσοφίας, δέν μπορεῖ νά παραθεωρήσει τό ὅτι ό ἀνθρωπος μέ τό πνεῦμα του ἀναφέρεται σέ άξιες καί ὅτι τό περιεχόμενό τους τό προσδιορίζει ώς ίστορικό ὄντα ἀνάλογα μέ τίς ἑκάστοτε συνθήκες. ቙ ἀπολυτοποίηση τῶν ἀξιῶν (πλατωνικός ρεαλισμός τῶν ἰδεῶν, φαινομενολογική Ἡθική) ἡ θεώρηση τους ώς μορφῶν γενικῶν κρίσεων, προξενοῦν δυσκολίες: στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε ἰδανικές ἀφαιρέσεις, στήν ἄλλη κίνδυνο σχετικοποιήσεως τῶν ἀξιῶν ώς πρός τό περιεχόμενό τους. Τό ἵδιο ὅμως προβληματική είναι ἡ ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν όποια κάθε ἀνθρωπος είναι σέ κάθε περίπτωση ἐπινοητής τῶν ἀξιῶν (σοφιστικός ύποκειμενισμός, νιτσεϊκός ίστορικός σχετικισμός, σαρτρική θεωρία τής ἐκλογῆς). Στή σχετικοκρατική θεώρηση τῶν ἀξιῶν πρόκειται καί πάλι γιά ἀπολυτοποί-

ηση: τήν ἀπολυτοποίηση τοῦ «μέτρον - ἄνθρωπος». Ἀρνηση ὅμως τῆς οἰκουμενικότητας τῶν ἀξιῶν σημαίνει στήν ούσια ἄρνηση τῆς Ἡθικῆς. Ἡ ζωὴ τότε χάνεται στήν ἀμορφία καὶ ἀμετρία.

5. ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Ἐτοιμο σύστημα ἡθικῶν κανόνων βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα στήν κοινωνία. Οἱ κοινωνικοί νόμοι, ὅπως καὶ ἡ γλώσσα τοῦ ἄνθρωπου, εἶναι κάτι δεδομένο, πού τὸ παραλαμβάνει καθένας μέ τόν ἐρχομό του στόν κόσμο. Ἐκτός ἀπό τήν κωδικοποιημένη Ἡθική ἡθικούς κανόνες διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τή μόρφωση πού παίρνει μέσα στήν κοινωνική ζωὴ (ἐκπαίδευση). Ἡ παράδοση ἐνός ἔθνους περιέχει ἐπίσης ὄρισμένα ἔτοιμα σχήματα κανόνων· στά ἔθιμα πού τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουν ἡθικά παραγγέλματα. Χαρακτηριστικό γενικά τῆς συλλογικῆς ζωῆς εἶναι ἡ δημιουργία ἔξεων, ἐνός εἴδους αὐτοματισμοῦ στή διαγωγή (αὐτό πού πρέπει νά κάνει κανείς καὶ αὐτό πού πρέπει νά ἀποφύγει: π.χ. ὁ σεβασμός τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν ἄλλων, ἡ ἀποφυγή τῆς κλοπῆς). Καὶ ἡ θρησκευτική ἀγωγή δίνει ὄρισμένα ἡθικά παραγγέλματα (π.χ. «τίμα τόν πατέρα σου καὶ τή μητέρα σου»). Ἡ κανονιστική Ἡθική, πού ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, περιλαμβάνει κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ κριτήρια ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ ἢ ἐπιδιώξεως τοῦ καλοῦ.

Καὶ στήν περιοχή τῆς Φιλοσοφίας ὑπάρχουν θεωρίες τῆς Ἡθικῆς, ὅπου ἡ ἡθική συμπεριφορά συλλαμβάνεται ὡς κάτι πού μπορεῖ νά ρυθμιστεῖ ἀπόλυτα μέ βάση ὄρισμένους κανόνες. Μιά Ἡθική π.χ. ὅπως αὐτή τοῦ Σπινόζα, ὅπου ἀφετηρία στή σκέψη εἶναι ὅτι ἡ Ὑπαρξη, στήν ἀπόλυτη μορφή της, εἶναι λογική, παρουσιάζεται ὡς σύλληψη ὄρισμῶν καὶ ἀξιωμάτων κατά τή μέθοδο τῆς Γεωμετρίας. Οἱ νεοπλατωνικοί "Ἄγγλοι τοῦ 18ου αἰ. (Κλάρκε, Πράις) παραλληλίζουν τούς ἡθικούς κανόνες μέ τίς μαθηματικές ἀλήθειες, κι ἔτσι τούς θεωροῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικούς.

Εἴδαμε ὅμως ὅτι, ὅπως ἡ Φιλοσοφία γενικά εἶναι κυρίως προσωπική-κριτική ὑπόθεση καὶ ισχύει ὡς ὑπεύθυνος λογισμός καὶ κατευθυντήριος λόγος γιά τήν ἀποφυγή τῆς πλάνης, ἡ φιλοσοφική Ἡθική εἶναι κυρίως «διαλεκτική ἀνάλυση τῆς συνειδή-

σεως τοῦ ἀνθρώπου». Στή Φιλοσοφία δέν ισχύει ἀναγκαστικά ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου, ἐφόσον οἱ θέσεις καὶ οἱ κατακτήσεις δέν εἶναι ἐδῶ ποτέ ὄριστικές, ὥστε νά ἔχουν μεταξύ τους σχέση προσθετική («Μπορεῖ νά ἔχομε προχωρήσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάσπερς, «πέρα ἀπό τὸν Ἰπποκράτη, τὸν Ἐλληνα γιατρό, δέν εἴμαστε ὅμως πιό πέρα ἀπό τὸν Πλάτωνα»). Καὶ στήν Ἡθική, ἃν οἱ κανόνες ἡταν δυνατό νά εἶναι σταθέροι, ὥστε νά ισχύει ἡ πρόοδος ὅπως τήν ἔβλεπε ἡ ἐξελιξιαρχική θεωρία, ἡ ἡθική προκοπή θά ἡταν γεγονός μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς κανόνες. Ἡ ἡθική ὅμως πρόοδος δέν ἔχει σχέση μέ τή χρονική ἀκολουθία.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ἃν καὶ δέν παραθεωρεῖ βασικά τήν ἀξία ὅλων τῶν μορφῶν τῆς κανονιστικῆς Ἡθικῆς, σπονδυλώνεται ἀκριβῶς στήν ἔννοια τοῦ προσώπου καὶ στήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως. Μέ τίς ἔννοιες αὐτές τό ἡθικό κατόρθωμα δέν ἔξηγεται μέ τήν αἰτιότητα· δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς ἡθικούς κανόνες. Συμβαίνει καί ἐδῶ ὅ,τι στήν καλλιτεχνική ζωή: Καλλιτέχνης, ὅπως θά δοῦμε ἀναλυτικότερα, δέν εἶναι ὅποιος μόνο συμμορφώνεται μέ τούς αἰσθητικούς κανόνες, ἀλλά ὅποιος παράλληλα ἔχει ἔφεση γιά τήν τέχνη, τάλαντο, φαντασία καὶ ἀσκεῖται συνεχῶς· τό ἵδιο ὡς ἡθικός ἄνθρωπος, τό πρόσωπο, εἶναι καὶ δημιουργός τοῦ ἡθικοῦ κατορθώματος, ὅχι μόνο τηρητής τῶν ἡθικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες σώζουν βέβαια καὶ τήν τέχνη καὶ τήν ἡθική ζωή ἀπό τήν αὐθαιρεσία. Τέχνη ὅμως καὶ ἡθική ζωή εἶναι κυρίως «ἀγωνίσματα ἐλευθερίας». «Τῆς δ' ἀρετῆς ἴδρωτα», λέει ὁ Ἡσίοδος, «Θεοί προπάροιθεν ἔθηκαν». «Οπως τό ἔργο τέχνης εἶναι καλλιτέχνημα, ἐφόσον ἔχει «ὕφος», ἡ ἡθική συμπεριφορά εἶναι ἡθικό κατόρθωμα τοῦ προσώπου, «ἡθος», ὅχι ἔθος. Ἡ καλλιτεχνική ἐνέργεια συχνά φανερώνει νέες ἀξίες, ἐπιβάλλει νέους κανόνες. Ἡ ἡθική πράξη δέν εἶναι ἀπλῶς φύλαξη τῶν καθιερωμένων κανόνων, ἀλλά καὶ ὑπέρβαση τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῆς καθιερωμένης ἡθικῆς. Αύτό μάλιστα δέ συμβαίνει μόνο μέ τό μεγάλῳ ἀναμορφωτή, ἀλλά μέ ὅποιονδήποτε ἐνεργεῖ ὡς ἡθικό πρόσωπο ὑπεύθυνα, ἐρμηνεύει ἡ ἀντιμετωπίζει δεδομένα ἡθικά παραγγέλματα, μάχεται κάποτε νά δείξει τήν ἀνεπάρκειά τους.

Ή άρετή, ή τιμή, ή αξιοπρέπεια δέν είναι μαθήσεις, άλλα προσωπικές κατακτήσεις. Στόν ήθικό άγώνα ό ανθρωπος δέν είναι άπλος θεατής, μαθητής πού έχει «μάθει» ένα ρόλο, άλλα έρμηνευτής, πρόσωπο τοῦ δράματος.

6. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Εἰσαγωγή

Στήν «Πολιτεία» ό Πλάτων άναφέρεται στήν ιδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μέ ένα ἑσχατολογικό μύθο. Κάθε χίλια χρόνια, ὅπως λέει ό μύθος, οἱ ψυχές, πού στό διάστημα αύτό κατάφεραν νά έξαγνισθοῦν, ἔχουν δικαίωμα νά διαλέξουν νέα ἐπίγεια ζωή. Μπροστά τους είναι τοποθετημένα ποικίλα παραδείγματα ζωῆς ζώων ή ἀνθρώπων. Ή τύχη καθορίζει γιά τήν κάθε μιά τή σειρά πού θά διαλέξει τόν κλῆρο της. Κάθε ἀνθρωπος είναι ύπευθυνος γιά τήν ἐκλογή πού θά κάνει («αἵτία ἐλομένου θεός ἀναιτίος»). Αύτό γιατί ή πείρα τῶν λαθῶν, πού διέπραξαν οἱ ἀνθρώπινες ψυχές στήν προηγούμενη ζωή τους καί πού τή μνήμη τους κρατοῦν ἀπό τήν τιμωρία τους στόν «Ἀδη, θά πρέπει νά τούς έχει διδάξει. Στήν περίπτωση προεμπειρικής λανθασμένης ἐκλογῆς ό Πλάτων λέει, ὅτι ή ψυχή μετά τήν ἐνσάρκωση ἔχει τή δυνατότητα, ἀκούγοντας τούς ἀληθινούς φιλοσόφους, νά καταλάβει τή σχετική ἀξία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων καί καταστάσεων καί τήν ἀξία τῶν νοητῶν ὄντων, κι ἔτσι νά κρατηθεῖ στό σωστό δρόμο τῆς ζωῆς, ὅπότε χίλια χρόνια μετά νά μή κάνει ἀσυλλόγιστη ἐκλογή. Τό πέρασμα τῶν ψυχῶν ἀπό τό χῶρο τῆς ἀνάγκης φανερώνει ὅτι οἱ ψυχές, μιά κι ἔχουν διαλέξει, δέ γίνεται παρά νά ξετυλίξουν ἀμετάκλητα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους. Ό μύθος δηλώνει ὅτι καθένας προδιαγράφει τό πεπρωμένο του.

΄Από τή μεταφυσική αύτή θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως θά κρατήσουμε τίς ἔννοιες τῆς ἐκλογῆς καί τῆς εὐθύνης, μέ τίς όποιες συνδέεται στόν Πλάτωνα ή ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

1. Βασικές παρατηρήσεις

Τό πρόβλημα της έλευθερίας της βουλήσεως είναι άπο τά πιό δύσκολα καί τά πιό σημαντικά προβλήματα τόσο της Φιλοσοφίας, ώς Μεταφυσικής καί 'Ηθικής, όσο καί της Ψυχολογίας καί της Κοινωνιολογίας. Τό πρόβλημα αύτό δέ λύνεται έπιστημονικά. Έξαλλο λύση πού θά χρησιμοποιούσε γιά τήν 'Ηθική άρχες, γνώσεις ή μεθόδους τῶν θετικῶν έπιστημῶν (π.χ. συσχετισμό μέ τήν άρχη της άπροσδιοριστίας στή μικροφυσική) ή της Ψυχολογίας (νόμο τής αίτιότητας) άποτελεῖ μετάβαση σέ άλλο γένος καί είναι άπαραδεκτη. Ή άπροσδιοριστία καί κατά τήν έπιστημονική της θεώρηση μπορεῖ νά είναι γνώρισμα της φυσικής πραγματικότητας οσο καί άποτέλεσμα τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ίκανοτήτων μας (φυσική ή τυπική). Ή έπιστημονική μας γνώση γιά τή φύση είναι σχετική. Αύτό μπορεῖ νά είναι βάση, γιά νά ύποστηριχτεί τόσο ή άναγκαιότητα οσο καί ή έλευθερία (έτερη παραχία - άπροσδιοριστία). Ή έπιστημονική θεώρηση τοῦ προβλήματος άπαιτει βεβαιότητες, οι όποιες τελικά δέ μᾶς δίνονται.

2. Η έλευθερία της βουλήσεως στήν 'Ηθική

Η έλευθερία ὅμως, ἄν δέν άποδείχνεται, μπορεῖ νά γίνει έμπειρια. Κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἄλλωστε άναζητεῖ τρόπο νά έξιγήσει τό ζωηρό αἴσθημα πού τρέφει γιά τήν έλευθερία. Γιά νά έχουμε πρόσβαση στό θέμα μας, πρέπει νά ξεχωρίσουμε τό θεωρητικό νοῦ ἀπό τόν πρακτικό νοῦ, πού αίτημά του είναι ή έλευθερία, ὅπως καί τήν πράξη πού βασίζεται σέ κάποιαν άνάγκη ἀπό τήν πράξη πού γίνεται ἔτσι, ἐνώ θά μποροῦσε νά γίνει άλλιως, ἄν άλλιως εϊχαμε θελήσει. Αύτή ή τελευταία, ώς πράξη συντελεσμένη μετά ἀπό έπιλογή ἀνάμεσα σέ διάφορου βαθμοῦ έλατήρια, είναι δείγμα ύπερβατικής έλευθερίας. Π.χ. όταν ρίχνω κάτι, αύτό πέφτει αίτια τής πτώσεως είναι ό νόμος τής βαρύτητας, ό μηχανισμός τής φύσεως (φυσική άναγκαιότητα). Στήν ίδια περίπτωση, ἐφόσον δέν ύπάρξει ἔξωτερηκή ἀνάγκη, εϊχω έλευθερία νά πράξω, μπορώ νά ρίξω κάτι ή νά μή τό ρίξω, ἄν κάτι ή κάποιος δέ μέ άναγκάζει. Αύτή κυρίως ή έλευθερία είναι ἔλευ-

θερία της πράξεως, όχι της βουλήσεως. "Οταν τώρα δίνω χρήματα σ' ένα ληστή, πού μοῦ τά ζητεῖ ἀπειλώντας νά μοῦ ἀφαιρέσει τή ζωή, ἐνεργῶ, ἀλλ' ἡ θέλησή μου βιάζεται ἀπό μιάν ἀνάγκη. Στήν πράξη πού συναρτάται μέ τό φυσικό μηχανισμό ἡ αἰτίότητα εἶναι ἀναγκαιότητα. Τό ἵδιο στήν πράξη πού εἶναι ἀποτέλεσμα αἰτίας ἔξωτερικής. "Οταν ἔξαλου κάποιος σώζει ἔναν ἀνθρωπο πού κινδυνεύει, γιά νά πάρει ἀμοιβή ἡ γιά νά φανεῖ ήρωας, ἡ πράξη προσδιορίζεται ἀπό ἔξωτερικό αἴτιο ἡ ἀπό ἐλατήριο ἐγωιστικό, δέν εἶναι προϊόν ἐλεύθερης βουλήσεως.

"Οταν ὅμως κάποιος, όχι ἀπό τό φόβο τῆς ποινῆς, κι ἐνῶ θά μποροῦσε νά δώσει ψεύτικη κατάθεση σέ μιά περίπτωση, δέ θέλει καί δέν ψευδομαρτυρεῖ ἡ ὅταν κάποιοι, ἐνῶ θά μποροῦσαν νά σώσουν τή ζωή τους μέ τήν ἀποφυγή τῆς πράξεώς τους, διαλέγουν «νά φυλάγουν Θερμοπύλες», δίχως νά κινοῦνται ἀπό ἀνάγκη ἔξωτερική ἡ ὥφελιμιστική, γνωρίζοντας μάλιστα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους («ό Ἐφιάλτης θά φανεῖ στό τέλος»), τότε λέμε ὅτι ἔχομε πράξεις - φανερώματα αὐταναγκασμοῦ τῆς ἡθικῆς βουλήσεως.

Ἡ ἐλευθερία ὄριζεται ἀπό τά δύο τελευταῖα παραδείγματα: ἀρνητικά, ώς ἀπουσία καταναγκασμοῦ, θετικά, ώς αἰτιότητα ὅπου ὁ ἀνθρωπος ἔχει τή συνείδηση ὅτι ἐνεργεῖ, ἐπειδή ὁ ἵδιος θέλει (αὐτονομία) καί γιά κάποιο ἀνώτερο λόγο. Ἡ αἰτιότητα αὐτή δέν εἶναι ὅ,τι ἡ φυσική ἀναγκαιότητα (έτερονομία) ἡ ἡ ψυχική νομοτέλεια. Οὕτε πρόκειται, ὅπως εἶναι φανερό, γιά αὐθαιρεσία, ἀνεξαρτησία ἀπό κάθε προσδιοριστικό αἴτιο. Τό εἶδος τοῦ κινήτρου ἔχει ἐδῶ σημασία. Δέν μπορῶ π.χ. νά πῶ ὅτι πράττω ἡθικά, ἐπειδή ζῶ, ἂν καί, γιά νά πράξω, πρέπει νά ζῶ. Καί ἡ ὑγεία ἄλλωστε εἶναι προϋπόθεση γιά τήν πράξη, δέν εἶναι ὅμως αἰτία γιά τήν ἐλεύθερη ἡθική πράξη. Παράδειγμα ό Σωκράτης καί ἡ παραμονή του στή φυλακή, ώς ἀποτέλεσμα αὐτοδεσμεύσεως, ἐλεύθερης ἀποφάσεως νά ύπακούσει στό αἰσθημα τῆς τιμῆς.

Εἶναι σημαντικό νά καταλάβουμε ὅτι ἐλευθερία δέ σημαίνει αὐθαιρεσία. Ἡ βούληση, ὅπως εἴδαμε, δέν εἶναι γιά τήν ἡθική τυφλή ἐνέργεια, ὅπου τά ἐλατήρια εἶναι παροδικά ψυχικά φαινόμενα, οὕτε ἐνέργεια, ὅπου ἡ θέληση ζητεῖ νά ίκανοποιηθεῖ μέ ἀντικείμενα (ἡδονή): ἡ βούληση εἶναι συνείδηση.

K. Π. Καβάφη

Θεσμοπόλες

Τίμη σ' εκείνους ὅπου θυν φωνή των
ἄριστων και φυλάρχων θερμοπόλεων.

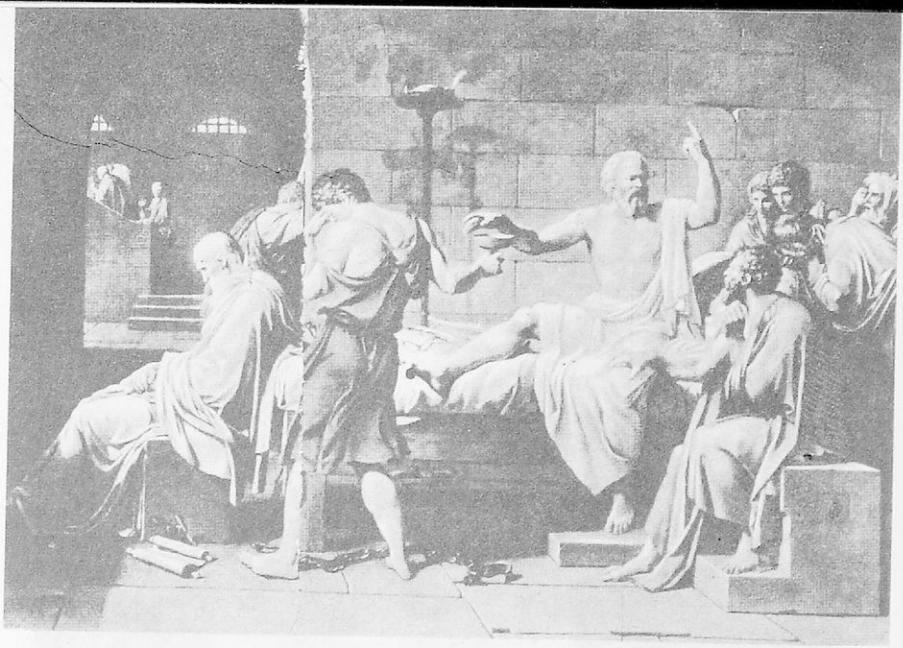
Πολέ μας τὸ Χρεος μη κινούντες·
Σικαίοι κινοίσθε τὸ σῶμα της πράξης,
ἀλλὰ μὲ λύπη ~~πεντη~~ κινούσθε κινογράφησι
γενναῖος οστάκης εἶναι πρόστοι, κι οταν
ενει πλωχοί, πάλι εἰς μετρίον γεννιοί,
πάλι συγκρεπόντες οὐσο μαρούντε·
Πάντοτε την αργήδειαν έμηρούντες,
πάλι χωεὶς μένος πιὰ τοὺς φυτοφέρους.

Και περισσότερη τίμη τοὺς μετατε
οταν προβλίπτουν (και πολλοὶ προβλίπτουν)
πᾶς ο Ἐφιάλτης ήτα φυνεῖ στὸ τέρος,
κιοὶ μῆδοι ἐπὶ τέρος ήτα διεκούντε

1. Βλ. Κ.Π. Καβάφη, Αύτόγραφα Ποίηματα (1896-1910). Τό τετράδιο Σεγκοπούλου σὲ πανομοιότυπη ἔκδοση παρουσιασμένη ἀπό τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1968.

Delacroix Η Έλλάδα ξεψυχώντας στά ερείπια του Μεσολογγίου.

Louis David (1748-1825). Ο Θάνατος τοῦ Σωκράτη ('Ο Σωκράτης πέθανε συζητώντας).

'Ηθική βούληση είναι ή ίκανότητα νά πράττει κανείς σύμφωνα μέ συνειδητά έλατήρια, μέ όρισμένες ήθικές άρχες πού έπιβάλλονται έσωτερικά. 'Η έλευθερη πράξη είναι τόσο έλευθερη, όσο μπορεί νά δικαιολογηθεί άπο περισσότερα ή άνωτερα ήθικά κίνητρα. "Οσο περισσότερο ύπερβαίνομε τούς τυχαίους όρους ή ισχυρά ταπεινά μας κίνητρα (έπιθυμίες, τάσεις, πού ύπάρχουν ώς χρονικές καταστάσεις μέσα μας), όσο διαχειριζόμαστε τή βούληση μας κατά τρόπο πού νά ύπερβαίνει όλα αύτά, τόσο έχουμε τή συνείδηση ότι γινόμαστε έλευθεροι.

'Έλευθερη λοιπόν θεληματική πράξη είναι έκείνη όπου:

α) "Έχω τή συνείδηση ότι έγώ ο ίδιος είμαι αίτιος γιά τήν πράξη μου, όχι ότι μέ κινεῖ κάποιος άλλος.

β) Δέν είμαι ή χρονική σειρά τῶν ἐνεργημάτων μου. "Όταν δηλ. έχω τή συνείδηση ότι δέν ἐνεργῶ μέσω έκείνου πού δέν είναι στήν έξουσία μου.

3. Εύθύνη - Ἐκλογή

"Οπως οι ἔννοιες τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐκλογῆς συνδέουν τό ήθικό γεγονός μέ τό νοητό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἡ ἄρνηση τῆς χρονικῆς αἰτιότητας εἶναι ἄρνηση τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα. Εύθύνη, ἐκλογή, τύψη, οἱ ἔννοιες τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς, τό βίωμα πού συχνά ἔχουμε ὅτι μπορούσαμε νά πράξουμε διαφορετικά, ἂν εἴχαμε περισσότερο αὐτοέλεγχο, ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά ἔξηγηθοῦν χωρίς τήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Μιά πράξη πού εἶναι προϊόν φυσικοῦ νόμου ἡ προϊόν μιᾶς βουλήσεως πού εἶναι ἀνίκανη νά κατευθυνθεῖ ἀπό τή νόηση δέ γίνεται νά συνδεθεῖ οὕτε μέ τήν ἔννοια τῆς μετάνοιας οὕτε μέ τήν ἔννοια τῆς εὐθύνης· ἡ ποινή γι' αὐτήν τήν πράξη δέν ἔχει λόγο (παιδιά, ψυχικά ἀσθενή ἄτομα κτλ.). 'Ο Λότσες ἐπέμεινε στήν ἀποψή ὅτι τό καθήκον, ἡ ἐνοχή, ἡ τύψη καὶ ἡ ἐκτίμηση γενικά τῆς πράξεως δέν μπορεῖ νά νοηθοῦν χωριστά ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση.

4. Ὁρισμένες θεωρίες γιά τήν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

'Ο Πλάτων, ὅπως εἴδαμε, ὥριζε ὅτι ὁ Θεός εἶναι ἀναίτιος στήν ἐκλογή τῆς τύχης, πού κάνει ὁ καθένας· ἡ ἐκλογή αὐτή δέν εἶναι ἀσυλλόγιστη· προσδιορίζεται ἀπό τήν πείρα, καὶ ἡ ἀνάγκη πού δημιουργεῖ ἡ ἐκλογή, εἶναι ἡ εὐθύνη πού πηγάζει ἀπό τό ἀνεπανάληπτο κάθε συντελεσμένης πράξεως.

Στό Σπινόζα, ἀπό τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπόλυτης αἰτίας τοῦ Εἶναι καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὀδηγεῖται ἡ σκέψη στήν ἀπόρριψη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Στό Γιάσπερς ἔχουμε διαφορετική ἐρμηνεία τῆς ἐλευθερίας μας καὶ τῆς σχέσεώς της μέ τό Θεό. 'Ο Γιάσπερς, ὅπως ὁ Κάντ, ὑποστηρίζει τήν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. 'Η φωνή εἰδικά τῆς συνειδήσεως δέν εἶναι ὁ Θεός, γιατί τότε δέ θά ὑπῆρχε ἡ ἐπικοινωνία μέ τίς ἄλλες ὑπάρχεις. 'Η δυνατότητα νά γίνουμε ἐλεύθεροι ὑπάρχει, γιατί τό ὑπερβατικό "Ον μᾶς κρύβεται. 'Η ἐλευθερία εἶναι μέν δῶρο τοῦ Θεοῦ, ἀλλά εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νά τήν κατακτήσει.

Τήν αἰτιοκρατική θεωρία, ὡς θεωρία πού ἴσχύει στήν ὑλη ὥχι

‘Ο J. P. Sartre καθώς συζητεῖ μέ τηθοποιούς τῶν ἔργων του

στήν ψυχή, ἐπέκρινε ό Μπερξόν. Ο Μπερξόν ἀντέκρουσε τόν ψυχοφυσικό παραλληλισμό (συνειρμισμό). Στή δική του θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ή ζωτική όρμή ἔχαρτάται μόνο ἀπό τόν ἑαυτό της. Τήν ἀνθρώπινη συνείδηση διχοτομεῖ ό φιλόσοφος σέ ἐπιφανειακό Ἐγώ, πού ἀποτελεῖται ἀπό αὐτόματες ἔξεις καί ὑπακούει σέ ἔξωτερικά αἴτια, μεταβολές πού γίνονται στό χῶρο (δηλ. ισχύει ἐδῶ ή ἀναγκαιότητα) καί σέ θεμελιακή συνείδηση, ἀπ' ὅπου πηγάζουν οἱ ἐλεύθερες, ἀπρόβλεπτες ἀποφάσεις μας, ὅπου τά κίνητρα είναι ἐσωτερικά καί γίνονται μέσα στήν καθαρή διάρκεια. Αύτό τό Ἐγώ χαρακτηρίζει τό αύτεξούσιο καί ή ἀπροσδιοριστία.

“Αν τέλος ή νομοτελειακή θεωρία, τοῦ τύπου π.χ. τῆς Ἡθικῆς τοῦ Σπινόζα, η ό ψυχοφυσικός παραλληλισμός βλέπουν τή βούληση μηχανιστικά καί ὀδηγοῦν ἐνδεχομένως στή μοιρολατρία ή τήν ἀπραξία, μιά θεωρία τῆς ἐλευθερίας, ὅπως ή θεωρία τοῦ Σάρτρ, δέν είναι λιγότερο ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας. Ο Σάρτρ ξεκινᾶ ἀπό τήν ίδεα τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ καί στήν ίδεα τοῦ ἀνθρώπου-ἐπινοητή τῶν ἀξιῶν μέ τήν ἐκλογή. Ο ἀνθρωπος θεωρεῖται ἐδῶ ἐλεύθερος νά ἐκλέγει διαρκῶς μόνο νά μήν ἐκλέγει δέν μπορεῖ. Ή ἐλευθερία, ὅπως τή δέχτηκε ό Σάρτρ, ώς κάτι δηλαδή πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μόνο μέ τήν ἐκλογή – ώς

έλευθερία τῆς έλευθερίας – είναι τό ίδιο χιμαιρική, ὅσο καί ἡ θέληση τῆς θελήσεως, πού ἐσάρκαζε ὁ Βολταῖρος, ἢ είναι ὁ χαμηλότερος βαθμός έλευθερίας. Γιά νά ύπάρχει ἐκλογή, πρέπει νά ύπάρχουν πολλές δυνατότητες πράξεως, ἀλλά καί ποικίλου βαθμοῦ κίνητρα. Στή διαφορετική περίπτωση, στήν έλευθερία τῆς ἀδιαφορίας ἡ ἐκλογή είναι ἀδύνατη. Ἐξάλλου ἂν ἡ έλευθερία, στήν όποια είμαστε «καταδικασμένοι» κατά τήν ἐκφραστή τοῦ Σάρτρ, δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει τό ἀγαθό μέ τήν ἐκλογή, τότε ποιός είναι ύπευθυνος γιά τό κακό; Ἡ ύπευθυνότητα γιά ὅλα καί ὅλους, ὅπως τή δέχεται ὁ Σάρτρ, είναι τελικά ἰσοδύναμη, ἀφοῦ ἔχει ἀφορημένη ἀξία, μέ τήν ἄποψη ὅτι δέν είμαστε ύπευθυνοι γιά τίποτε.

Ἡ Ἡθική είναι πρακτικός λόγος. "Ομως αὐτός ὁ πρακτικός λόγος δέν μπορεῖ νά κάνει δίχως τό σκεπτόμενο ὅν (αὐτό, ὅπως εἴδαμε, τό ἀναγνωρίζει καί ὁ Σάρτρ), ἡ βούληση δίχως τή νόηση, τά συνειδητά κίνητρα. Ἡ έλευθερία ὅμως δέ στηρίζεται οὔτε κυρίως στήν πράξη οὔτε κυρίως στήν ἐκλογή, ἀλλά στήν ἐκλογή τοῦ καλύτερου καί δυσκολότερου. Περισσότερο ἀπό πράξη ἡ έλευθερία είναι τρόπος μέ τόν όποιο πράττουμε συνειδητά. Ἐλευθερία είναι ἐνεργητική στάση ζωῆς. Περισσότερο έλευθεροι είμαστε, ὅταν κυβερνοῦμε τίς ἐπιθυμίες μας, ὅταν δέ συρρέουμε μέ τά ψυχικά μας γεγονότα· τό ίδιο ισχύει καί γιά τή σχέση μας μέ γεγονότα τοῦ καιροῦ μας, δηλ. μέ τά ἴστορικά γεγονότα.

Αὐτή ἡ ύπερβαση τῶν καταστάσεων είναι καί τρόπος μέ τόν όποιο χρησιμοποιοῦμε τήν ὑπαρξή μας. "Ετοι μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ έλευθερία, πού τήν ὁρίσαμε ώς αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, είναι ἐμπειρία καί δείχνεται καθώς πραγματώνεται. Ἐλεύθερος είναι ἐκείνος πού πραγματοποιεῖ τήν προσωπικότητά του, ὅχι βέβαια αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὁ, τι είναι, δίχως δυνατότητα νά βελτιωθεῖ, οὔτε ὅμως καί αὐτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὁ, τι γίνεται ἀπλῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Σύστημα φιλοσοφικής Ἡθικῆς, 1965.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ 1975.
3. Κορκοφίγκα Ν., Κάντ, Ἡ Ἡθική Φιλοσοφία, Οἱ Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν.
4. Παπανούτσου Εύ., Ἡθική, 1970.
5. Despotopoulos K., Etudes sur la liberté, Paris Marcel Rivière, 1974.

Δ' ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Εισαγωγή. Ή Φιλοσοφία είναι μελέτη τῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσπάθεια ἀναγωγῆς κάθε τρόπου σὲ κάτι ἐνιαῖο. Ή μελέτη τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας, καθὼς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου νά δημιουργεῖ μορφές (πού ἀποκαλύπτεται μέ τά ἔργα τῆς τέχνης) καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐνοποιήσεως τῶν μορφῶν, ἀνήκουν στήν Αἰσθητική. Τά ἔρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας ως Αἰσθητικῆς ἀναφέρονται:

- α) στήν αἰσθητική ἀξία τῶν ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς πραγματικότητας ἡ τῶν ἔργων τέχνης,
- β) στό σκοπό τῆς τέχνης,
- γ) στή σχέση τοῦ σκοποῦ αύτοῦ μέ ἄλλες δραστηριότητες τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου,
- δ) στό ιδιαίτερο νόημα τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ἐναντί τῆς

άπλης ψυχολογικής καταστάσεως, έντυπώσεως ή συγκινήσεως.

"Οπως τα λογικά φαινόμενα είναι έκφρασεις του ἀληθινοῦ και τά ἡθικά τῆς ἡθικῆς ἀξίας, τα αἰσθητικά φανερώνουν τήν αἰσθητική ἀξία. "Οταν ὁ ἄνθρωπος συνδέει τά πράγματα μέ τήν αἰσθητική ἀξία, μεταβάλλει τόν κόσμο τους σέ κόσμο αἰσθητικῶν ὄντων. Ἡ αἰσθητικότητα ἀποτελεῖ γνώρισμα αὐτῶν, ὅπως ἡ λογική ὄρθοτητα είναι γνώρισμα τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων και ἡ ἡθικότητα τῶν ἡθικῶν γεγονότων.

1. Ό όρος. Ἡ μελέτη τῶν αἰσθητικῶν ἀντικειμένων και τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ὑπάρχει ἀπό πολύ παλαιά στή Φιλοσοφία. Στόν Πλάτωνα θεμελιώνεται ἡ γενική αἰσθητική στούς Διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαῖδρος» και «Φίληβος». Ἡ θεωρηση ἐδῶ είναι μεταφυσική, τό αἰσθητικό συναίσθημα συνδέεται μέ τή λογική και ἡ αἰσθητική ἀξία μέ τόν ἰδεατό-νοητό κόσμο. Στόν Ἀριστοτέλη (Περί ποιητικῆς, Τέχνη Ρητορική) γίνεται εἰδική διερεύνηση τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων, μέ ἡθική ὅμως προοπτική. Στόν Πλωτίνο (Περί καλοῦ, Περί τοῦ νοητοῦ κάλλους) ἡ καλλιτεχνική δημιουργία ἔχει ὄντολογική σημασία. Ἡ Αἰσθητική ἔγινε εἰδική ἐπιστήμη τό 18ο αἰώνα. Τόν όρο εἰσήγαγε ὁ Baumgarten. Στόν Κάντ ὅμως, ὅπου ἡ Αἰσθητική παραμένει φιλοσοφική, ὁ όρος σημαίνει:

α) τή μελέτη τῶν *a priori* μορφῶν τῶν αἰσθήσεων (Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ὑπερβατολογική Αἰσθητική),

β) τή μελέτη τοῦ αἰσθήματος τοῦ ώραίου και γενικά τῆς τέχνης (Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν).

2. ቙ Αἰσθητική ως θεωρητική ἐπιστήμη, ἀντικειμενική και γενική, ἔξελίσσεται και ἐλέγχεται, και αὐτό ἀποτελεῖ ούσιαστική διαφορά τῆς ἀπό τή Φιλοσοφία τῆς Τέχνης και τήν ἵδια τήν τέχνη. ቙ τέχνη εἰδικά είναι συγκεκριμένη, ὑποκειμενική, δέν προοδεύει προσθετικά οὕτε ὑπόκειται σέ πειραματικό ἔλεγχο. Οἱ λόγοι βέβαια ὑπάρξεως τῆς Αἰσθητικῆς ως ἐπιστήμης πηγάζουν ἀπό χαρακτηριστικά τῶν ἔργων: τά ἔργα προσφέρονται στήν

παρατήρησή μας καιί ή αἰσθητική ἀπόλαυση ἐπιδέχεται, ώς πρός τό μηχανισμό της, ἀνάλυση,

β) ή σχέση τους μέ προηγούμενες μορφές τῆς τέχνης,

γ) ή σχέση μέ τό κοινωνικό περιβάλλον,

δ) ή ἐπίδραση ὁρισμένων βιογραφικῶν καί ψυχολογικῶν γεγονότων πάνω στά καλλιτεχνήματα. Ἡ γνώση ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τή συνεργασία καί μέ ἄλλες συγγενικές ἐπιστήμες, ὅπως ἡ Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κτλ. βοηθᾶ στήν κατανόηση τῶν ἔργων τέχνης, ώς δεδομένων ὅμως, γιατί, ὅπως θά δοῦμε εἰδικότερα στήν ἀνάλυση τῆς τέχνης, ή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου ἔχει σχέση μέ τή φαντασία τοῦ καλλιτέχνη, ὁ κόσμος τῆς τέχνης δέν εἶναι μόνο ὁ κόσμος τῆς ζωῆς. Ἐξάλλου ἐνῶ ἡ Τέχνη ἡ ἴδια εἶναι σειρά συνθέσεων, ἡ Αἰσθητική, ώς ἔρμη νευτική ἐπιστήμη πού χρησιμοποιεῖ τή διάνοια, εἶναι κατ' ἀρχήν ἀναλυτική τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων μέ σκοπό νά βρεῖ τούς κανόνες, οἱ όποιοι τά δημιούργησαν. Ὡς εἰδική ἐπιστήμη ἡ Αἰσθητική σκοπεύει στήν ἀντικειμενικότητα, εἶναι, ὅπως λέει ὁ Μουστοξύδης, ἀπρόσωπη μελέτη γεγονότων. Κατά τόν Ταίν μάλιστα ἡ Αἰσθητική «οὔτε καταδικάζει οὔτε συγχωρεῖ, περιγράφει καί ἐξηγεῖ... Εἶναι ἑνα εἶδος ἐφαρμοσμένης βοτανικῆς ὥχι πάνω στά φυτά, ἀλλ ἐπάνω στά ἀνθρώπινα ἔργα». Ἡ τέχνη ὅμως ἡ ἴδια καί ἡ καλλιτεχνική θεωρία εἶναι πάντα προσωπική. Γι' αὐτό, ὅπως καί τό νά «μαθαίνει» κανείς Φιλοσοφία, δέ σημαίνει ὅτι φιλοσοφεῖ, μόνη ἡ μάθηση τῶν αἰσθητικῶν κανόνων, ώς μάθηση τῆς ἐπιστήμης μιᾶς ὁρισμένης τέχνης ἡ τῆς ἐπιστημονικῆς Αἰσθητικῆς, δέ συνεπάγεται όπωσδήποτε καί τή δυνατότητα δημιουργίας ἔργων μέ καλλιτεχνική ἀξία.

2. Η ΤΕΧΝΗ

Ἡ Τέχνη ώς ὑπέρβαση καί ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου

Ο Ἀριστοτέλης χώρισε τή φιλοσοφία σέ θεωρητική, πρακτική, ποιητική. Μέ ἀφετηρία αὐτήν τήν διαιρεση μποροῦμε νά πούμε ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι θεωρητικός, πρακτικός, ποιητικός. Ο ἀνθρωπος δέν εἶναι μόνο βιολογικό ὥν· ή διαφορά του ἀπό τά ζῶα βρίσκεται στίς παρακάτω δραστηριότητες:

α) ο ἄνθρωπος ἔχει ἐνδιαφέροντα θεωρητικά. Δημιουργεῖ τήν ἐπιστήμη καὶ τή Φιλοσοφία, τό λόγο, πού δέν εἶναι μόνο πληροφοριακός, ἀλλά καὶ ἀνταλλαγή γνώσεων.

β) θέτει κανόνες στή συμπεριφορά του· ἀναζητεῖ ἀξίες γιά τήν πράξη του·

γ) κατασκευάζει ἐργαλεῖα μέ ἐπιδιώξεις ἀπευθείας ώφελιμιστικές·

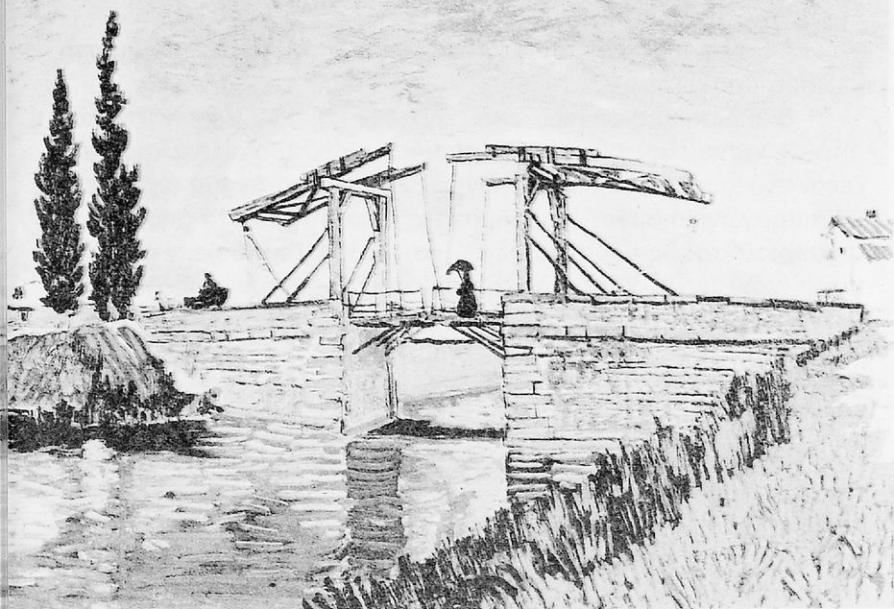
δ) δημιουργεῖ ἔργα, πού, καὶ ὅταν ἵκανοποιεῖ μ' αὐτά πρακτικές του ἀνάγκες (λατρεία, ἀγγειοπλαστική, ναοποία), δέν τά ἀπολαμβάνει ὅπως τά χρήσιμα πράγματα, ἀλλά χαίρεται μέ τή δημιουργία μιᾶς νέας πραγματικότητας εὐχάριστων μορφῶν ἡ ἔργα μέ τά ὅποια ἐκφράζει τά συναισθήματά του. Μέ τά ἔργα αὐτά ὁ ἄνθρωπος ἀποκαλύπτει τήν πνευματική του ἀνάγκη τοῦ αἰσθητοῦ συμβόλου, δηλαδή τῆς μορφῆς.

Μέ τούς παραπάνω τρόπους ὁ ἄνθρωπος ὀλοκληρώνει τή φύση του ώς πνευματικοῦ ὄντος καὶ πραγματοποιεῖ τήν ἀπελευθέρωσή του:

- α) ἀπό τήν ἄγνοια,
- β) ἀπό τήν ἑτερονομία καὶ ἀναξιοπρέπεια,
- γ) ἀπό τά φυσικά ἐμπόδια,
- δ) ἀπό τήν ἀμορφία.

Κόσμος, ἔτσι, δέν εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο μόνο τό φυσικό περιβάλλον, ἔνα δεδομένο, ἀλλά καὶ οἱ τρόποι μέ τούς ὅποίους σχετίζεται ὁ ἄνθρωπος μέ αὐτό. Οἱ τρόποι αὐτοί εἶναι ἡ μεταβολή τοῦ περιβάλλοντος σέ «κόσμο».

Μέ τή λογική τάξη καὶ τή συστηματοποίηση τῆς ἐπιστήμης ἡ φύση γίνεται ἀρχιτεκτόνημα ἐννοιολογικό, τό χάος τῶν ἐντυπώσεων γίνεται τάξη καὶ νόμοι· ἀλλά ὁ ἄνθρωπος παραμένει δεμένος μέ τή φύση. Μέ τή Φιλοσοφία ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτονται στή νοητική τους πρωταρχή καὶ ὑποδομή ἐπειτα ἀπό μακρόχρονο κάθε φορά κι ἐπίμονο διανοητικό μόχθο. Μέ τήν τέχνη ὁ ἄνθρωπος δέν ἀναπαράγει τή φύση, ἀλλά μέ γνώμονα τήν αἰσθητική μορφή τήν ἀναμορφώνει σέ μιά ἐνότητα. Μόλο πού ἡ αἰσθητικότητα εἶναι βασικό γνώρισμα τῆς τέχνης, ἐπειδή κύρια πηγή τῆς τέχνης εἶναι ἡ φαντασία, ὁ καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἔναν κόσμο ύποκειμενικό, διαφορετικό ἀπό τό λογικό.

Van Gogh. Ή γέφυρα τοῦ Λανγκλουά.

- ἀντικειμενικό τῆς ἐπιστήμης, τὸν πρακτικό - ἄψυχο τῆς τεχνικῆς καὶ ἀπό τὸν κόσμο τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν. Ὁ κόσμος τῆς τέχνης εἶναι κόσμος μορφῶν, εἰκόνων, κινήσεων, τόνων, κόσμος αἰσθητικῆς συστηματοποιήσεως.

Τέχνη καὶ τεχνική

Τέχνη γενικά σημαίνει ἑνέργεια, μὲ τὴν ὁποίᾳ παράγει ὁ ἀνθρωπος κάτι πού προστίθεται στὴ φύση. Παλαιότερα ὁ ὄρος σήμαινε ἀδιάκριτα:

α) τῇ δραστηριότητῃ ἢ τῷ ἐπάγγελμα τοῦ τεχνίτη («τέχνην ἀσκεῖν», «τέχνην ἐργάζεσθαι»),

β) τὴν ἐργασία πού γίνεται μὲ τῇ μέθοδῳ ἢ τῇ δραστηριότητᾳ τοῦ ἐπιστήμονα, τὴν κατοχή δηλαδή ἐνός συνόλου κανόνων βασισμένων σὲ ἐπιστημονική γνώση (ό 'Αριστοτέλης ἀναφέρει τὸν

όρο γιά νά δηλώσει τή θεωρητική γνώση),

γ) τήν καλλιτεχνία.

Ως διφορούμενος ἀπαντᾶ καὶ σήμερα ὁ ὄρος τέχνη στή γλώσσα μας.

Ἡ διάκριση τῆς τέχνης ἀπό τήν τεχνική, τῶν Καλῶν Τεχνῶν ἀπό τίς χρήσιμες τέχνες ἔγινε ούσιαστικά τὸ 18ο αἰώνα καὶ βασίζεται στό χωρισμό τῆς παραγωγῆς σέ χρηστικά ἀγαθά (ἔργαλεια καὶ παραγωγικά ἔργα, ἐξαρτήματα τῆς ἐπιστήμης, τά ὅποια χρησιμοποιοῦνται ως μέσα γιά ὠφελιμιστικούς σκοπούς) καὶ σέ ἔργα πού γίνονται γιά χάρη τῆς χρησιμότητας (χρήσεως ἢ ἀπολαύσεως ὅπως ἐκείνη τῶν χρήσιμων πραγμάτων).

Ούσια τῆς τέχνης

Ἡ τεχνική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι παλαιότερη τῆς καλλιτενικῆς. Οἱ θεωρίες γιά τή γένεση τῆς τέχνης εἶναι πολλές. Εἴπαν π.χ.

α) ὅτι αἰτία τῆς τέχνης εἶναι τό περίσσευμα τῆς ἐνέργειας, ὅπως στό παιχνίδι, ὅπου τό παιδί διοχετεύει τόν αὐθορμητισμό του καὶ δείχνει τή διάθεσή του νά ἐκτονωθεῖ ἀπό τήν περίσσεια δύναμη (ψυχολογική θεωρία τῆς τέχνης ἀπό τό Σπένσερ καὶ βιολογική θεωρία τοῦ Κάρλ Γκρός),

β) ὅτι αἰτία τῆς τέχνης ὑπῆρξε ἢ ἀνάγκη νά ἐξωτερικεύσει ὁ ἀνθρωπος ἐλεύθερα τά συναισθήματά του μέ αἰσθητικές μορφές ἢ ἢ ἀνάγκη νά δώσει στό χρηστικό ἀντικείμενο καλαίσθητη μορφή (ἀγγειοπλαστική, λαϊκή τέχνη), γιά νά ἀρέσει,

γ) ὅτι ἡ τέχνη προέρχεται ἀπό τήν ἀνάγκη νά ξεπεραστεῖ ἢ πραγματικότητα μέ τή δημιουργία ἐνός ἄλλου κόσμου ἢ ὅτι τήν τέχνη ἔχουμε γιά νά μή «χαντακωθοῦμε ἀπό τή γνώση» (Νίτσε).

Ἀπό τίς διαφορετικές θεωρίες πάντως προκύπτει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι: α) ἐνέργεια· ὅχι ὅμως μόνο ἐνέργεια ὅπως τό παιχνίδι, ἀλλ' ἀποτέλεσμα ἐνέργειας, β) ὅτι τέχνη ὑπάρχει ὅπου ὑπάρχουν ὄντα μέ αἰσθητική αύταξία, γ) ὅτι τά ὄντα αύτά εἶναι προϊόντα ἐλεύθερης, ἀνιδιοτελοῦς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅτι, καὶ ὅταν εἶναι προϊόντα πού ἰκανοποιοῦν ἅμεσες ἀνάγκες, προκαλοῦν πάντα ιδιαίτερα συναισθήματα, ὅπως θαυμασμό, εύαρέ-

σκεια, ἔκπληξη κτλ. δ) ὅτι ἡ τέχνη είναι κυρίως ἔκφραση τοῦ κόσμου τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνη.

Τό 14ο αἰώνα ἔνας Κινέζος θεωρητικός τῆς τέχνης ἔγραψε σ' ἑνα του ποίημα:

Δεῖξε χωρίς ἐπιφυλάξεις τὴν καρδιά σου

Καὶ ἡ ἐμπνευση θά 'ρθει στὸ χρωστήρα σου.

Νά γράφεις καὶ νά ζωγραφίζεις, τὸν ἴδιο ὑπηρετεῖς σκοπό,

Τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς σου ὥραιότητας.

Γνωρίσματα τῆς Τέχνης

1. Βασικό γνώρισμα τῆς τέχνης είναι ἡ **αἰσθητικότητα**. Ἡ τέχνη είναι δημιουργία ἐνός κόσμου αἰσθητικῶν μορφῶν, οἱ ὄποιες προσφέρονται ἅμεσα στὶς αἰσθήσεις μας (εἰκαστικές τέχνες, χορός, μουσική, ἀπαγγελία, θέατρο, κινηματογράφος) ἢ ἐνεργοποιοῦνται καὶ τῇ νόησῃ μας (π.χ. τέχνες τοῦ λόγου). Οἱ διάφορες τέχνες δηλαδή είναι τρόποι ὑπάρξεως τῆς κατηγορίας τῆς αἰσθητικότητας.

Ἡ αἰσθητικότητα τῆς τέχνης δέν είναι ὅ, τι ἡ αἰσθητικότητα τῶν φυσικῶν πραγμάτων: Ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ αἰσθητικά ύλικά: ἐκτός ἀπό τή μουσική, ὅπου τό μέσο, οἱ φθόγγοι τῆς μουσικῆς δέν είναι σέ χρήση γιά ἄλλους σκοπούς, στά ἄλλα εἴδη τέχνης τά μέσα (χρώματα, λέξεις, μάρμαρο κτλ.) χρησιμοποιοῦνται καὶ σέ ἄλλες ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου (π.χ. οἱ λέξεις στήν καθημερινή ὄμιλία), ὅπως μόνο μέ τήν εἰδική χρήση τους γίνονται καλλιτεχνικά ύλικά.

Μέ τά αἰσθητικά ύλικά του ὁ καλλιτέχνης δέν ίκανοποιεῖ τίς αἰσθησιακές ἡ συναισθηματικές μας ἀνάγκες ἢ ἀπόλαυση πού αἰσθανόμαστε ἀπό τά αἰσθητικά ἀντικείμενα τῆς τέχνης δέν είναι ὅμοια μέ ἐκείνη τῶν φυσικῶν πραγμάτων.

‘Ο πίνακας πού παριστάνει ἔνα ἀναμμένο τζάκι δέν είναι γιά νά μᾶς ζεστάνει: ἔνα ζωγραφιστό καλάθι μέ ἀνοιξιάτικα φροῦτα δέν είναι γιά νά μᾶς χορτάσει. «Τά παιδιά πού τρῶνε σταφύλια» τοῦ Μουρίλλο δέ μᾶς προκαλοῦν τρυφερότητα, ὅπως είναι ἀντίστοιχο θέαμα μέ φυσικά παιδιά. Γιά τὸν ἴδιο λόγο ἔνα γνήσιο καλλιτεχνικό «γυμνό» (π.χ. τοῦ “Ινγκρ, τοῦ Ρενουάρ, τοῦ Ντεγ-

Murillo. Παιδιά πού τρώνε σταφύλια (μέρος)

Rodin. Τό φιλί

κά) ή ἔνα θέμα μέ γυμνό («Τό γεῦμα στό χορτάρι» τοῦ Μανέ, «Τό φιλί» τοῦ Ροντέν), δέν ἐρεθίζουν, ἀλλά προκαλοῦν αἰσθητική συγκίνηση.

Στήν αἰσθητική συγκίνηση ἡ ύλικότητα ύπερβαίνεται μέ τήν ἐνότητα τῆς μορφῆς, τῇ σύνθεσῃ τῶν μέσων. Ὁ θεατής δέ βλέπει πέτρες, ἀλλ' ἔνα ἀρχιτεκτόνημα, ὁ παρευρισκόμενος σέ μιά συναυλία δέν ξεχωρίζει ἥχους ἢ ὅργανα, αὐτός πού ἀκούει ποιήματα δέν ἀκούει λέξεις, ἀλλά μιά νοηματική ἀλληλουχία· πέρα ἀπό τίς λέξεις ύπάρχει καὶ κάτι πού δέ λέγεται, ὅπως στή μουσική ύπάρχει ἡ σιωπή. Ἡ αἰσθητική συγκίνηση ἐξάλλου, ἀπό τή θέα π.χ. τῶν ἀλόγων τοῦ Παρθενώνα, δέν εἶναι ὅ,τι τό πάθος πού ἔχει κάποιος γιά τά ἄλογα (ἐνῶ εἶναι βέβαια δυνατό νά συμβεῖ καὶ τό ἔξῆς: εύαισθητοποιημένοι ἀπό τήν τέχνην νά προσέξουμε καλύτερα τήν αἰσθητική ἀξία τῶν φυσικῶν πραγμάτων).

Τά ἔργα τῆς τέχνης, ἃν καὶ χρησιμοποιοῦν αἰσθητικά ύλικά, δέν εἶναι μέσα, ὅπως τά ἄλλα παραγωγικά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἢ δέν εἶναι μόνο μέσα: ἔργα τέχνης εἶναι π.χ. ὁ πέλεκυς, ἐργαλεῖο τοῦ πρωτογόνου, ὅπου ὁ κατασκευαστής προσπάθησε νά δώσει σχῆμα πού νά ἀρέσει, μιά βελόνα γιά τά καπνά πού διακοσμήθηκε σήμερα γιά τόν ἴδιο λόγο, τά ἀγάλματα ἐνός ἀρχαίου ναοῦ, οἱ

Picasso. Γκουέρνικα.

είκονες μιᾶς ἐκκλησίας, ἔνα ἀρχιτεκτόνημα, πού δέν εἶναι μόνο μέσο οἰκισμοῦ, ἐξυπηρετική δηλαδή κατασκευή, ἀλλά πού μᾶς ίκανοποιεῖ αἰσθητικά μέ τὴν εὐκρίνεια τῶν γραμμῶν του.

Ἡ παραπάνω θέση ἔχει τὴν ἀκόλουθη προέκταση: ὅταν ἔνα ἔργο τέχνης δέν εἶναι αὐτοθεμελιωμένο, ἀλλά χρησιμοποιεῖται γιά ἄλλους – ἐκτός ἀπό τούς αἰσθητικούς – σκοπούς (πολιτικούς, ἐμπορικούς) περιέρχεται στὸ εἶδος τῶν ἐργαλείων.

2. Ἀπό τὰ προηγούμενα προκύπτει καὶ τὸ δεύτερο χαρακτηριστικό τῆς τέχνης: ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ ἐλευθερία της. Τό ἔργο τῆς τέχνης δέν εἶναι μέσο, ἀλλ' αὐτοσκοπός. Ἡ ὄντολογική αὐτή σημασία τῆς τέχνης καὶ ἡ ἔννοια τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτονομίας, δέν αἴρονται ἀπό τὸ γεγονός (τὸ ὅποιο σήμερα μᾶς ἀφορᾶ ἵδιαιτερα) ὅτι ύπάρχουν «στρατευμένοι» καλλιτέχνες. Ἡ «στράτευση» ἔδω, ἡ ἰδεολογική τοποθέτηση τοῦ καλλιτέχνη, δέν εἶναι ἔξωτερική, ἀλλά πρώτιστα ύπόθεση τοῦ κάθε καλλιτέχνη, δηλαδή αὐτοστράτευση. Ἡ τέχνη εἶναι προϊόν ἰδιοσυγκρασίας καὶ ἐλεύθερης ἐκλογῆς: ἔχει μέσα της τὴν κοινωνική της λειτουργικότητα. Οἱ «ἔξωθεν» προσδιορισμοί καὶ ἐπιβαλλόμενοι σκοποί δέ χωροῦν στὴν καλλιτεχνική δημιουργία. Ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἀντλεῖ ἀπό τὴν ἱστορική στιγμή, τὴν ἑθνική παράδοση κτλ., συμμετέχει στὴ ζωή ἀπό ἔξωτερική ἀνάγκη, εἶναι ὁ ἴδιος παρών σ' αὐτή μέ ὅλο τὸ εἶναι του, πού εἶναι ἡ τέχνη του. Ὁ Σολωμός πού

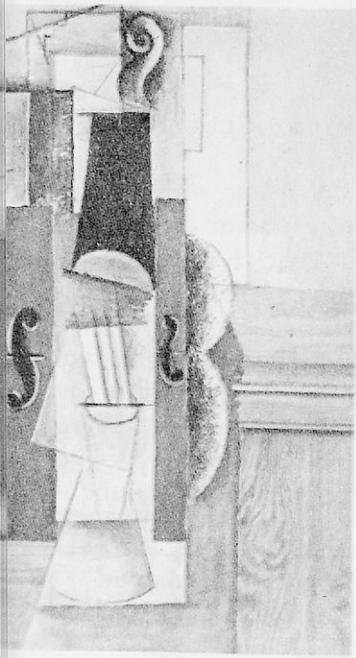
ύπηρετεī τό '21, ὁ Πικάσος τῆς «Γκουέρνικα» είναι ὅ,τι γιά τήν ήθική φιλοσοφία τά πρόσωπα: αὐτονομούμενοι δηλ. καλλιτέχνες, «πού ζοῦν καὶ ἐργάζονται μέ πνευματικές ἀξίες (καὶ) δέν μποροῦν, δέν πρέπει νά μένουν ἀδιάφοροι... (ὅταν) διακυβεύονται οἱ πού ύψηλές ἀξίες τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ». Αύτό πάλι σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη δέν ἐκφράζει τήν ιστορική ἀντικειμενικότητα, ἀλλά τήν αἰσθαντικότητα τοῦ δημιουργοῦ τῆς.

3. Ἡ τέχνη είναι κοινωνικό φαινόμενο, γιατί **είναι τρόπος ζωῆς**, ὥστας καὶ ἡ Φιλοσοφία. Καὶ ώς τρόπος ζωῆς είναι: αἰσθητικός κατά τή μορφή καὶ ιδεολογικός κατά τό περιεχόμενο. Θέματά της είναι καὶ ὅλα τά θέματα τῆς ζωῆς καὶ ἔνας ἀπό τούς σκοπούς της ἡ ἀνακοίνωση τοῦ συναισθήματος μέ αἰσθητικά μέσα. Τό ἔργο τέχνης προσφέρεται στό κοινό καὶ ἔχει ἀντίκρυσμα στό κοινό. Ἡ τέχνη ὄλοκληρώνεται ως τέχνη, ὅταν γίνει ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας τῶν ἄλλων. Τό ἔργο τέχνης δικαιώνεται δηλαδή στήν προσέγγισή του ἀπό τούς αἰσθητικούς δέκτες τῆς συνειδήσεως μας.

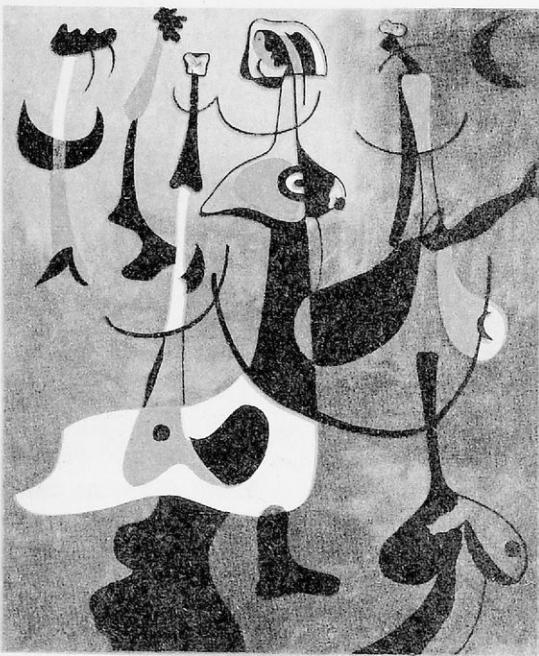
Ἡ ἐρμητική τέχνη ἡ ἡ αὐθαιρεσία, ἡ θεληματική ἀκατανοησία στήν τέχνη προκαλοῦν τή διαμαρτυρία τῆς συνειδήσεως, γιατί δέν τῆς ἐπιτρέπουν νά λειτουργήσει αἰσθητικά.

Ἄπο τά παραπάνω δέν πρέπει νά νομίσουμε ὅτι τέχνη είναι ὅ,τι ἐπιβάλλεται ως τέχνη μέ τήν κατανόησή του ἀπό ἔνα κοινό. Ἡ ούσιαστική πραγματικότητα τῆς τέχνης ἔχει ἄλλωστε καὶ ἔνα μέρος μυστικό, πού ἀνήκει πάντα στό δημιουργό της. Σημασία ἔχει ἐδῶ νά καταλάβουμε ὅτι ἡ τέχνη δέν είναι οὕτε μόνο γιά τό κοινό οὔτε γιά τό δημιουργό της, ἀλλ' ὅτι είναι μορφή **ἐπικοινωνίας**. Ἡ αἰσθητική ἀξία, πού ἐκφράζεται μέ τό ἔργο τῆς τέχνης, είναι καὶ δύναμη μεταδόσεως τῆς αἰσθητικῆς ἐντυπώσεως στούς ἄλλους.

Πρέπει ὅμως νά ἐπιμείνουμε στήν ἀνάλυση τοῦ **κοινωνικοῦ** χαρακτήρα τῆς τέχνης. Ἡ τέχνη είναι ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη, δηλ. ἐκ προελεύσεως ἐπαναστατική. Είναι ἄρα ύπερβαση μέ τή συγκεκριμένη σημασία τοῦ ὄρου, μέ τήν ὄποια τόν χρησιμοποιοῦμε καὶ στήν Ἦθική (ἀναφορικά δηλαδή μέ τούς κανόνες, μέ τούς ὄποιους ὁ ἀνθρωπος αὐ-

Picasso. Τό βιολί

Miró. Ρυθμικά πρόσωπα

τοπροσαρμόζει τή ζωή του). Τό ίστορικό παρόν δέν άντικατοπτρίζεται μέσα στήν τέχνη όπως είναι. "Οπως ή φύση δέν ύπάρχει μέσα στήν τέχνη ώς φύση, άλλα δυναμικά, ώς μεταμορφωμένος κόσμος, τό ίστορικό παρόν ύπάρχει μέσα στήν τέχνη, όπως συμμετέχει σ' αύτό προσωπικά ό κάθε καλλιτέχνης. Ο καλλιτέχνης καθοδηγεί τό «δυναμισμό πού προκύπτει από τή συναισθηματική ζωή πρός τήν κοινωνική προκοπή».

Η τέχνη είναι «ένα μέσο έρμηνειας συγκινησιακής, διανοητικής και μεταφυσικής στάσεως» (Ρήντ). Ής κοινωνικό λοιπόν λειτούργημα είναι **ἀνόρθωση**, μέ τήν έτυμολογική σημασία τοῦ ὄρου: δηλαδή είναι στάση ἀπέναντι σέ κάτι ἡ προτείνει ἔνα είδος στάσεως ἀπέναντι σέ κάτι. Τέτοια είναι ἡ ἀρχαία ἑλληνική τέχνη, πού στό ἀνθρωπιστικό της μήνυμα, τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχετυπική του μορφή, ὀφείλει τήν οἰκουμενικότητά της. Τέτοια είναι ἡ βυζαντινή τέχνη, ἡ γοτθική – πού ἐκφράζει τό μεταφυσικό βίωμα, τό όποιο κυριαρχεῖ στό Μεσαιωνα –, ἡ μοντέρνα τέχνη, πού είναι θεληματική παραμόρφωση,

άμφιοισβήτηση τῆς πραγματικότητας (Κάφκα, Πικάσσο, Θέατρο τοῦ παραλόγου κ.λπ.), ἀφομοίωση καὶ συγχρόνως μεταμόρφωση τῆς ιστορικῆς στιγμῆς.

4. Ἐπειδὴ κύρια πηγὴ τῆς τέχνης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ψυχή τοῦ καλλιτέχνη (φαντασία, παράσταση, ιδιοσυγκρασία, διεισδυτική ίκανότητα), χαρακτηριστικό κάθε ἔργου τέχνης εἶναι ἡ **ἀτομικότητα**. Σέ κάθε ἔργῳ τέχνης ἡ αὐτονομία ἀπό τή λογική ἔξασφαλίζειτή μοναδική του ὑπαρξη ὡς αἰσθητικοῦ φαινομένου. Ἡ τέχνη, ἔτσι, εἶναι διαρκής **ἀνανέωση**: κάθε καλλιτεχνικό ἔργο εἶναι προσωπικό: οὕτε μιμεῖται οὕτε προστίθεται σέ ἄλλο, κατά τὸν τρόπο πού ἰσχύει γιά τά ἐπιστημονικά ἢ τά τεχνικά προϊόντα, πού εἶναι πάντα ἔργα μιᾶς σειρᾶς. Προκειμένου γιά ἔνα είδος τέχνης ἡ πρόοδος δέν εἶναι ἔξελιξη, ἀλλ' ἀνάπτυξη, πορεία ἀκμῆς – παρακμῆς.

Ἡ τέχνη δέν εἶναι ἀναπαραγωγή ἐνός ὥραίου πράγματος, ἀλλά ὥραία ἀναπαράσταση ἐνός πράγματος.

Ἄς δοῦμε τήν πρόταση σέ συσχετισμό μέ τό θέμα τῆς ἀτομικότητας τῶν ἔργων τῆς τέχνης.

Ἀπλή ἀντίγραφή ἡ μίμηση εἶναι τέχνη; Ἡ **φωτογραφία**, στήν περίπτωση αὐτή, προσφέρεται γιά νά δοῦμε τό θέμα μας στίς δυο ὅψεις του. Ἡ φωτογραφία, ὅπου «φυλακίζεται» ἡ πραγματικότητα, ὅπως τή βλέπει τό μάτι, ἡ μᾶλλον ὅπως τή βλέπει ὁ φωτογραφικός φακός, εἶναι ἔνα στάδιο τῆς τεχνικῆς τῆς φωτογραφίας μιά μορφή τῆς φωτογραφικῆς, πού ἐνδιαφέρει τόν ιστορικό τῆς ἐφευρέσεως, τήν τεχνολογία λήψεως φωτογραφιῶν ἡ πού ἀφορά στή χρήση τους ὡς μαζικοῦ μέσου ἐπικοινωνίας. Μιά φωτογραφία ὅμως πού δέν εἶναι ἀπλή ἀποτύπωση μιᾶς εἰκόνας ἀναγνωρίσιμης, ἀλλά πού, ἐκτός ἀπό φωτοσκιά καὶ τήν ὄρισμένη γωνία λήψεως, συνδέεται μέ ἔνα προσωπικό καλλιτεχνικό αἰσθητήριο καὶ πληροὶ αἰσθητικούς ὄρους, προκαλεῖ αἰσθητική συγκίνηση. Εἶναι δηλαδή δυνατό νά εἶναι ἡ φωτογραφία: νέα «όπτική γλώσσα», ἅμεση καὶ οἰκουμενική, ὅπως καὶ ἡ μουσική, ὅπου μάλιστα αἴρονται τά φυσικά ἐμπόδια κάθε γλώσσας, καὶ νέο είδος τέχνης.

Τά ἀντίγραφα ἔξαλλου ἐνδιαφέρουν κυρίως τήν **Ιστορία** τῆς

Πορτραΐτο (πολλαπλή έκθεση πάνω στό ίδιο κομμάτι του φίλμ).

Τέχνης (π.χ. τά έργα τής Ρωμαϊκής έποχής). Τό «πολλαπλό», τέλος, ένδιαιφέρει από καλλιτεχνικής πλευρᾶς, έφόσον άποτελεῖ όχι ποσοτική έκμετάλλευση, ἀλλ' ἀναπαραγωγή τοῦ ποιοτικοῦ - αἰσθητικοῦ φαινομένου. Τό γνώρισμα δηλαδή τῆς μοναδικότητας τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου εἶναι πάντα ὄντολογικό γιά τό έργο τῆς τέχνης.

5. Γιά τή δημιουργία τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου παράλληλα μέ τή φαντασία, τήν παράσταση, τή μοναδική ἔμπνευση (χάρη στά όποια ἔνα κοινό ύλικό, λέξεις, χρώματα, ἥχοι, παρουσιάζονται σέ μιά ίδιαίτερη μορφή), τό τάλαντο (ἔμφυτες ίκανότητες) συμβάλλει καί ἡ **δεξιότητα στήν ἐφαρμογή τῶν κανόνων τῆς τέχνης**. Ἡ γνώση τῶν κανόνων δέν εἶναι βέβαια πηγή τῆς τέχνης, διαφορετικά ὅλοι οἱ τεχνοκρίτες θά ἤταν καί καλλιτέχνες. Ἡ μεγαλοφυΐα τῆς ποιήσεως, λέει ό Κήτς, «δέν μπορεῖ νά ὠριμάσει μέ τόν κανόνα καί τή διδαχή». Οὕτε καί ἀποτέλεσμα θελήσεως εἶναι ἡ τέχνη: «στήν τέχνη τό νά θέλεις δέν εἶναι ἀρκετό», λέει ό Πικάσο. Ἡ τέχνη ὅμως εἶναι τόσο ἐκφραση τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη ὅσο καί δεξιότητα, ἡ όποια εἶναι ἀποτέλεσμα ἀσκήσεως, συγκεντρώσεως, ἐργατικότητας. "Οπως τά δίχως καλλιτεχνική πνοή στιχουργήματα κάποιων ρωμαντικῶν δέν εἶναι ποιήματα, ἡ τυχαία χρήση τῶν λέξεων πού δέν πληροί

Θεοτοκόπουλος. Ἡ ταφή τοῦ Κόμητος *Orgaz*

όρισμένους καλολογικούς όρους δέν είναι λογοτεχνία. Τά ύλικά ή τά μέσα δέ δημιουργοῦν ἔργα τέχνης: οἱ ἡχοὶ πού δέν ἔχουν ορισμένη ὀξύτητα δέ δημιουργοῦν μουσική, ὅπως δέν είναι «τὸ φῶς, ἡ σκιά, ἡ προοπτική, πού μεταμορφώνουν αύτοδύναμα συνηθισμένα ἡ ἀκόμη ἄσχημα ἀντικείμενα σέ ἔργα τέχνης» (Ρήντ).

Συχνά ἡ τέχνη είναι ἐπίμονη ἄσκηση. Οἱ καλλιτέχνες, π.χ. ὁ Σολωμός, ὁ Βέρντι, ὁ Καζάλς, ὁ Πικάσσο, είναι ὅ,τι στή Φιλοσοφία ὁ Σωκράτης, δηλαδή «ἀνδρεῖοι», ἀφοσιωμένοι δημιουργοῖ. Ἔτσι ἡ τέχνη δέν είναι οὕτε μόνο ἔμπνευση, αὐθόρμητη ἔκφραση, οὕτε μόνο ἐφαρμογή κανόνων.

6. Τό ἔργο τῆς τέχνης, πού συγκεντρώνει ὅλα τά παραπάνω γνωρίσματα, ἀποτελεῖ ὑπέρβαση τοῦ χρόνου καί τῆς σχετικότητας. Τήν ὑπέρβαση τοῦ δεδομένου, τῆς ἀπλῆς πραγματικότητας, τήν ἐπιτυγχάνει βέβαια ὁ ἀνθρωπος μέ τή γνώση καί τήν θηική πράξη· ὅμως οὕτε ἡ γνώση οὕτε ἡ πράξη ἔχουν τέρμα γιά τό πεπερασμένο ἀνθρώπινο ὄν. Τό φράγμα τοῦ χρόνου τό σπάζει ὁ ἀνθρωπος μόνο μέ τήν τέχνη. Κάθε μοναδικό καλλιτέχνημα είναι ἔνωση τοῦ χρονικοῦ μέ τό ὑπερχονικό, τοῦ αἰσθητοῦ μέ τό ὄντως ὄν. Μέ τήν τέχνη τό νόημα τῆς ζωῆς ἐκφράζεται ἄμεσα, ἡ ζωή προβάλλει ὄλοκληραμένη.

Ἡ τέχνη, μέ τό ἀπόλυτο αύτό ὡς ὄντολογικό γνώρισμα, ἔχει διπλή ἀποτελεσματικότητα. Ὁ καλλιτέχνης μέ τό ἔργο του ἐπιτυγχάνει μέσα του ἔνα πλήρωμα, πού μόνο μέ ἔκεινο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς είναι δυνατό νά συγκριθεῖ. Ἐνῶ ἡ θρησκεία είναι κατ' ἐξοχήν ἐσωτερική ὑπόθεση, ἡ τέχνη μέ τά ἐξωτερικά τῆς ἀποκρυσταλλώματα δέ λυτρώνει μόνο τόν καλλιτέχνη, ἀλλά καί αὐτόν πού συγκινεῖται ἀπό αὐτήν, δηλαδή είναι κάθαρση τοῦ δημιουργοῦ καί κάθαρση ἐκείνων πού μετέχουν σ' αὐτήν, στούς ὅποιους πλουτίζεται καί ἐντείνεται ἡ συγκινησιακή ζωή.

Στήν τέχνη, καί ὅταν ἐκφράζεται ὁ ἀνθρώπινος πόνος, κατορθώνεται ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τόν πόνο, ὅπως συμβαίνει στό γνωστικό γεγονός, ὅπου ἡ γνώση τοῦ πόνου δέν είναι πόνος. Ἡ συναισθηματικότητα, ὡς κατάσταση τῆς κοινῆς ψυχικῆς ζωῆς, είναι πάντα ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη καί ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση πού παρέχει ἡ τέχνη.

‘Η αισθητική εύχαριστηση έξαλλου είναι δυνατό νά προκαλέσει σ’ έκεινον πού τή δοκιμάζει διάθεση καλλιτεχνικής έκφρασεως. ‘Η καλλιτεχνική δηλαδή δημιουργία όχι μόνο έντείνει τήν ψυχική ζωή, ἀλλ’ είναι δυνατό νά γίνει καί κλήση δημιουργικότητας.

3. ΤΟ ΩΡΑΙΟ

Εισαγωγή. “Οπως ή Λογική συνδέεται μέ τή γνώση καί τό ἀληθινό καί ή ἡθική μέ τήν πράξη καί τό καλό, ή Αισθητική συνδέεται γενικά μέ τό ώραιο. Τά ἔργα έξαλλου πού είναι ἀποτέλεσμα ιδιότυπης ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνταποκρίνονται σέ όρισμένες αισθητικές ἀξιώσεις ὄνομάζονται **καλλιτεχνήματα**. ‘Η κρίση γιά τό ώραιο, δηλαδή γι’ αύτό πού είναι τό ώραιο καί γιά τό ἰδανικό τοῦ Ωραίου, ἀνήκει στή Φιλοσοφία ως Αισθητική. ‘Η συναισθηματική ὅμως ἀντίδραση ώς πρός τό ώραιο στή φύση ἢ στήν τέχνη δέν είναι μία, ἀλλά ποικίλει ἀνάλογα μέ τόν ψυχισμό τῶν ἀτόμων. ”Ετσι οι θεωρίες γιά τό ώραιο είναι πολλές.

Τό φυσικό κάλλος συγκίνησης τόν ἀνθρωπο, πρίν ν’ ἀρχίσει ή δημιουργία ἔργων τέχνης, γι’ αύτό καί ή ἀπόδοση τής φυσικῆς ζωντάνιας ὑπῆρξε ἀπό παλαιά στόχος τῆς τέχνης καί σχετίζεται μέ τούς τρόπους ἐρμηνείας της (π.χ. ὁ μύθος τοῦ Πυγμαλίωνος, τό ἴωνικό κιονόκρανο). Συχνά στήν αισθητική μας λειτουργία γίνεται μιά σύμβαση: λέμε γιά ἕνα ἔργο τέχνης ὅτι είναι ώραιο σάν ἀληθινό, δηλαδή φυσικό.

Είδαμε ὅμως ὅτι ή «ποιητική» ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δέν είναι βασικά ἀντιγραφή τῆς φύσεως, ἀλλ’ ὑπέρβασή της, ἐφόσον πηγή της είναι ή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ή ὅποια δέν ύπακούει στό νόμο τῆς ἀναγκαιότητας πού χαρακτηρίζει τή φύση. ‘Ο καλλιτέχνης μέ τή δημιουργική του ὥραση ἄλλοτε συμπληρώνει τή φύση, ἄλλοτε διορθώνει τό φυσικό-αισθητό, καί τό ἀσχημό τό κάνει ὅμορφο. ”Αν ή πρόταση «τό ώραιο είναι αισθητό» ισχύει γενικά στήν τέχνη, δέ συμβαίνει τό ἵδιο μέ τήν πρόταση ὅπου ή σχέση τῶν ὥρων είναι ἀντίστροφη (αισθητό – ώραιο).

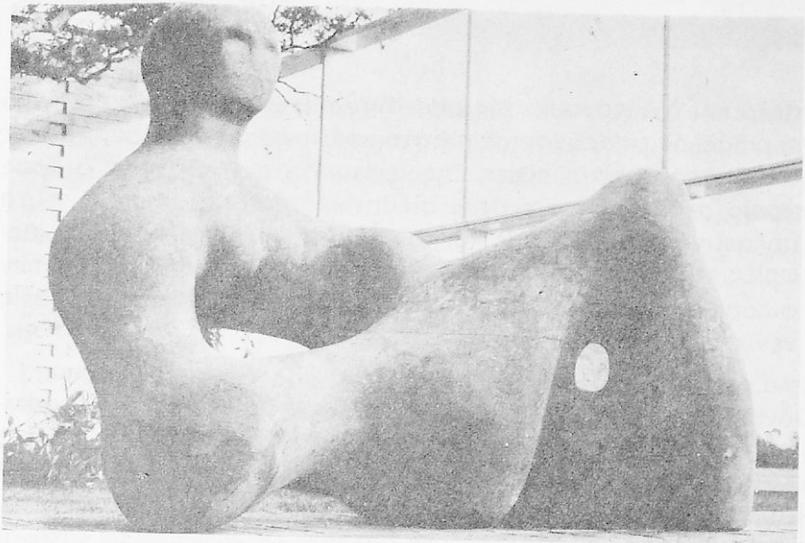
Γενικά ή ιδιοτυπία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ή σχέση

άλλα καί ή αύτονομία της άπεναντι στή φύση καί τό κοινωνικό περιβάλλον, όπαράγοντας της άτομικότητας της συναισθηματικής άντιδράσεως είναι αιτίες της σχετικότητας, πού έχει ό όρος ώραϊο στήν τέχνη καί στήν αισθητική της άποτίμηση. Σ' αύτά πρέπει νά προσθέσουμε καί τό ότι οι ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες γιά τό ώραϊο έξαρτωνται άπό τήν ολη τοποθέτηση τών φιλοσόφων καί ποικίλουν, όπως αύτά, άφου έντασσονται στίς γενικές άρχες κάθε συστήματος.

1. **Τό ώραϊο γενικά στήν τέχνη** είναι: μέ τήν εύρεία του έννοια ή αισθητική άξια, μέ τή στενή του έννοια μιά αισθητική κατηγορία. Τό ώραϊο ως αισθητική άξια, πού έκφραζει ή τέχνη (όπως ή έπιστημη τήν άλήθεια), έχει άντιθετό του τό άσήμαντο, άντιαισθητικό, άναξιόλογο ώς μιά άπό τίς αισθητικές κατηγορίες άντιθετο έχει τό άσχημο.

'Η σύνδεση τής τέχνης μέ τήν όμορφιά ώς ίδανικού τής μορφής άνταποκρίνεται ίστορικά, όπως φανερώνουν οι είκαστικές τέχνες, σέ μιά ίδιαίτερη φιλοσοφική στάση στή ζωή: τήν **άνθρωπομορφική** ή άνθρωπομετρική. Πατρίδα της είναι ή άρχαία Έλλαδα. Οι "Έλληνες" έπλασαν καί τούς θεούς τους μέ άνθρωπινη μορφή: ύπηρξαν ίδιαίτερα εύαίσθητοι στό «κάλλος» έπι τής **όψεως**, όπως βέβαια καί στή σωφροσύνη γιά τήν ψυχή. Στό ζωντανό ον, τήν άρμονία στά μέλη καί στή λειτουργικότητά τους τή θεώρησαν έκφραση τοῦ κάλλους (καλός - κάγαθός, όμηρικοι ἥρωες-άθληται). Τό μέτρο είναι τό άπολλώνειο στοιχεῖο καί αύτό κυριαρχεῖ. Ίδανικο τοῦ ώραίου στήν κλασική έποχή είναι ένας τέλειος τύπος τοῦ άνθρωπινου (Κοῦρος, Απόλλων), ένας άρχετυπικός, όπως λέμε, άνθρωπος: αύτό πέρασε κατόπιν στήν Ρώμη καί έμφανίστηκε ξανά κατά τήν Αναγέννηση.

Οι έννοιες όμως τέχνη - όμορφιά δέν ήταν, καί δέν είναι ταυτόσημες, όσες φορές τή θέση τοῦ άνθρωπινου, έξιδανικευμένου ή μέ όποιονδήποτε τρόπο καθοριστικού, παίρνουν άλλα ίδανικά ή σκοποί τής Τέχνης, όπως στήν αύθόρμητη, πιό παλαιά μορφή τέχνης (όπου τά έργα είναι διάφορες έκφρασεις, οι χοροί ή τά σχέδια τών σπηλαίων είναι προσευχές ή μέσα έξευμενισμού τών φυσικών οντων) ή όπως στό άνατολικό ίδανικό, πού είναι

Henry Moore Μισοπλαγιασμένη μορφή

ένστικτώδες, στό βυζαντινό, πού είναι θρησκευτικό καί ἀφηρημένο κτλ. Ἀνήκει στήν ούσια τῆς τέχνης τό ὅτι τό ἰδανικό της δέν είναι ἔνα. Τό ώραῖο ὡς ἰδανικό τῆς μορφῆς δέν είναι ὅλη ἡ τέχνη ἡ ὄλη ἡ τέχνη δέν είναι ἔνα μόνο ἰδεῶδες ὁμορφιᾶς. Ἡ ἰδεοκρατική ἀντίληψη τῆς τέχνης ταυτίζει τό ἀγαθό μέ τό ώραῖο. "Ἄλλοτε τό ώραῖο ταυτίζεται μέ τό ἀληθινό. 'Ο Μπουαλώ ἔλεγε, ὅτι τίποτε δέν είναι ώραῖο ἐκτός ἀπό τό ἀληθινό. Καί στή μοντέρνα τέχνη ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ἐπιστημονικῆς στάσεως τοῦ 19ου αἰώνα ύποστηρίχτηκε ὅτι κριτήριο είναι ἡ ἀλήθεια μᾶλλον παρά ἡ ὁμορφιά.

Καί ὡς πρός τό περιεχόμενό του ὁ ὄρος **ώραῖο** είναι σχετικός. "Άλλοτε θεωρεῖται ὡς ώραῖο ἡ ἀρμονία μορφῆς καί ὑλῆς: στή φύση ἔχομε γιά παράδειγμα τό ἐλληνικό τοπίο: στήν τέχνη πρόκειται γιά «όρισμένες διευθετήσεις στήν ἀναλογία τοῦ σχήματος καί τῆς ἐπιφάνειας καί τῆς μάζας πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα ἔνα εὐχάριστο συναίσθημα», γιά τήν «αἴσθηση» δηλ. «τῶν εὐχάριστων σχέσεων» (Ρήντ).

Στό ρεαλισμό γενικά, ὅπου τό βάρος φεύγει ἀπό τήν ὄργανωση, διάρθρωση καί σύνθεση τῆς μορφῆς καί πηγαίνει στό περιεχόμενο, ώραῖο είναι, ὅ,τι ἰδιαίτερα συγκινεῖ ὡς ἰδέα. Ἡ ψυ-

χολογική έξαλλου έρμηνεία τής τέχνης ('Αγγλία 17ος και 18ος αιώνας) θεωρεῖ τό ώραίο ως έσωτερικό συναίσθημα.

2. Τή σχετικότητα τοῦ ὄρου ώραίο φανερώνει καί ή ποικιλία τῶν θεωρήσεών του στή Φιλοσοφία. Θά άναφέρουμε γιά παράδειγμα όρισμένες ἀπόψεις:

α) Στόν Πλάτωνα ή θεώρηση τοῦ ώραίου είναι γενικά μεταφυσική. Ἡ ώραιότητα δέν είναι ἐμπειρική, ἀλλ' ὑπερβατική: 'Ωραίο δηλαδή δέν είναι αὐτά τά ὅδια τά πολλά αἰσθητά πράγματα, ἀλλά μιά καὶ μόνη ἰδεατή ὁμορφιά. 'Ο αἰσθητός κόσμος δημιουργήθηκε ἀπό ἓνα δημιουργό - τεχνίτη, ὁ οποῖος πρόσβλεπε στό ιδανικό πρότυπο τῆς ὁμορφιᾶς μέ το νοῦ του καὶ αὐτό ἀπομιμήθηκε: γιά τοῦτο καὶ ὁ κόσμος είναι καλλιτέχνημα.

'Η ἐμπειρική ὁμορφιά είναι πάντα ἀντανάκλαση τῆς πραγματικῆς - ἰδεατῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὑπόμνηση της: ἀπό ὅλες τίς ἵδεες, λέει ὁ Πλάτων, μόνο ἡ ἰδέα τῆς ὁμορφιᾶς μπορεῖ ἀπό τή φύση της νά γίνει ὄρατή, κι ἔτσι νά παρακινήσει στήν ἀναζήτηση τῆς πραγματικῆς, μεταφυσικῆς ὁμορφιᾶς. Στό «Συμπόσιον» ὁ φιλόσοφος διδάσκει τήν τεχνική τῆς διαλεκτικῆς ἀναβάσεως ἀπό τά συγκεκριμένα ὅμορφα ώς τήν ἰδέα τῆς ὁμορφιᾶς. 'Ο τρόπος μέ τόν όποιον ὁ Πλάτων ἐδῶ ἀναφέρεται στό ώραίο δείχνει ὅτι θεωρεῖ τή σχέση μέ αὐτό ὑπόθεση προσωπική: ἡ ἅμεση θέα τῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὁ ὕψιστος βαθμός ἐξάρσεως θά γίνει σ' αὐτόν πού θά ἔχει πετύχει νά ἀσκηθεῖ στήν ἀνάβαση - ἐπαγωγή καὶ θά ἔχει ἀντικαταστήσει τήν αἰσθητική του ὄραση μέ τή νοητική. 'Αλλοῦ ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιά τό «ἀμήχανον κάλλος» τοῦ Ἀγαθοῦ. Σέ τέτοια θεώρηση τῆς ὁμορφιᾶς είναι εύνόητο ὅτι, προκειμένου γιά τήν ὅδια τήν τέχνη, τό κάλλος δέν είναι ὄντολογικό γνώρισμα, ἀλλά δάνειο, καὶ ή ὑποτίμηση τῆς τέχνης γενικά ἔχει σχέση μέ τή θέση της ώς πρός τό ἐπίπεδο τοῦ νοητικοῦ καὶ μόνου πραγματικοῦ.

β). Στόν Πλωτίνο, τοῦ όποίου ἔχομε καὶ εἰδικές μελέτες γιά τό ώραίο (Περί καλοῦ, Περί τοῦ νοητοῦ κάλλους), ή αἰσθητική θεώρηση είναι ὄντολογική: 'Ωραίο είναι ὅ,τι πραγματοποιεῖ ἀπόλυτα τήν ούσία του. 'Οπως τό χρυσάφι, ἃν τοῦ ἀφαιρέσεις τή σκουριά, μένει ό χρυσός πού είναι ώραίος, ἔτσι, λέει ὁ Πλωτίνος, ή ψυχή τότε μόνο είναι ώραία, ὅταν είναι μορφή, καθαρός

λόγος. Ὡραῖο εἶναι ὅ, τι μετέχει στό νοητό ὡραῖο. Ἀγαθό, ὡραῖο, ἀληθινό εἶναι στοιχεῖα τοῦ νοῦ, μέσα στόν ὅποιο ὑπάρχουν τά πάντα· ἀπό τά τρία αὐτά προέρχονται ἡ ἡθική, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἀρχή ὅλων εἶναι τὸ «ἄρρητον» "Eva, «τό πρῶτο ὡραῖο», ἡ μεταφυσική πρωταρχική τῶν ὄντων.

Ο αἰσθητός κόσμος εἶναι ὡραῖος, γιατί ὑπάρχει μόνο χάρη στήν ψυχή πού τόν μορφοποιεῖ καὶ ἡ ὁποία ἀντλεῖ τίς μορφές ἀπό τό νοητό κόσμο. Ἡ συμμετοχή δηλαδή στήν ίδεα τῆς ὁμορφιᾶς εἶναι ἡ αἰτία τῆς αἰσθητικῆς ὡραιότητας. Καὶ στήν τέχνη συμβαίνει τό ἵδιο, ὅπου πάλι τά πρότυπα εἶναι νοητά. Ἡ αἰσθητική ἀπόλαυση τῆς ὁμορφιᾶς ἔχει τάπεις ἀπό τή δυνατότητα τῆς ψυχῆς νά συμμετέχει στό νοερό κάλλος, νά κρίνει ἔχοντας ὡς κριτήριο ὄρισμένη ίδεα πού βρίσκεται μέσα της.

γ) Συνεπής μέ τήν ὅλη θεωρία του εἶναι καὶ στόν Κάντ ἡ αἰσθητική πού περιέχεται στήν «Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν». Ἡ συνείδηση, δηλαδή τό ὑποκείμενο, εἶναι ἐδῶ πυρηνικό σημεῖο: Ἡ «Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου» ἀντιμετωπίζει τά πράματα ὅχι καθαυτά, ἀλλ' ὡς φαινόμενα, ὅπως σχηματίζονται ἀπό τή συνθετική ίκανότητα τῆς συνείδησεως. Τό ἀληθινό ἔχετάζεται ὡς κάτι πού δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό νοῦ μας. Ἡ «Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου», ἔξαλλου, ἔχετάζει τίς ἀξίες ὅχι ὡς ὄντα, ἀλλ' ὡς αἰτήματα, σέ ἀμεση σχέση μέ τή βούλησή μας. Κατά τόν ἵδιο τρόπο τό **ώραῖο** στήν αἰσθητική θεωρία εἶναι κατηγόρημα τοῦ ὑποκειμένου, ὅχι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων. Ὡραῖο εἶναι ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν πραγμάτων στή συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ αἰσθητική κρίση γιά τό ὡραῖο εἶναι ξένη στίς βιολογικές ἀνάγκες, τά ὑποκειμενικά μας αἰσθήματα, τή σκοπιμότητα, τήν ψυχρή διανόηση· ὡραῖο εἶναι ὅ, τι ἀρέσει γενικά δίχως ἔννοια καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ἀντικείμενο ἀναγκαίας ίκανοποιήσεως. Δηλαδή ἡ αἰσθητική ίκανοποίηση πού ἐκφράζει ὁ χαρακτηρισμός **ώραῖο** εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν αἰσθησιακή, τήν πρακτική καὶ τήν ἡθική· ὁ ἀποκλεισμός ἀκριβῶς τῶν ἄλλων εἶναι ἐνδειξη ὅτι πρόκειται γιά τήν αἰσθητική. Στίς ἄλλες περιπτώσεις ἔχουμε σχέση ἐπιθυμίας (ἡδονικό - ὥφελιμο), βουλήσεως (ἀγαθό). Στή σχέση ἐπιθυμίας τό ἐπιθυμητό εἶναι μέσο (ἡδονικό - ὥφελι-

μο), στή βουλητική σχέση τό άντικείμενο είναι σκοπός (ἀγαθό). Στήν περίπτωση τής αίσθητικής ίκανοποιήσεως ύπάρχει έλευθερία ὅπως στό παιχνίδι: τό πραγματικό άντικείμενο πού τήν προκαλεῖ δέν ένδιαφέρει αύτόν πού τή δοκιμάζει οὕτε ώς μέσο οὕτε ώς σκοπός, ἀλλά μόνο ώς άντικείμενο θέας, δηλαδή ώς μορφή (τυποκρατία ἢ φορμαλισμός). Έξαλλου ἐνώ ώς κατάσταση (συγκίνηση), ὅχι ώς γνωστική σχέση, ή αίσθητική κρίση γιά τό ώραϊο είναι ἀτομική, αύτό δέν τήν ἐμποδίζει νά ἔχει καθολικό κῦρος, καί τούτο γιατί τό αίσθητικό συναίσθημα ύπάρχει σ' ὅλους τούς άνθρωπους καί γιατί ἀνακοινώνεται, ἐφόσον είναι συναίσθημα πού ἔχει ἐποπτική προέλευση. Οί διαφορές τῶν άνθρωπων σχετικά μέ τό ώραϊο προκύπτουν ἀπό τή σύγχυση μέ τίς ἄλλες μορφές ἐνδιαφέροντος, τίς όποιες ἀναφέραμε.

δ) Στόν Ἐγελο τό ώραϊο είναι ή αίσθητική παράσταση τής ίδεας, ὅχι πλήρης ἔκφρασή της (μόνη δημιουργία πού άντιστοιχεῖ στήν ίδεα είναι ή Φιλοσοφία). Τό ώραϊο είναι **ίστορική μορφή** τοῦ νοῦ. Ή διαλεκτική (ώς κίνηση ὅμως τής Ἰστορίας, ὅχι ώς προσωπική ἀσκηση) φαίνεται στήν τέχνη πού περνά ἀπό τή θέση (συμβολικό στάδιο, ἀρχαία Αἴγυπτος) στήν άντιθεση (ώραϊο ώς ἀρμονία μορφῆς καί ὑλῆς, ἀρχαία ἐλληνική τέχνη) καί φτάνει στή σύνθεση (ρωμαντική τέχνη, δηλαδή γενικά ή δυτική τέχνη).

3. Τό ώραϊο, ὅπως εἰδαμε, χαρακτηρίζεται ἀπό πολυσημία. **"Ἄς συνοψίσουμε** ώς πρός τά βασικά σημεία ὅσα προηγήθηκαν. "Οταν κάνουμε λόγο γιά τό ώραϊο, ή συνείδησή μας βρίσκεται πάντα σέ σχέση μέ κάτι. Δηλαδή ύπάρχουν: ύποκείμενο καί ἀντικείμενο πού προκαλεῖ σ' αύτό τό αἰσθημα τοῦ ώραίου: τό ώραϊο ώς συναίσθημα ἀναγνωρίσεως τοῦ αἰσθητικά ἀξιόλογου είναι ἀτομικό, ποικίλλει στούς λαούς, στίς ἐποχές, στά ἄτομα. Ό ἀνθρωπος είναι ίστορικό ὄν, παίρνει δηλαδή κάθε φορά ὄρισμένη στάση ἀπέναντι στή ζωή καί στίς ἀξίες. Αύτό, ἐκτός ἀπό τή Φιλοσοφία πού είναι κίνηση τοῦ Λόγου, δείχνει ώς προσωπικό βίωμα καί ἡ τέχνη, πού είναι καταλυτική σέ δεδομένα, παράδοση κτλ. Καί ή αἰσθητική ἐμπειρία είναι ίστορική. Τά ἀγάλματα π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔργα πολιτῶν - καλλιτεχνῶν μέ ίδιαίτερη πολιτική καί θρησκευτική νοοτροπία, δέν μποροῦμε νά τά ἐκτιμήσουμε μέ τό ἵδιο κριτήριο ώραιότητας πού είχαν οί δημιουργοί

τους ή οί σύγχρονοί τους. Έκτός από τήν ιδιοτυπία τῶν κοινωνικών διαθέσεων ύπάρχει και ή ιδιοτυπία τῶν ψυχολογικῶν οί αισθητικές τάσεις ποικίλλουν κατά τήν ήλικια ή έχουν βαθμούς, όπως και οί ήθικές τάσεις παράδειγμα: στά δεκαέξι του χρόνια ο Παλαμᾶς έγραφε ύμνους γιά τήν όμορφιά τῆς ποιήσεως τοῦ Παράσχου...

“Αν ὅμως ἀναφερθήκαμε στήν ἀτομικότητα τῆς συγκινήσεως από τό ώραῖο, ἀπό τό τελευταῖο ἥδη παράδειγμα καταλαβαίνουμε καί τό ὅτι δέν είναι δυνατό νά ύποστηριχτεῖ, ὅτι ώραῖο είναι ὁ, τι μᾶς ἀρέσει. Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Κάντ ἔδειξαν τήν συνάφεια ἀτομικότητας - καθολικότητας τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας. Στήν τέχνῃ ή καλλιτεχνική ἀξία, πού συνήθως ἐκφράζουμε μέ τόν ὄρο ώραῖο, βιώνεται βέβαια ἀτομικά είναι ὅμως ἀντικειμενική, γιά νά ἀποτελεῖ ἀξία. ”Αν δέ μᾶς ἀρέσει ή κλασσική μουσική, ή ἀντιπάθειά μας δέ σημαίνει ὅτι ή μουσική δέν είναι ώραία, τό ἵδιο όπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἄν δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τά ἀνώτερα Μαθηματικά, δέ συνεπάγεται μείωση τῆς σημασίας τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἄνθρωποι, ἐκτός τῶν ψυχασθενῶν πού δέ συγκινοῦνται από τό αἰσθητικά ἀξιόλογο – όπως «οἱ κουρασμένοι δέν ἀγαποῦν» – μποροῦν ώς ἔνα σημεῖο, (γιατί ύπάρχει και ἔνα μέρος μυστικό στήν τέχνη) νά μυηθοῦν στήν ἀναγνώριση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἐλληνες, πού ἔδωσαν τό παράδειγμα τῶν «θεωρῶν» – οἱ ὅποιοι ταξίδευαν γιά νά γνωρίσουν και νά μεταφέρουν κατόπιν τίς γνώσεις τους στόν τόπο τους – μᾶς ἔδωσαν και τό παράδειγμα τοῦ πολιτεύματος πού ἐμόρφωνε πολίτες μέ τήν τέχνη (θέατρο, θεωρικά).

‘Η αἰσθητική ώς ἐρμηνεία τῆς ἀξίας μπορεῖ νά είναι «παίδευσις εἰς οὐσίαν». Έκτός από τό θεωρητικό τῆς τέχνης σημαντικός είναι ό παράγων τῶν ἴδιων τῶν αἰσθαντικῶν καλλιτεχνῶν, πού μᾶς ἔδωσαν ἐξαιρετικές ἀναλύσεις τῶν μυστικῶν τοῦ ώραίου ώς αἰσθητικῆς ἀξίας. Συχνά μάλιστα ὄρισμένοι τύποι ώραιότητας καλλιτεχνικῆς ἀναγνωρίστηκαν σέ ἄλλη ἐποχή ἀπό ἐκείνη τῆς δημιουργίας τους χάρη στήν ἀνταπόκριση πού βρῆκαν σέ ὄρισμένες αἰσθαντικές συνειδήσεις (π.χ. Θεοτοκόπουλος, γοτθική τέχνη – πού ἀναγνωρίστηκε τό 19ο αιώνα – Κάλβος, Καβάφης

πού όφείλουν τήν έπιβολή τής τέχνης τους στόν Παλαμᾶ ό πρωτος, στόν Ξενόπουλο ό δεύτερος).

4. ΟΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Είσαγωγή. Η αισθητική ως φιλοσοφική έπιστημη άναζητεῖ στά αισθητικά έργα ένότητα και συνέπεια. "Έτσι μελετᾶ τή δομή τῶν τύπων τῶν αισθητικῶν ἀντικειμένων, γιά νά βρεῖ τά γενικά τους κατηγορήματα και τίς ἀντίστοιχες σ' αὐτά συναισθηματικές ἀντιδράσεις μας.

Αισθητικές κατηγορίες είναι ήδη στόν Κάντ οί ποικίλες μορφές τῆς αισθητικῆς κρίσεως ἀναφορικά μέ τά αισθητικά ἀντικείμενα. Τό ώραϊ, ὅπως εϊδαμε, είναι αισθητική κρίση, πού συνοδεύεται ἀπό εύαρεσκεια. Οι αισθητικές κρίσεις, πού είναι πάντα συνθετικές, είναι ἐδῶ δύο ειδῶν: ή κρίση γιά τό ώραϊ, πού είναι γενική κατηγορία, και ή κρίση γιά τό ύπέροχο, πού είναι εἰδική κατηγορία τοῦ αισθητικοῦ γένους τοῦ ώραίου.

Σήμερα οι αισθητικές κατηγορίες συγκεντρώνουν γιά τήν Αισθητική τέσσερα χαρακτηριστικά: α) εἰδική συγκινησιακή ἀτμόσφαιρα, β) ὄργανικό σύστημα ἀπό δομημένες δυνάμεις, πού ύπάρχουν ἀντικειμενικά στό ἔργο τῆς Τέχνης και ἀπό τό ὅποιο προκαλοῦνται οἱ συναισθηματικές μας ἀντιδράσεις, γ) ἔναν τύπο ἀξίας, σημειο ἀναφορᾶς τῆς αισθητικῆς κρίσεως μέ τήν ὅποια ἀποτιμάται ό τρόπος και τό ποσό τῆς ἀνταποκρίσεως τοῦ ἔργου στίς αισθητικές ἀξιώσεις, δ) δυνατότητα νά ἐπανευρεθεῖ ή κατηγορία σ' ὅλα τά εϊδη τῆς τέχνης.

Τό 19ο αιώνα και στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ ἵσχυε ή ύπόθεση ὅτι ό ἀριθμός τῶν αισθητικῶν κατηγοριῶν είναι ὄρισμένος, γιά τοῦτο και δέχονταν τήν ταξινόμησή τους σέ ἔνα συνοπτικό πίνακα. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια διαίρεση αισθητικές κατηγορίες είναι:

- Τό ώραϊ
- Τό ύπέροχο
- Τό τραγικό
- Τό κωμικό
- Τό χαριτωμένο
- Τό ἄσχημο

Τό ώραϊο, ὅπως εἴπαμε, είναι δυνατό νά είναι: η αισθητική άξια, όπότε οι ἄλλες κατηγορίες (ὅπως ή κατηγορία τοῦ ύπεροχου στόν Κάντ) είναι είδη αύτης τῆς κατηγορίας, δηλαδή κύριοι τύποι τῆς όμορφιάς (Μάξ Ντεσσούάρ). Τότε ὅμως τό ἄσχημο δέν είναι κατηγορία, γιατί είναι ἀρνηση τῆς αισθητικῆς ἀξίας. Στήν προηγούμενη διερεύνηση τοῦ ώραίου εἴδαμε ὅτι τό ώραϊο δέν ταυτίζεται ὡπωσδήποτε μέ τό αισθητικά ἀξιόλογο. Τό ἄσχημο στήν περίπτωση αύτή δέν είναι ὅτι θά θεωρούσαμε ώς ἀντίθετο στήν ούσια τοῦ αισθητικά ἀξιόλογου. Τό ἄσχημο είναι δυνατό νά προκαλέσει αισθητική ἀντίδραση, ἔντονη συγκίνηση, ὅταν είναι π.χ. σκόπιμη ἡ τυχαία παρέκκλιση ἀπό τήν κανονική ὄργανωση τῆς μορφῆς. "Αν τό ώραϊο τό ἵδιο είναι εἰδος τῆς αισθητικῆς ἀξίας, οι ἄλλες κατηγορίες είναι ώς πρός αύτό ἰσότιμες.

'Η συνείδηση ἀκριβῶς ὅτι ή ἵδια τέχνη είναι δυναμική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος δέν ἐπέτρεψε στήν Αισθητική νά σταματήσει στούς κλειστούς πίνακες. Σήμερα ἀντικαθιστοῦν τούς πίνακες αύτούς μέ πίνακες ἀνοικτούς, ὅπως είναι ὁ κυκλικός πίνακας τοῦ Σουριώ, ὅπου είναι δυνατό νά εἰσέλθουν νέες κάθε φορά κατηγορίες, ὅπως π.χ. τό ποιητικό, τό ἔξυπνο, τό μυστηριώδες, τό δραματικό κ.ἄ.

Μετά τίς διευκρινίσεις αύτές σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τή συνάφεια τῶν αισθητικῶν κατηγοριῶν θά ἔξετάσουμε ἐνδεικτικά ἀπό τίς παραδοσιακές κατηγορίες τό ύπεροχο καί τό κωμικό σέ συσχετισμό μέ ἄλλες.

Τό ύπεροχο

Τό 18ο αιώνα πρώτος ὁ "Ἐντμουντ Μπούρκε διατύπωσε μιά ψυχολογική θεωρία μέ θεμελίωση φυσιολογική, σύμφωνα μέ τήν όποια τό ύπερβολικά μεγάλο προκαλεῖ συγκίνηση, θαυμασμό καί δέος. Αύτό τό χαρακτήρισε ώς τό ύπεροχο. 'Ο Κάντ θεώρησε τό ύπεροχο ἴδιαίτερη αισθητική κατηγορία καί ἔδειξε ὅτι συνίσταται ἀπό τό ἀπεριόριστο, τήν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίθετα ἀπό τό ώραϊο πού τό χαρακτηρίζει τό ὅριο τῆς μορφῆς· ἀντίστοιχο στό «ύπεροχο» βίωμα είναι τό ἀπέραντο.

[Ή εννοια τοῦ ύπεροχου ἀπαντᾶ στὸν Πλάτωνα, ὅπου γίνεται λόγος γιά τό «ἀμήχανον κάλλος» τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, στὸν Ποσειδώνιο, τό Φίλωνα τόν Ἀλεξανδρέα (ὕψος) καὶ στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ «περί ὑψους» (ύψηλό ὕψος στὸν πεζό καὶ τόν ἔμμετρο λόγο). Ἀπό τό «περί ὑψους» ἐπηρεάστηκε ὁ Μπουαλώ, ὁ ὅποιος εἰσήγαγε τήν εννοια τοῦ ὑψηλοῦ].

Τό ύπεροχο προκαλεῖ στό ύποκείμενο ἔντονη αἰσθητική συγκίνηση. «Συντελεῖ ἔτσι στὸν πλουτισμό καὶ τήν ἀνάταση τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς». Ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση προκαλεῖ, ἐκτός ἀπό τό ύπεροχό, καὶ τό τραγικό· ἐνῶ τό χαριτωμένο π.χ., πού χαρακτηρίζεται – ἀντίθετα ἀπό τό ύπεροχο – ἀπό τή μικρότητα τῶν διαστάσεων καὶ τήν κομψότητα καὶ – ἀντίθετα ἀπό τό βάθος καὶ τή σοβαρότητα τοῦ τραγικοῦ – ἀπό ἐλαφρότητα, δέ συντελεῖ στήν ἔνταση τῆς συγκινήσεως, ἀλλ' ἀπλῶς εὐχαριστεῖ.

Τό κωμικό (τό δραματικό - τραγικό)

“Οταν οἱ διαστάσεις είναι πέρα ἀπό όρισμένα ὅρια, τή θέση τοῦ χαριτωμένου παίρνει τό κωμικό (π.χ. αὐξηση τῆς ἀσχήμιας, δυσμορφία ἡ ύπερβολική δυσαναλογία). Ἀπό τήν πλευρά τοῦ ύποκειμένου στήν περίπτωση αὐτή τό χαμόγελο γίνεται γέλιο. Οἱ ἐρμηνευτικές ἀπόψεις γιά τό κωμικό είναι πολλές. Γενικά μποροῦμε νά τίς διακρίνουμε σέ διανοητικές (Σοπενχάουερ) καὶ συναισθηματικές (Λίπς). Τό κοινό ἔξαλλου σ' ὄλες τίς θεωρίες γιά τό κωμικό είναι ἡ εννοια τῆς συγκρούσεως (ἀπροσδόκητη διασταύρωση ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἡ νοημάτων).

Τή σημασία τοῦ κωμικοῦ ἀπό φιλοσοφική κυρίως ἀποψη ἀνέλυσε ὁ Μπερξόν στό δοκίμιο του «Τό γέλιο». Ἀπό τό ἔργο αὐτό θά ἀντλήσουμε όρισμένες ἀπόψεις πού θά συνδυάσουμε μέ ἄλλες σχετικές θεωρήσεις καὶ κατηγορίες. Ο Μπερξόν τοποθετεῖ τό κωμικό ἀνάμεσα στήν τέχνη καὶ τή ζωή. Τήν κωμωδία θεωρεῖ ὡς κοινωνική λειτουργία καὶ πολιτιστικό παράγοντα καὶ τό γέλιο ὡς λειτούργημα ἐπανορθώσεως τῆς ἀκαμψίας, ἡ ὅποια καταστρατηγεῖ τό θεμελιακό, κατά τό φιλόσοφο, νόμο τῆς κινητικότητας καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς.

Ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιά τήν πρόκληση τοῦ γέλιου είναι γιά

Η Κατίνα Παξινού, Άγανη, στίς «Βάκχες» του Εύριπιδη, με τόν Μινωτή

τόν Μπερξόν τό κλίμα τής συναισθηματικής άδιαφορίας. Συνθετικά στοιχεία τοῦ κωμικοῦ ό Μπερξόν θεώρησε: τήν άμηχανία ή άδεξιότητα, τή μηχανική άλυγισία, τόν αύτοματισμό ή έπανάληψη κινήσεων, τήν παραποίηση τής πραγματικότητας άπό τή φαντασία (Δόν Κιχώτης), τή μεταμόρφωση τοῦ προσώπου σέ πράγμα (κλόουν), τά έλαττώματα πού άπευθύνονται στή διάνοια.

Σ' αύτό τό τελευταῖο ἔγκειται ή διαφοροποίηση τοῦ δράματος ἀπό τήν κωμωδία. Στό δράμα τά πάθη ή τά έλαττώματα ἐνσωματώνονται σέ πρόσωπα καί συνθέτουν τή μοναδική στό είδος τής ίστορία τοῦ προσώπου. Τά πρόσωπα δηλαδή ἔχουν άτομικότητα. Στήν κωμωδία ἔχομε συχνά ώς τίτλο ἔνα ὄνομα προσηγορικό (Φιλάργυρος), ἀλλ' αύτό είναι κυρίως χαρακτηρισμός. Τά πρόσωπα ἑδῶ είναι μαριονέττες πού παιζουν, τό κωμικό έλαττωμα κρατά τήν ἀνεξάρτητη ὑπαρξή του, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἐνωμένο μέ εἴναι πρόσωπο. Κάθε κωμικό πρόσωπο είναι ἔνας τύπος. Ἡ ύψηλή κωμωδία είναι τέχνη πού σκοπεύει στό γενικό, περιγράφει γενικούς τύπους (χαρακτῆρες) ή παραλλαγές τύπων. Στά κωμικά πρόσωπα, κατά τόν Μπερξόν, τό κωμικό έκδη-

Σαιξιπηρ, «Μάκβεθ», τό στρατόπεδο

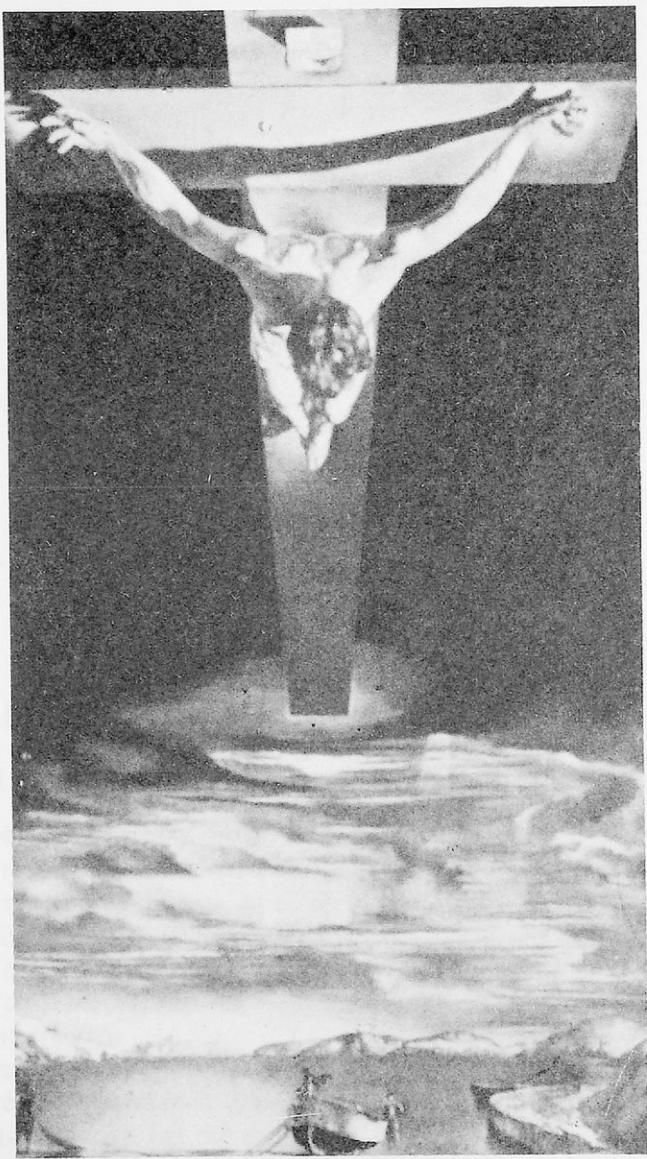
λώνεται όχι μέ τήν ἐνέργεια (ή ἐνέργεια ἔχει δραματικότητα), ἀλλά μέ τίς χειρονομίες (ό Ταρτούφος ώς πρός τίς πράξεις του θά μπορούσε νά είναι πρόσωπο τραγικό, ώς πρός τίς χειρονομίες του είναι πρόσωπο κωμικό).

Ἡ ἀρχαία τραγωδία, (ή ὅποια είναι κατά τό Θεόφραστο «ἡρωικῆς τύχης περίστασις»), ἐπέβαλε μέ τήν καλλιτεχνική της ἀξία τά πρόσωπά της. Στό δράμα ὅσο πιό στοιουδαῖο είναι τό ἔργο τόσο πιό βαθιά είναι ἡ ἀλήθεια του, ἡ ἀπεικόνιση δηλ. τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γενικότητα σ' αὐτό ὑπάρχει στό ἀποτέλεσμα. Στήν τραγωδίᾳ ὡς θεατής συμμετέχει, ἀφοῦ κοινή είναι ἡ τύχη τῶν παθῶν στούς ἀνθρώπους. Τό τραγικό γιά τοῦτο καθαιρεῖ καὶ τό θεατή. Ἔνω ἡ κωμωδία κινεῖται μέσα στή φαντασίᾳ ἡ ξεκινᾶ ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, ἡ τραγωδία κινεῖται μέσα στήν ίστορίᾳ, καταγράφει συγκρούσεις. «Ο Οἰδίποδας», λέει ὁ Λαλό, «παλεύοντας ἐνάντια στό ἐξωτερικό πεπρωμένο τῆς μοίρας καὶ ὑπομένοντας τήν ἀδικία, ἡ ὁ Προμηθέας ἐπιμένοντας πεισματικά μέ ἀνελέητη γαλήνη τήν αιώνια ἐπανάστασή του, αὐτή είναι ἡ τραγική πράξη».

Από τίς διακρίσεις πού προηγήθηκαν μέ τίς σχετικές άναφορές κυρίως στόν Μπερξόν δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ή κωμωδία είναι κατώτερο είδος από τήν τραγωδία. "Αν τό κωμικό δέν έχει βάθος ὥπως τό τραγικό (στήν αἰσθητική συγκίνηση ἀπό τό τραγικό ὑπάρχει «ἡθικός θαυμασμός» ἢ καί «θρησκευτικό δέος»), αύτό δέν ἀφορᾶ στήν Τέχνη. Από τήν πλευρά τῆς Τέχνης ή ἀξία σχετίζεται μέ τόν τρόπο τῆς ἀποδόσεως τοῦ κωμικοῦ. Ό μεγάλος καλλιτέχνης είναι (ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων γιά τό φιλόσοφο) ὁ Ἱδιος τραγωδοποιός καί κωμωδοποιός (π.χ. Σαίξπηρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργούλη Κ., Αἰσθητικά καί φιλοσοφικά μελετήματα, 1964.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Ἡ πρωταρχική τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, «Φιλοσοφία» 3 (1973).
3. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ' 1975.
4. Μουρέλου Γ., Θέματα Αἰσθητικῆς καί Φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Θεσ/νίκη 1970.
5. Μουτσόπουλου Εύ., Αἱ Αἰσθητικαὶ Κατηγορίαι, 1970.
7. Read Herbert, Ἡ φιλοσοφία τῆς μοντέρνας τέχνης, μετάφρ. Σ. Ροζάνη, 1969.
8. Τσάτσου Κ., Δοκίμια Αἰσθητικῆς καί Παιδείας, 1960.
9. Παπανούτσου Εύ., Αἰσθητική, 1969⁴.

Salvador Dalí. Ο Έσταυρωμένος

Ε'. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τί είναι γιά μᾶς ή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔθεσε πρώτη ὅλα τά μεγάλα προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σέ κάθε ἐποχή. "Ἐτσι ἀσχολήθηκε σέ ἐπίπεδο καθαρῆς θεωρίας μέ τή γνώση, τήν ούσια τῶν ὅντων, τή δομή καί τή λειτουργία τοῦ σύμπαντος, τήν καταγωγή τῆς ζωῆς, τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τή θέση του μέσα στόν κόσμο καί τά συστήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου.

Ἀπαντώντας στά βασικά ἐρωτήματα πού ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦσαν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες, ἀντίθετα ἀπό τούς σύγχρονούς τους λαούς, κατόρθωσαν νά ἐρμηνεύσουν τήν πραγματικότητα ὥχι πιά μυθικά ἀλλά λογικά, δηλαδή ἐπέτυχαν νά δημιουργήσουν γνώση μέ κύρος γενικά ἀποδεκτό, γνώση

άντικειμενική, αύτό πού λέμε έπιστήμη. "Οποιο περιεχόμενο καί αն δίνουμε σήμερα στούς ποικίλους τομεῖς τοῦ έπιστητοῦ, πού όνομάζομε Λογική, Φυσική, Μαθηματικά, Ψυχολογία, Αισθητική, Ήθική, Κοινωνιολογία, Πολιτική Φιλοσοφία κτλ., αύτό έχει τήν καταγωγή του στό άρχαίο έλληνικό πνεῦμα.

"Ολες οι βασικές άρχες και ὅλες οι βασικές ἔννοιες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώθηκαν ἀπό τή φιλοσοφία τῶν άρχαίων Ἑλλήνων, γεγονός πού κάνει πολλούς νά ταυτίζουν τήν άρχαία έλληνική Φιλοσοφία μέ όλόκληρη τή Φιλοσοφία και νά λένε χαρακτηριστικά στι ὅποιος άρχιζει νά φιλοσοφεῖ, άρχιζει νά σκέφτεται μέ τρόπο έλληνικό. "Ετσι ή μελέτη τῆς άρχαίας έλληνικής Φιλοσοφίας είναι μελέτη τῆς καταγωγῆς και τῶν άρχων τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, δηλαδή είναι γνωριμία μέ μιά ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ είναι μας.

2. Ιστορικές προϋποθέσεις

Η Φιλοσοφία είναι άναστημα τῆς έλληνικής κοινωνίας τοῦ θου αἰώνα π.Χ. Τότε ὁ "Ἑλληνας ἔχει ἀφήσει πίσω του τή γνωστή μας ἀπό τήν ἐπική ποίηση παιδική ψυχοσύνθεσή του, ή συνείδησή του εύρυνεται καί βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικά τόν κατακλύζουν καί τόν χαρακτηρίζει πιό κριτική στάση ἀπέναντι στή ζωή. Τό ώριμασμα άρχιζει, σταν ή ζωή στήν Ἑλλάδα μέ τούς ἀποικισμούς, τή ναυτιλία και τό έμποριο παίρνει μορφή ἀστική. Τότε στά λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρώνονται τ' ἀγαθά τῆς γῆς και οί ίδεες τῶν ἀνθρώπων. Μέ τοῦτα οί "Ἑλληνες πλουτίζουν τά σπίτια τους, μ' ἐκεῖνες τό μυαλό τους. Η ζωή προάγεται και ἐκλεπτύνεται. Οι δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στούς φτωχούς πολίτες τόν τρόπο νά ύψωσουν ἀνάστημα μπροστά στούς κληρονομικούς κυρίους τῆς γῆς τους. "Ετσι σχηματίζεται μιά ισχυρή μεσαία τάξη, πού μπορεῖ νά ἀμφισβητεῖ στούς εὐγενεῖς τό άποκλειστικό δικαίωμα στήν ἐξουσία.

Οι τελευταίες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα και ὄλόκληρος ὁ 6ος χαρακτηρίζονται ἀπό σκληρούς πολιτικούς ἀγώνες και μεταπολιτεύσεις. Σ' αύτή τήν περίοδο οι πιό πολλές και οι πιό σημαντικές έλληνικές πόλεις περνοῦν ἀπό τή βασιλεία στή δημοκρατία,

ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νά ἐπιβάλλουν ἀνόθευτη τή βούλησή τους, καί ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ισχυρά πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τίς χειραγωγοῦν ἐναν καιρό, κρατώντας γιά προσωπική τους ὡφέλεια τά προνόμια πού ἀφαιροῦν ἀπό τους κληρονομικούς ἄρχοντες. Ὁπωσδήποτε ὅμως τό ἀπολυταρχικό σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαία τή θέση του στό κράτος τοῦ δικαίου. Τό δίκαιο γίνεται ὁ νέος διανθρώπινος δεσμός.

Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στόν πολίτη ὄλοένα πιό πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καί ὄλοένα πιό πολλές δυνατότητες γιά συμμετοχή στά κοινά. Ἀκόμα καί ἡ θρησκεία τήν ἐποχή αὐτή μπαίνει σέ κάποιο κριτικό στάδιο. Τή δυναμωμένη συναίσθηματική ζωή τοῦ "Ελληνα δέν τήν ίκανοποιοῦν πιά οἱ παλιές ἴεροτελεστίες, καί γίνεται αἰσθητή ἡ ἀνάγκη γιά πιό προσωπική σχέση μέ τό θεό. Τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἀπό τό μυθικό κόσμο καί τή στροφή του στό ἐγώ, τό ἐδῶ καί τό τώρα τήν παρακολουθοῦμε κυρίως ἀπό τά κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, πού ἐκφράζουν μιά βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπό τήν ἐπική ποίηση καί προγενέστερη ἀπό τή φιλοσοφία. Στή λυρική ποίηση ἀκριβώς συναντοῦμε τά πρῶτα προσωπικά ἐρωτήματα γιά τόν κόσμο, τό θεό, τόν ἄνθρωπο, τήν ψυχή, τή ζωή, τή γνώση καί τήν πράξη, δηλαδή αὐτά πού ὀδηγοῦν στή φιλοσοφία.

3. Ἡ γέννηση τής Φιλοσοφίας

"Ως τή στιγμή πού οἱ "Ελληνες ἐγκαινίασαν τή φιλοσοφική καί τήν ἐπιστημονική σκέψη, στό χώρο πού κατοικοῦσαν, ὅπως καί στό χώρο τῶν ἄλλων λαῶν, είχαν διάδοση ὄρισμένοι μύθοι, πού προβάλλοντας μιά γενεαλογία ἀπό θεῖκά ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νά ἐξηγήσουν ὅχι τόσο τήν ούσια καί τή δομή τοῦ κόσμου ὅσο τή χρονική ἔναρξή του καί τήν ιεραρχία τῶν δυνάμεών του. Ἀπηχήσεις ἀπό τέτοιες ἐρμηνείες συναντοῦμε στόν "Ομηρο, στόν "Ησίοδο, στούς Ὀρφικούς καί σέ ἄλλα ποιητικά κείμενα.

Στόν "Ομηρο ὁ Ὡκεανός καί ἡ Τηθύς, μορφές πού ἐνσαρκώνουν τίς δυνάμεις τοῦ ὑγροῦ καί τοῦ στερεοῦ στοιχείου, είναι οἱ γονεῖς τῶν Θεῶν καί φυσικά οἱ προπάτορες ὅλων τῶν ὄντων τοῦ

κόσμου. Κατά τόν Ἡσίοδὸ πρῶτα ἔγινε τὸ Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ὁ Ἔρως, τρεῖς παραστάσεις πού ύποδηλώνουν, θά λέγαμε, μιά νηπιακή ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐλξεως. Ὄλα τά ὄντα ἔχουν τήν ἀρχή τους σ' αὐτή τήν τριάδα. Ἀπό τό Χάος γεννιέται τό σκοτάδι καὶ ἡ Νύχτα, ἀπό τό Σκοτάδι καὶ τή Νύχτα ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Μέρα. Ἡ Γῆ γεννᾶ τόν Οὐρανό, τά Βουνά καὶ τή Θάλασσα. Κατά τούς Ὁρφικούς φαίνεται ὅτι τά πρῶτα ὄντα πού γεννήθηκαν ἡ πού ἤταν αἰώνια, εἶναι τό Χάος, ἡ Νύχτα, τό Σκοτάδι καὶ τά Τάρταρα. Ἡ Νύχτα γέννησε ἔνα αύγο καὶ ἀπό αὐτό βγῆκε ὁ Ἔρως, πού ἐνώθηκε μέ τό Χάος καὶ γέννησε τούς θεούς, τόν Ὦκεανό καὶ τή Γῆ. Κατά τό Φερεκύδη ύπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ὁ Δίας, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Γῆ. Ὁ Δίας παίρνει γυναίκα του τή Γῆ καὶ τῆς προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο ἔναν πέπλο, πού ὑφαίνει ὁ Ἱδιος καὶ πού τόν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω του τή στεριά καὶ τή Θάλασσα, δηλαδή ὥλοκληρο τόν κόσμο. Ἔτσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στό Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ὡς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπό τά χέρια τοῦ θεοῦ.

Τελευταῖα στόν κόσμο τής ἔρευνας σημειώνεται ιδιαίτερος ζῆλος στήν προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἡ γέννηση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τόν παραστατικό κύκλο αὐτῶν τῶν κοσμογονικῶν μύθων τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐξωελληνικοῦ χώρου. Ἔτσι ἀναζητοῦν σ' αὐτούς τούς μύθους τά σπέρματα τῶν προβλημάτων καὶ τά στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τάση αὐτή δικαιώνεται βέβαια ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἀξιολογήσουμε τό ύπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νά γνωρίσουμε τήν ἀφετηρία της, ἀλλά δέν ἐρμηνεύει καθαυτό τό φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπό τό μύθο στό λόγο. Ἐκεῖνο πού συχνά παραθεωρεῖται ἀπό τούς νεώτερους ἔρευνητές εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ ὄμοιότητες τῶν ἐλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μέ τίς κοσμογονικές δοξασίες, ντόπιες καὶ ξένες, εἶναι στήν ἐπιφάνεια, ὅχι στό βάθος: Οἱ δοξασίες ἔχουν νά κάνουν μέ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίες λειτουργοῦν μέ ἔννοιες, οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν μυθικές ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικές ἐξηγήσεις. Ἀν τό στοιχεῖο τοῦ μύθου μόνο του ἤταν ίκανό νά γεννήσει τήν ἐπιστημονική σκέψη, θά ἐπρεπε ὅλοι οἱ λαοί τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφοῦ εἶχαν μύθους, νά φτάσουν καὶ στή φιλοσοφία. Ὁμως εἶναι γνωστό ὅτι

οι άρχαίοι λαοί πρίν από τούς "Ελληνες δέν μπόρεσαν νά όδηγηθούν ποτέ σέ άφαιρέσεις, γενικεύσεις καί άνακαλύψεις φυσικών καί ίστορικών νόμων. "Εμειναν σέ έπιδόσεις πάνω σέ όρισμένους πρακτικούς τομεῖς τοῦ έπιστητοῦ, μετρήσεις, άθροίσεις καί γενικά έμπειρικές γνώσεις. Οι "Ελληνες πήραν βέβαια από τούς λαούς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί μυθολογικό ύλικό καί πρακτικές γνώσεις, ἄγνωστο ὅμως σέ ποιό βαθμό, άφού δέν μπορούμε νά ύπολογίσουμε τί είχαν κληρονομήσει ἀμεσα από τόν αἰγαῖο πολιτισμό. Σημασία πάντως ἔχει τό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα, πού πήραν οι "Ελληνες από ἄλλους λαούς, τά έπεξεργάστηκαν μέ τό δικό τους πνεῦμα, πού βασικά γνωρίσματά του είναι ή σαφήνεια καί ή ὁξυδέρκεια. Ἀπό αὐτή τή ζύμωση προέκυψε ό όρθός λόγιος, πού ἐκδηλώνεται ώς ἀφαίρεση καί θεώρηση τοῦ ὅλου, ώς τάση γιά γενίκευση, ώς μεταμόρφωση τῆς εἰκόνας σέ ἔννοια καί ώς διατύπωση νόμων. Θά λέγαμε ὅτι ἂν ό άρχαῖος "Ελλήνας κατατριβόταν μέ μετρήσεις καί παρατηρήσεις πάνω σέ μεμονωμένα θέματα, ὅπως τότε ό ἀνατολίτης καί ὅπως σήμερα ό εἰδικός έπιστήμονας, ή φιλοσοφία δέ θά γεννιόταν ποτέ! Δέν ξέρει κανείς ἂν ή σαφήνεια τῶν γραμμῶν, ή πλαστικότητα τῶν σχημάτων, ή διαφάνεια, ή καθαρότητα καί ή ἐποπτικότητα, πού είναι γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, δέν ἔγιναν μέ τόν καιρό γνωρίσματα καί τοῦ νοῦ τῶν κατοίκων του καί δέν τοῦ ἔδωσαν τήν εύχρεια σέ κάποια στιγμή τῆς ιστορίας του νά ἀναστήσει από τίς νεφελογεννημένες μυθικές μορφές τίς πλαστικές ἔννοιες καί από τίς προσωποποιημένες φυσικές δυνάμεις τούς τετράγωνους νόμους τοῦ πνεύματος.

4. Διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Στή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως διαμορφώθηκε μέσα στά ίστορικά ὄρια τῆς ἀρχαίας ζωῆς, διακρίνομε τρεῖς μεγάλες χρονικές περιόδους: Τήν περίοδο τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τήν περίοδο τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας καί τήν περίοδο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία, πού χρωστᾶ τό ὄνομά της στό γεγονός ὅτι οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποί της ἔζησαν πρίν από τό

έχει κεντρικό θέμα της τή γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδή είναι Φυσική φιλοσοφία. Τίς κυριότερες σχολές αύτῆς τῆς περιόδου τίς σχηματίζουν οἱ Ὑλοζωιστές, οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάτες, οἱ Ἀτομικοί καὶ οἱ Σοφιστές, ἐνῶ ἄλλοι, μεμονωμένοι ἀλλά τό ὕδιο σημαντικοί φιλόσοφοι, ὥπως ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, δημιουργοῦν ἀνεξάρτητα συστήματα.

Ἡ Ἀττική φιλοσοφία, πού ὄνομάζεται ἔτσι ἐπειδή ἀναπτύχθηκε μέ κέντρο τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχίζει τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα καὶ καλύπτει κυρίως τὸν τέταρτο. Τό βάρος τῆς προσπάθειάς της ἡ φιλοσοφία αὐτή τὸ ρίχνει στὴ γνώση τῆς ούσιας τῶν ὄντων, καὶ ἔτσι ἐξελίσσεται σὲ Ὀντολογία ἡ Μεταφυσική. Κορυφαίες μορφές τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας είναι ὁ Σωκράτης, πού στό πρόσωπό του ἀναφέρουν τήν ἀρχή τους οἱ λεγόμενες Σωκρατικές σχολές, ὁ Πλάτων, ἰδρυτής τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδρυτής τοῦ Περιπάτου. Ἡ Ἀκαδημία καὶ ὁ Περίπατος είναι σχολές μέ δράση, πού φτάνει ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀρχίζει στούς μετακλασικούς χρόνους καὶ παρακολουθεῖ τήν ἀρχαία ἑλληνική ζωὴ ὡς τή μετάπλασή της στή χριστιανική κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αύτῆς τῆς Φιλοσοφίας είναι ἡ προσωπική ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, γεγονός πού τήν ἀναδεικνύει σὲ Ἡθική φιλοσοφία. Τά κυριότερα ρεύματα καὶ συστήματα αύτῆς τῆς περιόδου ἀπαρτίζουν οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Σκεπτικοί, οἱ Ἐκλεκτικοί καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί.

"Ἄσ σημειωθεῖ ὅτι τόσο τίς περιόδους ὅσο καὶ τά συστήματα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας πρέπει νά τά φανταστοῦμε ὅχι ὡς στεγανά διαμερίσματα ἀλλά ὡς μέλη ἐνός ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ. Δηλαδή μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ἀμοιβαίες εισβολές ἀπό τόν ἓνα χῶρο στόν ἄλλο, ἀμοιβαίες ἐπιδράσεις, ἀλληλοσυμπληρώσεις, ἀντιμαχίες, παράλληλες πορείες κτλ. "Ετσι ἡ διαιρέση πού κάναμε ἐξυπηρετεῖ ἀπλῶς τήν ἐπιθυμία νά δοῦμε σέ πολύ ἀδρές γραμμές πῶς συναρθρώνεται τό σῶμα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

1. Περιεχόμενο, χαρακτήρας και σημασία τής Προσωκρατικής φιλοσοφίας

Όλοκληρη ή πρώτη περίοδος τής άρχαιας ελληνικής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από τήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά προσδιορίσει τήν ἀρχή και τήν ούσια τοῦ κόσμου. Ό κόσμος ἀποτελεῖ τό κεντρικό πρόβλημά της. Η ελληνική φιλοσοφία λοιπόν στήν πρώτη περίοδο είναι ἐπιστήμη τῆς φύσης («φυσιολογίη»), φυσική φιλοσοφία και μαζί φυσική ἐπιστήμη. Η φυσική πραγματικότητα γίνεται γιά τὸν Ἐλληνα τῶν ἀρχαϊκῶν κυρίως χρόνων τὸ πρῶτο ἔρεθισμα πού βάζει σέ κίνηση τό πνεῦμα του και τό ὄδηγει στό νά γεννήσει τή φιλοσοφία. Ετοι μποροῦμε νά ποῦμε ἀπό τήν ἀρχή ὅτι στήν ιστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου ή συνειδητοποίηση τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος και ή γέννηση τῆς φιλοσοφίας συμπίπτουν.

Λέγοντας ὅτι ή Προσωκρατική φιλοσοφία ἔχει τόν κόσμο ως πρόβλημά της κεντρικό και σχεδόν ἀποκλειστικό, δέν παραθεωροῦμε τό γεγονός ὅτι οἱ ἐκπρόσωποί της ἔχουν ἀπόψεις και γιά τόν ἀνθρωπο, τήν κοινωνία, τό κράτος, τή γνώση και τήν πράξη. Εἴμαστε ὅμως ύποχρεωμένοι νά ἐξηγήσουμε ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτέδει ἀποτελοῦν προεκτάσεις τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τους. Ο ἀνθρωπος και ἡ συμπεριφορά του ἐδώ ἐξετάζονται ως ἅμεσα ἔξαρτηματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Δέν ἔχουν γίνει ἀκόμα ἀντικείμενα εἰδικῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ.

Μέ τήν ἀπλή δήλωση ὅτι οἱ Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι νά ἐξηγήσουν τή σύσταση τοῦ κόσμου ἀσφαλῶς δέ γίνεται φανερό σέ ὄλες τίς διαστάσεις του τό μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. "Οταν αύτοί οἱ στοχαστές ξεκινοῦν, ο δρόμος τῆς ἐπιστήμης δέν ἔχει ἀκόμα χαραχτεῖ, και πρέπει νά τόν ἀνοίξουν οἱ

ϊδιοι. Στήν ἐποχή τους τό μόνο δεδομένο είναι ή διάχυτη ἀπορία μπροστά στήν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στήν ἀδιάκοπη γένεση καί φθορά, σέ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στή στεριά καί στή θάλασσα, στόν ούρανό ψηλά καί μέσα στή ζωή τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν, ἀπορία πού ἔχει πηγή της τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ἑλληνα τήν ἐφηβική ὄρμη γιά γνώση. Ἀλλά τό παραστατικό ύλικό είναι φτωχό, τά ὅργανα λείπουν καί ή κριτική γιά τό κύρος τῆς γνώσης είναι ἀνύπαρκτη. Ἔτσι οι πρωτοπόροι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει μαζί μέ τή θεωρία τους νά οικοδομήσουν καί τή γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, τήν όρολογία τῆς ἐπιστήμης καί τόν κριτικό λόγο. Ἡ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἔδειξε τήν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν στοχαστῶν. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οι βάσεις τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης βρίσκονται στήν Προσωκρατική φιλοσοφία καί ὅτι ἀπό αὐτήν διατυπώθηκαν οἱ κυριότερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικά γιά τόν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι οἱ αὐτονότες πιά ἔννοιες κόσμος, φύση, ἄπειρο, χῶρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὑλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμός, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, ἔνωση, διάλυση καί ἔνα πλήθος ἄλλες πέρασαν στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης καί καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τίς είσηγήθηκαν οἱ Προσωκρατικοί.

2. Ὕλοζωιστές - Ξενοφάνης - Ἡράκλειτος

Ἡ Φυσική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ νεροῦ καί ὄλοκληρώνεται μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπό μιά σειρά σταθμούς, πού διαμορφώνουν συστήματα καί σχολές στό χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ τῆς. Ὁ πρώτος ἀπό αὐτούς τούς σταθμούς είναι ή σχολή τῆς Μιλήτου, πού διατύπωσε τήν ύλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Οἱ Ὅλοζωιστές ὄφειλουν τό χαρακτηρισμό τους στούς ὄρους ὑλη καί ζωή, ἐπειδή οἱ ἀρχές πού ἐθέσπισαν, ἐταύτιζαν τήν ὑλη μέ τήν ζωική ἐνέργεια.

Ἡ προσπάθεια γιά τόν προσδιορισμό τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καί τήν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στά στοιχεῖα, πού συνθέτουν τά σώματα.

Κατά τήν ἀντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτή ἡ πρώτη ὕλη θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ τή βάση ὅχι μόνο γιά τή σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλά και γιά τήν ὕπαρξη τῶν στοιχείων. Θά ἔπρεπε δηλαδή νά ἀποτελεῖ τή σταθερή οὐσία, πού μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικά και μεταμορφώνεται σέ ἄλλα στοιχεῖα, πού μέ τήν πρόσμιξή τους γίνεται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στό βάθος ὅλων τῶν ὄντων και δέ φθειρεται οὕτε μέ τήν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὕτε μέ τή μετατροπή τῶν στοιχείων. Ὁ πρῶτος ἀναβαθμός σ' αὐτή τήν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ είναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (περίπου 625-546) είναι ἐκεῖνος πού θεώρησε τή θάλασσα ώς πηγή ὅλων τῶν ὄντων.

Τό κοσμολογικό πρόβλημα πού ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς είχε τή συνέχειά του στό μαθητή και συμπολίτη του Ἀναξίμανδρο (περίπου 610-546). Ὁ δεύτερος ύλοιζωιστής φαίνεται νά ἀναζήτησε τή φυσική ἀρχή τοῦ κόσμου σέ πλαίσια εύρυτερα ἀπό τό σῶμα τῆς Θάλασσας. Στό αἴτημά του αὐτό μποροῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παρα-

Ἡράκλειτος

στάσεις τοῦ χάους, τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, πού μέ αὐτές τό
έλληνικό πνεῦμα εἶχε τήν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ
χώρου. Μπροστά στήν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καὶ ὁ Ἀναξί-
μανδρος καὶ ὄρισε τήν ἀρχή τοῦ κόσμου μέ τόν ὄρο τοῦ ἀπέραν-
του, τοῦ «ἀπείρου».

Ο Ἀναξιμένης (περίπου 585–525) πρέπει νά ξεκινᾶ ἀπό τήν
ἐπιθυμία νά καταστήσει πιό συγκεκριμένη τήν κοσμολογική ἀρχή
τοῦ δασκάλου του Ἀναξιμάνδρου. Μέ βάση τήν ἐμπειρία τῆς
γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτε-
λεῖ τό περιεχόμενο ὄλόκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἡ μᾶλλον
ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τό κοσμικό σύστημα ὡς τά ἔσχατα
ὅριά του. Ο Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ὡς ἀρχή τοῦ κόσμου
τό ἀπέραντο διάστημα. Ο μαθητής του τό γεμίζει μέ τή μάζα τοῦ
ἀέρα. «Ἔτσι ἡ κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου συγκεκριμενο-
ποιεῖται.

Ἡ πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου ἀπό τή σχολή τῆς Μιλήτου
εἶχε τή συνέχειά της στήν ἐπαναστατική θεολογία τοῦ Ξενοφάνη
τοῦ Κολοφώνιου (περίπου 570-470). «Ἔτσι τά φυσικά σώματα, πού
οἱ Ὕλοζωιστές τά εἶδαν ὡς ἀρχές τῶν ὅντων, ὑπαγόρευσαν στόν
Ξενοφάνη νά ἀπορρίψει τόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ θείου, ἐνῶ ἡ
ύλοζωιστική ίδεα τῆς μοναδικότητας τῆς πρώτης μορφῆς τῆς
ύλης τόν ὁδήγησε σ' ἕνα εἶδος μονοθεϊσμοῦ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη
τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὅσο καὶ ἡ ίδεα ἐνός μοναδικοῦ θεοῦ
ἔρχονταν σέ φανερή ἀντίθεση μέ τήν ὡς τότε θρησκευτική
παράδοση τῶν Ἑλλήνων, καὶ θά ἦταν ἀδύνατες, ἃν δέν εἶχε
προηγηθεῖ ἡ ύλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Προεκτείνοντας τά διδάγματα τῆς φυσικῆς θεωρίας τῆς Μι-
λήτου καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θεολογίας τοῦ Ξενοφάνη, ὁ μεγα-
λοφυής Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (περίπου 540-480) ἔρχεται νά
μᾶς δώσει μιά δυναμική παράσταση τοῦ σύμπαντος, βάζοντας ὡς
ἀρχή καὶ ούσια του τό στοιχεῖο τῆς φωτιᾶς. «Ἔτσι κατά τήν ἀντί-
ληψη τοῦ Ἡρακλείτου ὁ κόσμος εἶναι χωρίς ἀρχή καὶ τέλος, ἡ
ούσια του εἶναι πύρινη καὶ ἡ λειτουργία του ἀκολουθεῖ ὄρισμέ-
νους κανόνες. Ἡ κοσμική φωτιά γίνεται νερό, ἀέρας, γῆ, καὶ
αὔτά μέ τή σειρά τους ξαναγίνονται φωτιά. Ο, τι ὑπάρχει στόν
κόσμο εἶναι μεταμορφώσεις τῆς φωτιᾶς. «Ολα ξεκινοῦν ἀπό αύ-

τήν καί καταλήγουν σ' αύτήν. Ἡ φύση λειτουργεῖ μέ τό μηχανισμό τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν στοιχείων πού τή συνθέτουν. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος οἱ ἀντιθέσεις, πού ἀποκαλύπτονται μέσα στίς φάσεις τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς μέ τήν ἀμοιβαία ἐχθρική στάση τῶν στοιχείων, δέν ἔχουν σημασία. Τά ἀντίθετα δέν είναι καθαυτά ἀντίθετα, ἀλλά μεταπτώσεις τοῦ ὄντος.

3. Πυθαγόρειοι καί Ἐλεάτες

Σύγχρονοι μέ τόν Ξενοφάνη καί τόν Ἡράκλειτο είναι οἱ ἀρχαιότεροι **Πυθαγόρειοι**, πού, παράλληλα μέ τίς μυστικιστικές τάσεις τους, συνεχίζουν τήν ἴωνική φυσική, καί ἡ σκέψη τους στρέφεται κυρίως στίς σχέσεις καί στίς ἀναλογίες, δηλαδή σέ ποσά καί μέτρα μέσα στόν κόσμο τῶν σωμάτων καί τῶν φαινομένων. Αύτό τούς ὁδηγεῖ στό νά ἐννοήσουν τόν ἀριθμό περίπου ὅπως οἱ Ἰωνεῖς ἐννόησαν τό φυσικό σῶμα, μέ ἄλλα λόγια νά δοῦν τόν ἀριθμό, τή μαθηματική σχέση, καί ὅχι τά στοιχεῖα, ώς ἀρχή τοῦ κόσμου. Στούς Πυθαγορείους ὁ ἀριθμός ώς ἀρχή τοῦ κόσμου ἔχει σχεδόν θεοποιηθεῖ. Ἡ δύναμή του παρουσιάζεται ἀπό τό Φιλόλαο ώς ἡγετική μέσα σ' ὅλο τόν κόσμο, τόσο τόν ὑπερβατικό καί τό φυσικό ὅσο καί ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση τοῦ ἀριθμοῦ, λέει ὁ Φιλόλαος, είναι γεμάτη σοφία καί είναι ὁδηγήτρα καί ἔξηγήτρα γιά κάθετι πού ἀποροῦμε καί γιά κάθετι πού ἀγνοοῦμε. Δηλαδή κατά τόν πυθαγόρειο φιλόσοφο δέ θά ἡταν φανερό σέ κανένα, κανένα ἀπό τά πράγματα, οὕτε καθαυτά οὕτε στή μεταξύ τους σχέση, ἂν δέν ἡταν ὁ ἀριθμός καί ἡ οὐσία του, ἐνώ τώρα αύτός μέ τήν αἰσθησή φέρνει σέ συμφωνία μέσα στήν ψυχή ὅλα τά πράγματα καί τά κάνει γνωστά καί σύμφωνα στή μεταξύ τους σχέση κατά τή φύση τοῦ κριτηρίου, καί ἀποδίδει τή σωματικότητα καί τίς ἀναλογίες στό καθένα ἀπό τά πράγματα, τόσο τά ἄπειρα ὅσο καί τά πεπερασμένα.

Οἱ ἔννοιες τῆς ἔμψυχης πρωτούλης τῶν Ὑλοζωιστῶν, τοῦ πνευματικού θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη, τῆς θερμικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἡρακλείτου καί τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν Πυθαγορείων είχαν στρώσει τό δρόμο γιά νά βαδίσει ἡ ἐλληνική σκέψη πρός τήν ἀναζήτηση ἐνός ὄντος πέρα ἀπό τά φυσικά σώματα καί φαινόμε-

να. Στό δρόμο αύτό πρωτοπόροι άναδείχτηκαν οι Ἐλεάτες. Ο άρχηγός τους **Πάρμενίδης** (515-440) έγκολπώνεται βασικά τήν ξενοφανική θεολογία καί συνδέεται μέ τή μαθηματική σκέψη τῶν Πισθαγορείων, ἀλλά τό ξεκίνημα τῆς θεωρίας του ἐκδηλώνεται ως ἀντίδραση στό γεμάτο κινητικότητα σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου. "Ἐτσι στό δυναμικό σύμπαν ἐκείνου ὁ Παρμενίδης ἀντιπαραθέτει ἔνα ὄν στατικό, πού τό θεωρεῖ ἀγέννητο καί ἀθάνατο, τέλεια ὄλοκληρωμένο, ἀμετάβλητο καί ἀμετακίνητο, μοναδικό καί μέ τή συνέχεια μέσα του." Ο, τι βλέπουμε νά γίνεται μέσα στό σύμπαν δέν ἀποτελεῖ παρά ἀπατηλό φαινόμενο, ἀφοῦ τό ὄν δέ γίνεται, ἀλλά εἶναι.

4. Ἐμπεδοκλῆς καί Ἀναξαγόρας

Τό ἐπόμενο βῆμα στή σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν νά συγχωνεύσουν τίς θεωρίες πού είχαν διατυπωθεῖ ὡς τότε καί νά ἐπιτύχουν μιά πιό συνθετική ἐρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τήν τάση αὐτή ἐκφράζει ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ὁ Ἀκραγαντίνος (492-432), πού δέχεται ως ἀρχές τέσσερα φυσικά στοιχεῖα καί δυό δυνάμεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Τά στοιχεῖα εἶναι τά γνωστά ἀπό τίς ἀρχαιότερες θεωρίες φυσικά σώματα, δηλαδή τό νερό, ὁ ἀέρας, ἡ γῆ καί ἡ φωτιά. Οἱ δυνάμεις εἶναι ἡ «Φιλότης» καί τό «Νεῖκος», δηλαδή ἡ ἀγάπη καί τό μίσος, ἡ ἐλξη καί ἡ ἀπώθηση. Μέ αὐτές τίς ἔξι ἀρχές συντίθεται καί ἀποσυντίθεται τό σύμπαν. Ό **Ἐμπεδοκλῆς** ἀποδέχεται τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι, καί ἀπό τή θέση αὐτή μπορεῖ νά ύποστηρίξει ὅτι αὐτό πού λέμε γένεση καί φθορά δέν εἶναι παρά ἡ ἐνωση καί ἡ διάλυση τῶν στοιχείων. Τά στοιχεῖα δέν ἔχουν δική τους κίνηση, ἀλλά δέχονται ὧθήσεις ἀπό τή «Φιλότητα» καί τό **Νεῖκος**. Μέ τήν πρώτη δύναμη τά στοιχεῖα ἔλκονται καί συνθέτουν σώματα, ἐνῶ μέ τή δεύτερη τά στοιχεῖα ἀπωθούνται καί τά σώματα διαλύονται.

Ἄπο τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι καί τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι ξεκινᾶ καί ὁ **Ἀναξαγόρας** ὁ Κλαζομένιος (500-428), πού ἀποδέχεται ἐπίσης τή θέση τοῦ **Ἐμπεδοκλῆ** ὅτι γένεση καί φθορά εἶναι ἐνωση καί διάλυση τῶν στοι-

χείων, πού καθαυτά βέβαια είναι άμετάβλητα. Ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως δουλεύοντας αύτά τά δεδομένα φτάνει σέ αλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ βασική ἀπορία του είναι: Ἐφοῦ τά στοιχεῖα καθαυτά είναι άμετάβλητα, πῶς συμβαίνει π.χ. ἀπό τό ψωμί πού τρώμε νά γίνονται σάρκες, ὥστα, φλέβες, αἷμα, τρίχες κτλ., Αὐτή τόν ὁδηγεῖ στήν ἐκδοχήν ὅτι μέσα σέ κάθε ούσια ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀρχῆ ὅλες οἱ ούσιες μαζί, καί ἔτσι τό κάθε μέρος τρέφεται μέ τίς ὅμοιές του ούσιες, πού βρίσκονται παντοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας συμπεραίνει ἐπίσης ὅτι τά στοιχεῖα δέν είναι τέσσερα, ἀλλά ἄπειρα καί στόν ἀριθμό καί στό μέγεθος καί στό μερισμό τους. Τέλος θέλοντας νά ἔχηγήσει τήν κίνηση τῶν στοιχείων καί παρατηρώντας τήν τάξη πού ὑπάρχει στά πράγματα τοῦ κόσμου, ὑποθέτει μιά δύναμη ὅμοια μ' ἐκείνη πού είναι ἡ αἰτία γιά τήν τάξη στίς ἐκδηλώσεις καί τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη αύτή είναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς λοιπόν είναι γιά τόν Ἀναξαγόρα ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ σύμπαντος καί ὁ ρυθμιστής του. Είναι αὐθυπόστατος, χωριστός ἀπό τά στοιχεῖα, ἀπαλλαγμένος ἀπό πάθη καί ἀπό κάθε μεταβολή, αὐτοδύναμος καί παντοδύναμος, παντογνώστης καί πανταχοῦ παρών.

5. Ἀτομικοί

Ὑστερα ἀπό τόν Ἐμπεδοκλῆ καί τόν Ἀναξαγόρα οἱ Ἀτομικοί, ὁ **Λεύκιππος** (5ος αι.) καί ὁ **Δημόκριτος** ὁ Ἀβδηρίτης (460-370), κλείνουν τόν κύκλο τῆς προσπάθειας γιά νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στίς θεωρίες τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ Παρμενίδη. Οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύονται νά δεχτοῦν τήν ἐλεατική θέση ὅτι τό ὃν είναι ἀγέννητο, ἀμετάβλητο καί ἄφθαρτο, ὅμως ἔχουν παράλληλα πειστεῖ καί γιά τήν πολλαπλότητά του καί γιά τήν κίνησή του, πράγματα πού οἱ Ἐλεάτες τά είχαν ἀρνηθεῖ, γιατί δέν καταλάβαιναν πῶς τό ὃν θά μποροῦσε νά διαιρεῖται ἢ νά κινεῖται, ἀφοῦ γι' αὐτούς ἔξω ἀπό αὐτό δέν ὑπῆρχε τίποτα. Οἱ Ἀτομικοί διαπίστωσαν ὅτι μέ αὐτό τόν τρόπο οἱ Ἐλεάτες είχαν ἀρνηθεῖ καί τήν ὑπαρξη τοῦ κενοῦ, πού τό ταύτιζαν μέ τό μή ὃν. Ἀλλά τό «κενόν» ἀπέναντι στό «πλῆρες», στό ὃν, μπορεῖ νά τό λέμε μή ὃν, είναι ὅμως τόσο πραγματικό ὃσο καί τό ὃν. Μέ αλλα λόγια ἡ

ϋπαρξη τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι τόσο βέβαιη ὅσο καί ἡ ὑπαρξη τοῦ ὄντος. "Ἐτσι τὸ «κενόν» καὶ τὸ «πλήρες» ἔγιναν γιά τούς Ἀτομικούς οἱ βάσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ σύμπαντος.

Ἄλλα τί εἶναι τὸ «πλήρες»; "Ηδη ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε δεχτεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἀπό πολὺ μικρά μόρια, «ξύσματα», πού τὸ μάτι δέν τὰ βλέπει, καὶ αὐτά σχηματίζουν στρώματα καὶ ἀποτελοῦν τὸν αἰσθητό κόσμο. Ὁ ἐλεάτης Ζήνων, παρεκκλίνοντας ἀπό τὸ δόγμα τοῦ δασκάλου του Παρμενίδη, πού ἦθελε τὸ ὄν ἀδιαιρέτο, δίδασκε ὅτι τὰ σώματα «διχοτομοῦνται», διαιροῦνται, καὶ μάλιστα ἀπεριόριστα. Αὐτό ἔκανε τούς Ἀτομικούς νά σκεφτοῦν ὅτι πρέπει νά ύπαρχουν μόρια τῆς ὕλης, πού δέν μποροῦν νά κομματιστοῦν πάρα πέρα. Γιατί ἂν τὰ σώματα εἶναι διαιρετά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, θά πρέπει νά ύπαρχουν καὶ κενά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ἀφοῦ χωρίς κενό εἶναι ἀδιανόητη ἡ διαιρέση τῶν σωμάτων. "Αν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι διαιρετή σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ὥπως ύποστηρίζει ὁ Ζήνων, τότε ὅλα τὰ σώματα θά πρέπει νά ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό κενά, ἀφοῦ δέ θά ύπάρχει τίποτ' ἄλλο ἀπό κενό, καὶ ἡ ούσια τῶν ὄντων θά εἶναι τό κενό. Ἄλλα ἡ «διχοτομία» τοῦ Ζήνωνα ἀνταποκρίνεται στή μαθηματική πραγματικότητα, ὥχι στή φυσική. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη τά μόρια τῆς ὕλης, πού ἀπαρτίζουν τή μάζα τῶν σωμάτων, νά εἶναι ώς ἔνα σημεῖο ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε κενό, πρέπει νά ἔχουν τέλεια πληρότητα, καὶ ἔτσι νά μή δέχονται πιά ἄλλες τομές, δηλαδή νά εἶναι ἄτομα, ἄτμητα, καὶ νά μή μεταβάλλονται. Ἀπό τέτοια ἄτομα μόρια ὕλης ἀποτελοῦνται ὅλα τὰ σώματα, καὶ μόνο ἀνάμεσα στά ἄτομα αὐτά παρεμβάλλεται πολύ ἡ λίγο κενό.

"Υστερεά ἀπ' αὐτό οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδώσουν στό ἄτομο τά χαρακτηριστικά πού ὁ Παρμενίδης ἔδινε στό ὄν: Τό ἄτομο εἶναι ἀγέννητο, ἄφθαρτο, ἀμετάβλητο, ἀπλό καὶ μέ όρισμένα ὄρια. "Άλλες ίδιότητες πέρα ἀπό τή σωματική ἔκταση, τοῦ ὄγκου, δέν ἔχει τό ἄτομο. "Ἐτσι μέ βάση τήν ὄντολογία τοῦ Παρμενίδη πρωτοφαίνεται στήν ιστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἡ ἔννοια τῆς «ἀποίου» ὕλης. Οἱ ποιότητες ἐρμηνεύονται ἀπό τή συμπλοκή τῶν ἄτομων κατά τόν ἀπαρτισμό τῶν σωμάτων.

Τρεῖς μεγάλες προσπάθειες ἔγιναν, γιά νά γεφυρωθεῖ τό χά-

σμα ἀνάμεσα στόν Ἡράκλειτο καὶ στόν Παρμενίδη: Τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τῶν Ἀτομικῶν. Ἀπό αὐτές ἡ τελευταία ἔφτασε σὲ πιὸ ὄριστικά ἀποτελέσματα καὶ ἔδωσε μιὰ πιὸ ἀνθεκτική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, τό πρώτο πρόβλημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού τό ἔθεσαν οἱ παλαιοί δάσκαλοι τῆς Μιλήτου.

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ἡ ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν θεμελιώνεται πάνω στήν ἀστική κοινωνία πού βγῆκε ύστερα ἀπό τούς περσικούς πολέμους μέ τίς πρακτικές ἀνάγκες της γιά νέα μορφή παιδείας. Οἱ Σοφιστές σταδιοδρομοῦν ὡς δάσκαλοι τῆς σοφίας, παίρνουν ἀπό τά πλουσιόσπιτα τούς νεαρούς καὶ τούς προετοιμάζουν γιά τόν ἀγώνα τῆς ζωῆς, γιά δύναμη καὶ πλοῦτο. Οἱ Προσωκρατικοί ἦταν γνήσιοι ἐρευνητές. Ἀναζητοῦσαν τήν ἀλήθεια γιά χάρη τῆς ἀλήθειας. Ἐρευνοῦσαν τή συνάφεια τῶν πραγμάτων μέσα στό μακρόκοσμο καὶ τό μικρόκοσμο. Τό ἐνδιαφέρον τους δέν εἶχε σχέση μέ τά καθημερινά προβλήματα. Μέ τούς Σοφιστές συμβαίνει τό ἀντίθετο. Αὔτοί παρουσιάζουν μεγάλη δημόσια δραστηριότητα καὶ τρέχουν ἀπό πόλη σέ πόλη, γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καὶ νά εἰσπράξουν ύψηλά δίδακτρα. Τά βασικά ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας τους είναι: ρητορική, διαλεκτική, ἡθική, πολιτική θεωρία, ύφολογία, μυθολογία, μουσική θεωρία, ἀστρονομία, μετεωρολογία. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς διδασκαλίας είναι νά ἐκπαιδεύσουν ἀνθρώπους, νά κάνουν τούς μαθητές τους ὅσο γίνεται πιὸ ίκανούς στή σκέψη, στό λόγο καὶ στήν πράξη, γιά νά ἔχουν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐπιτυχία στή ζωή.

Ο **Πρωταγόρας** ὁ Ἀβδηρίτης (490/85-420/15) ξεκινᾶ ἀπό τό δόγμα τοῦ Ἡρακλείτου γιά τή γενική μεταβλητότητα καὶ πιστεύει ὅτι ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου ὑπόκεινται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή. Γι' αὐτό, λέει, δέν μποροῦμε νά ποῦμε γιά κανένα πράγμα ὅτι είναι ἔτσι ή ἀλλιώς, ἀλλά μποροῦμε μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα στήν κάθε στιγμή, δηλαδή νά κάνουμε μόνο σχετικές κρίσεις, καὶ καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνθρωπός είναι τό μέτρο γιά ὅλα τά πράγματα.

‘Ο μηδενισμός όδηγει τό Γοργία τό Λεοντίνο (483-376) στή ρητορική, άπό τήν όποια κατασκευάζει μιά άντιλογική. Έδω ή σκέψη καταντά ένα παιχνίδι δεξιοτεχνίας μέ λέξεις καί μέ σχηματικές ένοιες. Μοναδική πίστη τοῦ Γοργία είναι ή πίστη στή δύναμη τοῦ λόγου. Στήν ίδια γραμμή βρίσκονται ο **Θρασύμαχος** ο Χαλκηδόνιος (5ος αι.) καί ο **Άντιφῶν** ο Αθηναίος (5ος αι.). Άπο αύτούς ό πρώτος κηρύσσει τό δίκαιο τοῦ ισχυροτέρου καί τήν ψυχολογία τῶν παθῶν καί ύποστηρίζει ότι μπορεῖ νά ξεσκώσει στήν ψυχή τῶν ἀκροατῶν του όποια αἰσθήματα θέλει, ἐνῶ ό δεύτερος λέει ότι μέ τή δύναμη τοῦ λόγου κατέχει τήν τέχνη τῆς ἀλυπίας. Τό πιό σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Άντιφώντα είναι ή θεωρία του γιά τό δίκαιο, όπου ύποστηρίζει ότι οἱ νόμοι τοῦ Κράτους δέν είναι σύμφωνοι μέ τή φύση, γι' αύτό καί ζταν τούς παραβαίνει κανείς, χωρίς νά γίνει ἀντιληπτός, δέν ἔχει νά φοβηθεῖ τίποτα, ἐνῶ ζταν παραβαίνει τούς φυσικούς νόμους, οἱ συνέπειες είναι ἀναπότερες.

Άπο τούς ἄλλους Σοφιστές πρέπει νά ἀναφέρουμε τόν **Πρόδικο** τόν Κείο (470/60-), πού τήν ἔργασία του γιά τά συνώνυμα είρωνεύεται ο Πλάτων, τόν **Κριτία** (460/55-403), Θείο τοῦ Πλάτωνα καί ἔναν ἀπό τούς Τριάκοντα τυράννους, πού ἀσχολήθηκε μέ τίς μορφές τῶν πολιτευμάτων, τίς ἀνακαλύψεις καί τήν ίστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τόν **Ιππία** τόν Ήλείο (5ος αι.) καί τόν **Άνώνυμο** τοῦ Ιαμβλίχου (5ος αι.). Ο Ιππίας είναι ό ἐγκυκλοπαιδιστής τῆς Σοφιστικῆς. Κάνει εἰσαγωγές στή διαλεκτική, στή γεωμετρία, στήν ἀστρονομία, στή μουσική, στή ρυθμική, καί καταπιάνεται μέ προβλήματα θεωρίας τῆς τέχνης, προϊστορίας καί γλωσσολογίας. Ο Άνώνυμος είναι γνωστός ώς ἔχθρος τῆς ἡθικῆς τοῦ κυριάρχου καί ώς πρόμαχος μιᾶς κοινωνικά προσανατολισμένης ἡθικῆς. Στή θεωρία του γιά τόν πολιτισμό ύποστηρίζει ότι ή ἀνάγκη γέννησε τό νόμο καί τή δικαιοσύνη μέσα στήν πρώτη κιόλας συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Άντιπροσωπεύει μιά θετική ίδεοκρατική ἡθική, γι' αύτό καί ή ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ἀπό τή σωκρατική φιλοσοφία είναι μικρότερη ἀπό ἐκείνη πού χωρίζει κάθε ἄλλο σοφιστή ἀπό τόν ίδρυτή τῆς Αττικῆς φιλοσοφίας.

Γενικά γιά τήν ίστορία τῆς ἡθικῆς ή περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Άπο τά

κηρύγματα πού άκούονται τά πιό χτυπητά είναι: 'Από τή φύση είμαστε όλοι ίσοι' ή φύση μᾶς γεννά όλους έλευθέρους· τό πραγματικό δίκαιο δέν είναι τό συμβατικό άλλα τό φυσικό, δηλαδή τό δίκαιο τού πιό δυνατοῦ, κοινοκτημοσύνη κ.λπ. Τά κηρύγματα αύτά ξεσηκώνουν πραγματική έπανάσταση στήν κοινωνία τοῦ δου αἰώνα π.χ.

'Η παρουσία τῆς Σοφιστικῆς περιέχει στοιχεῖα θετικά καὶ ἀρνητικά. 'Από τή μιά ή Σοφιστική βάζει στό ἐπίκεντρο τῆς μελέτης τόν ἄνθρωπο, τή γνώση καὶ τήν πράξη του, θέτει ἀπό τήν ἀρχή τό γνωσιολογικό πρόβλημα, θεμελιώνει τή διαλεκτική καὶ τή λογική, ἐγκαινιάζει τήν ψυχολογία καὶ μελετᾶ τήν καταγωγή τῆς γλώσσας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. 'Από τήν ἄλλη ὅμως ή σχετικοκρατία καὶ ὁ ὑποκειμενισμός της ἀναφορικά μέ τήν ἐπαναστατικότητα τῶν πνευμάτων ἀπέναντι στούς κοινωνικούς θεσμούς, ὁ σκεπτικισμός καὶ ή ἀδιαφορία της γιά τή θρησκεία βύθιζαν τά πάντα στήν ἀμφιβολία. 'Η γνώση καὶ ή πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἔμεναν μετέωρες, χωρίς ἀντικειμενικό κύρος. Αύτό ἔκανε ἀπαραίτητη τήν ἐμφάνιση ἐνός Σωκράτη, πού θά ἀναζητοῦσε γιά τή γνώση μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια καὶ γιά τήν πράξη ἔνα καθολικό μέτρο, δηλαδή ἔνα ἀπόλυτο καλό καὶ ἔνα ἀπόλυτο κακό.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ο Σωκράτης (470-399) δέν είναι οὕτε προφήτης οὕτε δάσκαλος τῆς σοφίας κατά τό πρότυπο τῶν Σοφιστῶν. Ο τρόπος πού ἀναπτύσσει τίς σκέψεις του είναι ό διάλογος, πού τόν ἐπιδιώκει παντοῦ, στὴν ἀγορά, στά ἔργαστήρια καί στὰ γυμναστήρια. Είναι ό μόνος δάσκαλος πού δέν παίρνει δίδακτρα. Τό πνεῦμα του, ὅπως λέει ό Ἀριστοτέλης, ἔχει δυό βασικές ιδιότητες: Πρῶτα ξέρει νά ρωτᾶ γιά πράγματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο αἰώνια καί ὕστερα νά ἐλέγχει τὴν ἀπάντηση πού παίρνει καί νά κρίνει τό κύρος της. Καταδικάστηκε σέ θάνατο γιά ἀθεΐα, εἰσαγωγή νέων θεῶν καί διαφθορά τῆς νεοδαίας. "Ομως τό πέρασμά του ἄφησε τὴν ἐντύπωση μιᾶς προσωπικότητας κυριαρχημένης ἀπό μιά «δαιμονική» δύναμη, μιᾶς προσωπικότητας πού μέ τό παράδειγμα, μέ τὴν προτροπή, μέ τό ἥθος της ξυπνοῦσε μέσα στούς ἀνθρώπους, κατά ἓνα μοναδικό τρόπο, τὴν ἀνάγκη γιά μιά ὄλοτελα νέα ζωή.

"Οπως οἱ Σοφιστές ἔτσι καὶ ό Σωκράτης πατά στό ἔδαφος τοῦ «διαφωτισμοῦ». Ή στάση του ἀπέναντι στίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις είναι ἐκείνη τοῦ κρατικοῦ στοχασμοῦ. Καὶ ὅμως ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στό Σωκράτη καί στούς Σοφιστές. Ἐνῶ οἱ Σοφιστές μέ τό σκεπτικισμό τους βάζουν σέ κίνδυνο ὄλοκληρη τῇ γνώσῃ, τὴν ἥθικότητα καί γενικά τίς βάσεις τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ό Σωκράτης ζεῖ μέ τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς εἰκασίες καί τίς δοξασίες τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καί τῆς μάζας, ὅτι αὐτή ἡ ἀλήθεια είναι προσιτή μέ τόν ὄρθο λόγο καί ὅτι στό λογικό είναι οἱ νόμοι, πού διέπουν τή σκέψη καί τήν ἀλήθινή γνώση.

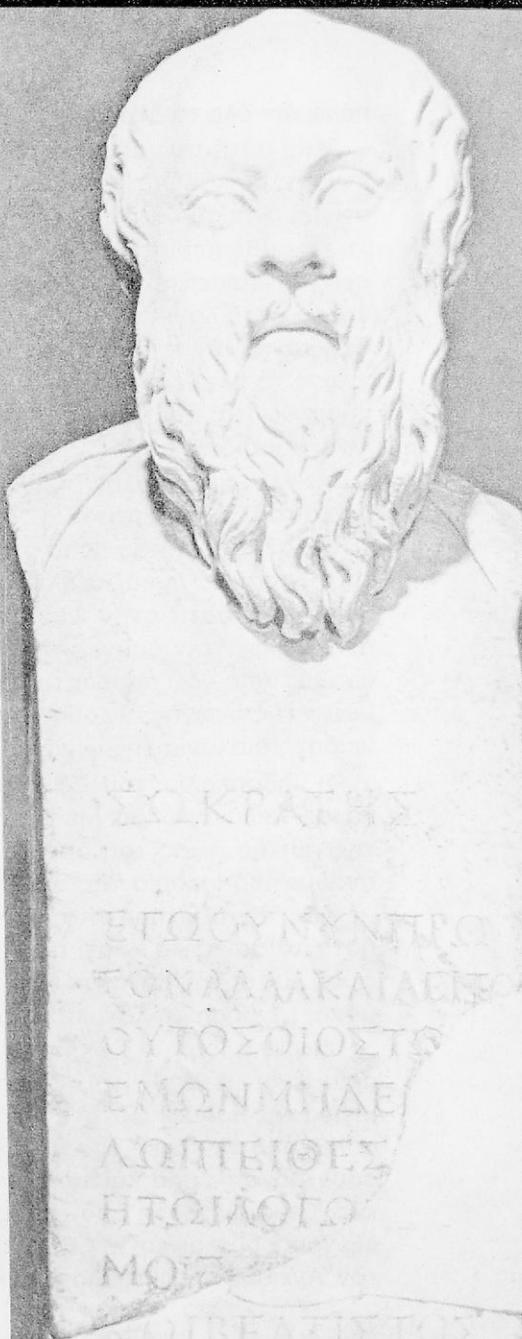
Ο Σωκράτης ἀνακαλύπτει στούς νόμους τοῦ λογικοῦ ἔναν ὄλοτελα καινούριο κόσμο, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῶν αἰσθήσεων καί τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ καθενός. Μέ τὴν ἀνακάλυψη αὐτή ξεπερνιέται ἡ αἰσθησιοκρατία καί ἡ σχετι-

κοκρατία τῶν Σοφιστῶν καὶ σώζεται ἡ ἐπιστήμη ἡ, καλύτερα, θεμελιώνεται πραγματικά γιά πρώτη φορά. Γιατί ἀκριβῶς γιά πρώτη φορά ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως.

Ο Σωκράτης ἐπιβάλλει γιά πρώτη φορά τή διάκριση ἀνάμεσα στή γνώση καὶ στή γνώμη. Πραγματική γνώση εἶναι ἐκείνη πού θεμελιώνεται μέ ἔννοιες. Πρώτος ὁ Σωκράτης ἀνακαλύπτει τίς ἔννοιες, πού ἵσχύουν στόν ἴδιο βαθμό γιά κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο, καὶ γίνεται ὁ θεμελιωτής τῆς ἐπιστήμης τοῦ γενικοῦ, τῆς Λογικῆς.

Η διαλεκτική τοῦ Σωκράτη εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἡθικῆς του. Μέ τή μέθοδο τῆς διαλεκτικῆς ὁ Σωκράτης γίνεται ὁ θεμελιωτής μιᾶς αὐτόνομης ἡθικότητας, πού βασίζεται ἀποκλειστικά στή Λογική. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ Ἡθική ἀποδεσμεύεται γιά πρώτη φορά ἀπό τήν τερατώδη δύναμη τῆς συνήθειας καὶ ἀπό τήν πατροπαράδοτη θρησκευτικότητα καὶ κατοχυρώνεται ἀσφαλέστερα ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Ο Σωκράτης κυριαρχεῖται ἀπό τήν πίστη σέ ἑνα ἀπόλυτο καλό καὶ ἑνα ἀπόλυτο κακό. Ἔτσι ἀναγνωρίζει ἑνα ἡθικό νόμο, πού στέκει

Σωκράτης

πάνω ἀπ' ὅλα τά ἄτομα καί είναι ὄλότελα ἀνεξάρτητος ἀπό αὐτά.

Ἄπο αὐτή τήν ἡμεσή ήθική συνείδηση τοῦ Σωκράτη ξεπηδᾶ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπος ἔχει νά διαλέξει κάθε στιγμή ἀνάμεσα στό καλό καὶ στό κακό. Ὁ ήθικός νόμος σημαίνει ὅτι σέ κάθε περίπτωση πρέπει νά ἀκολουθούμε χωρίς παρεκκλίσεις τή λογική ἐκείνη γραμμή, πού μᾶς φαίνεται ή καλύτερη ύστερα ἀπό λογικούς συλλογισμούς. Κανένας, λέει ὁ Σωκράτης, δέν κάνει λάθος ἀπό ἐπίγνωση. Κανένας δέ διαλέγει ἀπό ἐπίγνωση τό βλαβερό. Αὐτός πού ἔχει τή σωστή ἐποπτεία θά ἐνεργήσει σωστά. Καί ἀφοῦ ἡ ἀρετή βασίζεται στή γνώση, πρέπει νά είναι καὶ διδακτή.

Ἄλλα τί είναι καλό; Τί είναι ἀληθινά ὡφέλιμο; Ἡ ὄμορφιά καὶ ὁ πλούτος, ή δύναμη καὶ ἡ δόξα, ή σωματική ἀλκή καὶ οἱ ἡδονές τῶν αἰσθήσεων, πού μέσα στήν ἐλληνική λαϊκή συνείδηση φαντάζουν σάν τά πιο ἀξιοζήλευτα ἀγαθά, γιά τό Σωκράτη δέν είναι τίποτα μπροστά στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης ἔχει ἀνακαλύψει τήν ἀσύγκριτη ἀξία τῆς ψυχῆς μπροστά σέ ὅλα τά ἀγαθά. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει γιά τό Σωκράτη καὶ ἡ θεμελιακή σημασία τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἡ σωστή ἀγωγή δέν είναι ἄλλο ἀπό συνειδητή διακονία τῆς ψυχῆς.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σημαίνει ἐκπληκτική ἐσωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς ἡθικῆς ἀξίας του ἀπό τό Σωκράτη ἀρχίζει νέα φάση στήν πνευματική ιστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἡθική τοῦ Σωκράτη, μέ ὅλη τήν αὔστηρότητα καὶ τήν ἀκεραιότητά της, δέν ἔχει τίποτα τό ἀσκητικό, γιατί ποτέ δέν παραγνωρίζει τήν ἀνθρώπινη φύση. Οὔτε τήν καταπιέζει οὔτε τή διαστρέφει. Τήν κατευθύνει μόνο, μέ βάση τή λογική, στόν ἀληθινό προορισμό της.

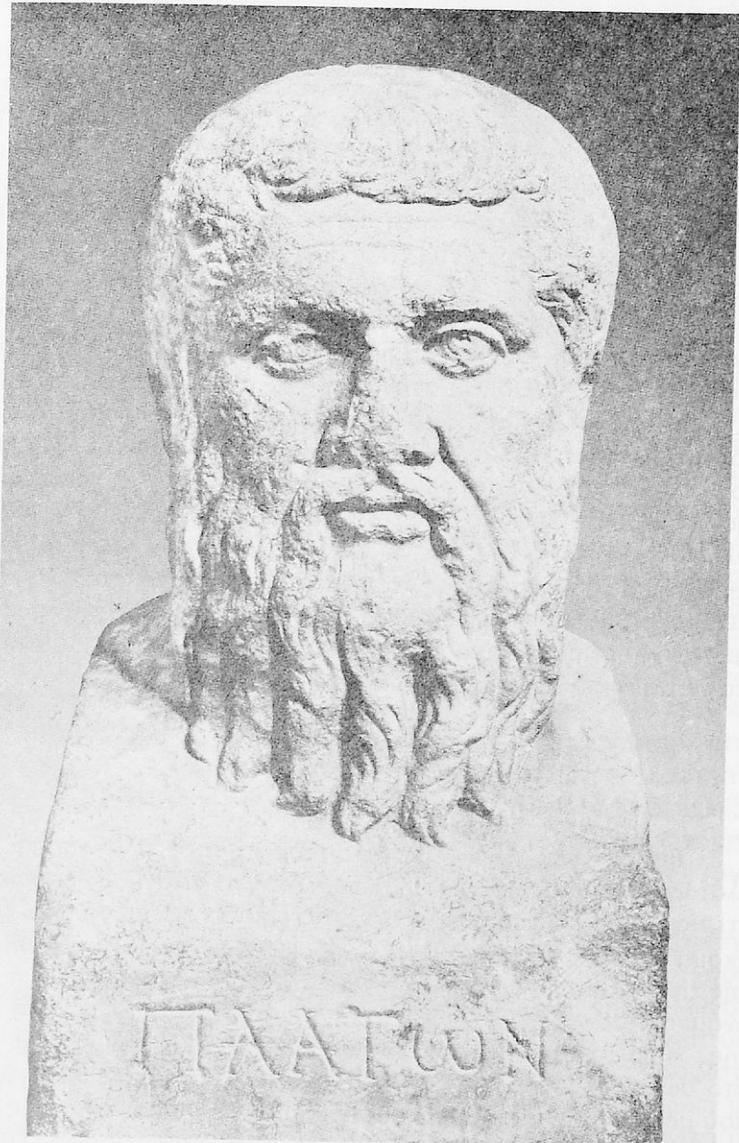
Χωρίς ὁ ἵδιος ὁ Σωκράτης νά ἐπιδιώξει τήν ἴδρυση σχολῆς, ὄρισμένοι μαθητές του ἴδρυσαν σχολές, πού ἔχουν τό χαρακτήρα τῆς προσωπικότητας τοῦ καθενός καὶ πού ξεκινούν, λίγο ἥ πολύ, ἀπό τίς ἰδέες τοῦ μεγάλου δασκάλου, ἀλλά τίς ἀναπτύσσουν μονόπλευρα καὶ τίς συνδέουν μέ ἄλλες, κυρίως σοφιστικές. Οἱ κυριότερες ἀπό αύτές τίς σχολές είναι ἡ Μεγαρική μέ ἐξέχουσες μορφές τόν Εύκλειδη καὶ τό Στίλπωνα, ἡ Κυνική μέ τόν Ἀντισθένη καὶ τό Διογένη καὶ ἡ Κυρηναϊκή μέ τόν Ἀρίστιππο.

2. ΠΛΑΤΩΝ

Ο Πλάτων (427-347), άπό άριστοκρατική οίκογένεια τῶν Ἀθηνῶν, ἔζησε τά νεανικά του χρόνια κατά τὸν Πελοποννησιακό πόλεμο, ὅταν ὁ «χρυσοῦς αἰώνων» ἦταν πιά ἀνάμνιση, γεύτηκε τὴν πίκρα τῆς ἡττας τῆς πατρίδας του καὶ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς μὲ τὴν συνείδηση τοῦ θρεμμένου ἀπό τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς τραγωδίας, γνώρισε ἀπό τὸν Κρατύλο τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλά τὴν ἀληθινή πνευματική ἀφύπνισή του τὴν ἔζησε, ὅταν συναντήθηκε μὲ τὸ Σωκράτη, πού ὁ ἡρωικός θάνατός του τὸν συγκλόνισε ὡς τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τὸν ὁδήγησε στὴν ἀπόφαση νά ζήσει καὶ νά δράσει σύμφωνα μὲ τὸ φωτεινό παράδειγμα ἐκείνου. Ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κυρήνη καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ ἀντάλλαξε σκέψεις μὲ πολλούς σοφούς. Τά κυριότερα ἔργα του, ὄλα σέ μορφή διαλόγου, εἶναι τὸ «Συμπόσιον», ὁ «Φαιδων», ὁ «Φαιδρος», ἡ «Πολιτεία», ὁ «Παρμενίδης», ὁ «Θεαίτητος», ὁ «Σοφιστής» καὶ οἱ «Νόμοι». Στό περιβάλλον τῆς σχολῆς του, τῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκουν ὁ ἀνιψιός του Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος, ὁ Ἡρακλειδης, ὁ Εὔδοξος ὁ Κνίδιος καὶ ὁ πιό μεγαλοφυής ἀπ' ὅλους, ὁ Ἀριστοτέλης, πού, παρά τὸ ὅτι οἰκοδόμησε δικό του σύστημα, θεωρεῖται ὁ πιό αὐθεντικός πλατωνικός.

1. Οἱ ἱδέες καὶ ἡ ψυχὴ

Η θεωρία τῶν ἱδεῶν ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα ὀλόκληρης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ο Πλάτων ξεκινᾷ ἀπό τὴν πεποίθηση ὅτι τίς ἔννοιες ἡ ψυχὴ πρέπει νά τίς εἶχε δεχτεῖ μέσα της, πρὶν ἀκόμα δεθεῖ μὲ τὸ σῶμα, σέ μιά προσωματική περίοδο τῆς ὑπαρξῆς της. "Ετοι ὅλη ἡ γνώση μας καὶ κάθε μάθηση δέν εἶναι παρά ἀνάμνηση τῶν ὥσων εἶχε δεῖ ἡ ψυχὴ μας στὴν προσωματική ζωὴ της. Η ψυχὴ ξαναθυμάται ὥσα εἶχε δεχάσει μὲ τὴν εἰσοδό της στὸ σῶμα. Η ναρκωμένη μνήμη ξυπνᾶ, ὅταν βλέπει πράγματα πού μοιάζουν ἢ καὶ πού διαφέρουν ἀπό τίς ἄλλοτε γνωστές της ὑπερκόσμιες μορφές. "Ετοι π.χ. ἡ θέα μιᾶς ὡραίας μορφῆς ξυπνᾶ

Πλάτων

στήν ψυχή τήν ἀνάμνηση τοῦ πρωταρχικά ὡραίου, πού κάποτε εἴχαμε δεῖ, καὶ μᾶς γεμίζει μέ άκατανίκητη νοσταλγία πρός τό αἰώνιο ἀρχέτυπο. Ἀπό αὐτή τή σκοπιά ἐξηγεῖται καὶ ἡ καταγωγή τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης, τοῦ «πλατωνικοῦ ἔρωτα», πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τὸν πόθο τῆς ψυχῆς γιά τὸ αἰώνιο, ἀπό τὸν ἀγώνα τῆς νά γνωρίσει τά πραγματικά ὅντα καὶ νά τά ἀπομιμηθεῖ σ' αὐτή τή ζωή, δηλαδή νά τά πραγματοποιήσει, ὅσο γίνεται.

Γιά τή γνώση τῶν ἀληθινῶν ὅντων ἡ ψυχή θά ἀσκηθεῖ μέ τή διαλεκτική, πού ἀποστολή τῆς ἔχει νά ἀναζητήσει τίς ἔννοιες, νά τίς ξεχωρίσει μέ σαφήνεια καὶ νά προσδιορίσει τίς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Γιατί μόνο ἡ διαλεκτική μπορεῖ νά θεωρήσει τά διάφορα σκόρπια πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σέ ἐνιαία μορφή. Ἄλλα τά ἀληθινά ὅντα εἶναι μόνο τά ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν ὅντων, δηλαδή οἱ ἰδέες. Ἐπομένως μόνο ἀπό αὐτές μποροῦμε νά ἔχουμε ἀληθινή γνώση, ἀληθινή ἐπιστήμη. Οἱ ἰδέες εἶναι αὐτά πού οἱ μεταγενέστεροι ὄνόμασαν ἔννοιες, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ ἰδέες γιά τὸν Πλάτωνα εἶναι ὄντότητες αἰώνιες, μέ πραγματική ὑπόσταση, ἔξω ἀπό κάθε σωματικότητα, ὀλότελα ἀδέσμευτες ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα ἀπό τά ἀπατηλά φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αὐτές μόνο εἶναι τά ὅντα, δηλαδή αὐτές μόνο εἶναι πραγματικές. Τά μεταβλητά φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔχουν τήν αἰτία τους σ' αὐτά τά ἀμετάβλητα ὅντα.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τό σύνολο ὅλων τῶν αἰτίων, ὁ ἀπόλυτος σκοπός τοῦ κόσμου καὶ ὁ ἐσχατος λόγος του. Εἶναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο γιά τή γνώση, γιά τό νοῦ καὶ γιά τό ὅτι οἱ ἰδέες εἶναι προσιτές στόν ἀνθρώπο, ἄλλα γιά τό Εἶναι τῶν ἰδεῶν, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν εἶναι τό Εἶναι, ἄλλα εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ Εἶναι», δηλαδή αὐτή καὶ μόνη εἶναι ὁ δημιουργικός λόγος τοῦ παντός, καὶ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου.

Μέ τήν θεωρία τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀξεχώριστα δεμένη ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς. Τό βασικό μύθο τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων τόν ὄφείλει στό μυστικισμό. Σύμφωνα μέ αὐτόν, ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἔχει θεία καταγωγή, ἄλλα, ὑστερα ἀπό κάποιο παράπτωμά της ἡ σύμφωνα μέ κάποιο νόμο τοῦ κόσμου, ὑποχρεώθηκε νά ἐγκαταλείψει τό νοητό κόσμο καὶ νά ἔρθει στόν αἰσθητό, νά κατοικήσει μέσα σ'

ένα σῶμα, ἀπ' ὅπου ἐλευθερώνεται μέ τό θάνατο, ὅπότε τό δικαστήριο τῶν νεκρῶν κρίνει τή συμπεριφορά της καί ἀποφασίζει ἄν θά μείνει ἐλεύθερη νά ξαναγυρίσει κοντά στό θεό ἢ ἄν θά ξαναμπεῖ σέ νέα σώματα, ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα μέ τά κριματά της, ὡσπου νά ἔξαγνισθεῖ ὀλότελα. Σ' αὐτή τήν ἔννοια τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων προσθέτει δυό θεμελιακές ίδιότητες: 'Η ψυχή ἔχει τήν ίκανότητα ἀπό τή μιά νά γνωρίζει καί ἀπό τήν ἄλλη νά κινεῖ τά πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. 'Αλλά τό πιό σπουδαῖο εἶναι ἡ νοητική δύναμη της. Μόνο σ' αὐτή χρωστᾶ τή μοναδική ἀξία της καί μόνο μέ αὐτήν μπορεῖ νά ἔρθει σέ σχέση μέ τά αἰώνια, τά ἀληθινά ὄντα, τίς ιδέες.

'Η ψυχή ἔχει ίδιότυπη θέση ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν ιδεῶν καί στόν κόσμο τῶν φαινομένων. "Εχει θεία καταγωγή, εἶναι συγγενική μέ τίς ιδέες, δέν εἶναι ὅμως ιδέα, ἀλλά ἀπό όλα τά πράματα τοῦ κόσμου εἶναι τό μόνο πού μοιάζει μέ αὐτές. Τό νά γνωρίζει τό θεῖο γιά τήν ψυχή πού ἔχει θεία καταγωγή δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό νά γίνεται καί ἡ ίδια θεία. 'Η γνώση τοῦ αἰώνιου ἀπό αὐτήν σημαίνει τή δική της θεοποίηση («ὅμοιώσις θεῶν»). Τό νά γνωρίζει κανείς τό ὅμορφο, τό καλό, τό δίκαιο, γιά τόν Πλάτωνα, ὅπως καί γιά τό Σωκράτη, σημαίνει νά γίνεται ὁ ἔδιος ὅμορφος, καλός καί δίκαιος, καί μέ αύτό τόν τρόπο νά πλησιάζει, ὅσο γίνεται περισσότερο, τό θεό. Αύτό βέβαια τό πετυχαίνει ὅποιος μπορεῖ νά γνωρίσει τήν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ. "Ετσι ἡ γνώση τοῦ αἰώνιου, ἡ πιό ἀνώτερη ἐπιστήμη, εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ πιό ύψηλή θρησκεία.

2. Ἡ ἀρετή καί ἡ πολιτεία

"Οπως ὁ Σωκράτης ἔτσι καί ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὅποιος γνωρίζει τό καλό, εἶναι καλός καί πράττει καλά, καί ὅτι ἐπομένως κανένας δέν εἶναι κακός θεληματικά, ἀλλά μόνο ἀπό ἄγνοια. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ πλατωνική ἡθική ἐρμηνεύεται μέσα ἀπό τή θεωρία τῶν ιδεῶν. "Ετσι πραγματική ἀρετή βασίζεται πάνω σέ πραγματική γνώση, ἀλλά πραγματική γνώση εἶναι μόνο ἡ γνώση τῶν ιδεῶν. Αύτό ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ούσια τῆς ἀρετῆς, πού πρέπει νά θεωρεῖται ἐνιαία, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τή γνώση τοῦ

καλοῦ. Στήν ἀρετή δίνομε διάφορα ὄνόματα, ἀνάλογα μὲ τὸν τομέα ὅπου ἀναφέρεται αὐτή ἡ γνώση καὶ ἡ σχετική μὲ αὐτήν πράξη. Γι' αὐτό ὅποιος κατέχει μιὰ ἀπό τις βασικές ἀρετές, μπορεῖ νά κατακτήσει καὶ τίς ἄλλες. Στό πολυθρύλητο ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρετή εἴναι διδακτή ὁ Πλάτων, μέ τὴν εὐχέρεια πού τοῦ δίνει ἡ θεωρία τῶν ίδεῶν, ἐκφράζει τὴν πεποιθηση ὅτι ἡ ἀρετή εἴναι διδακτή, ἀρκεῖ νά βρεθεῖ ὁ κατάλληλος δάσκαλος.

Ο Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικός πολιτικός είναι ἐκεῖνος, πού για πιό ύψηλό σκοπό ἔχει τῇ βελτίωσῃ τῶν συμπολιτῶν του, γιατί ὁ ἀνώτερος σκοπός τοῦ κράτους δέν είναι ἄλλος ἀπό τὴν πνευματική καὶ ἡθική προαγωγή τῶν πολιτῶν. Στόν ίδανικό γιά τὸν Πλάτωνα τύπο κράτους ισχύει ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀρχή τοῦ ὅτι κάθε πολίτης κάνει τὴν ἐργασία πού τοῦ ταιριάζει στὴ φύση του. Ο πληθυσμός αὐτοῦ τοῦ κράτους διαιρεῖται σέ τρεις τάξεις: Ἐπαγγελματίες, φύλακες καὶ ἄρχοντες. Ἡ τάξη τῶν πρώτων είναι ἡ μεγαλύτερη. Αὐτή μέ τὴν ἐργασία της συντηρεῖ καὶ τίς ἄλλες. Ἡ δεύτερη τάξη ἔχει ἀποστολή νά προστατεύει τὸ σύνολο ἀπό ἐξωτερικούς ἐχθρούς καὶ ἀπό ἐσωτερικές ἀναστατώσεις. Ἡ τρίτη τάξη, πού δημιουργεῖται μέ εἰδική ἀγωγή καὶ αὐστηρή ἐπιλογή ἀπό τή δεύτερη, ἔχει ἀποστολή νά κυβερνᾶ.

Οποιος θέλει νά γίνει σωστός φύλακας, χρειάζεται διπλή ἀγωγή: Μουσική ἀγωγή καὶ γυμναστική ἀγωγή. Μέ τὴν πρώτη, πού ἀναφέρεται σέ ὅλες γενικά τίς πνευματικές ἐπιδόσεις, ὁ φύλακας γίνεται δυνατός στὴ γνώση. Μέ τή δεύτερη γίνεται δυνατός στὴ βούληση. Στή μουσική ἀγωγή ἀνήκει τόσο ἡ μουσική καὶ ἡ ρυθμική ὅσο καὶ ἡ αὐτοκυριαρχία καὶ ἡ γενναιότητα. Ἡ μουσική ἀγωγή ὀλοκληρώνεται μέ τή γυμναστική ἀγωγή, πού ὁ ἀληθινός σκοπός της δέν είναι τόσο ἡ αὔξηση τῶν σωματικῶν δυνάμεων ὥστε ἡ χαλύβδωση τῆς βουλήσεως. Μόνο ἡ συνδυασμένη ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς πάνω στὸ βουλητικό καὶ στὸ λογικό μποροῦν νά δημιουργήσουν ἔναν καλό συνδυασμό αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Τό λογικό τρέφεται καὶ δυναμώνει μέ τὴν ποίηση καὶ μέ τὴν ἐπιστήμη. Ἄλλα καὶ τό βουλητικό με τή μουσική καὶ τό ρυθμό μετριάζεται καὶ ἔξευγενίζεται. Τελικά, μόνο μέ ἔνα ὅσο γίνεται πιό καλό

κράμα ἀπό τά ἀξιώματα τῆς μουσικῆς καί τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς μπορεῖ νά πετύχει ό ἄνθρωπος τήν τέλεια δυνατή μόρφωση, καί τήν ἀρμονία τοῦ είναι του.

Γιά νά μή χρησιμοποιούν οι φύλακες τή δύναμη τους γιά προσωπικά ὄφέλη καί γιά νά ρυθμίζεται ἡ σκέψη καί ἡ πράξη τους μέ γνώμονα μόνο τό καλό τοῦ συνόλου, πρέπει νά μήν εἶχουν ἴδιοκτησία. Ὡς πολεμιστές θά μένουν στό στρατόπεδο καί ἐκεῖ θά σιτίζονται. Ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελματιῶν θά τούς συντηρεῖ. Ἡ πόρτα τους πρέπει νά είναι ἀνοιχτή σε κάθε πολίτη. Ἀπό τήν τάξη τῶν φυλάκων προέρχονται καί οἱ φιλόσοφοι – κυβερνήτες, οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους. Ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων είναι ἀπεριόριστη καί ύπηρετεί μόνο τήν κοινή ὥφελεια. Αὐτοί μόνο εἶχουν τήν εὐθύνη γιά τήν εύτυχία τοῦ συνόλου. Γι' αὐτό ἡ ἐπιλογή καί ἡ μόρφωση τῶν ἀρχόντων ἔχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. Ὁποιος θέλει νά κυβερνήσει, πρέπει νά ἔχει στόν ἀνώτατο βαθμό ἀνεπιτυγμένες τίς ἀρετές πού διακρίνουν τούς φύλακες.

Σκοπός τοῦ κράτους δέν είναι ἡ εύτυχία τῆς μιᾶς ἡ τῆς ἄλλης τάξης, ἀλλά τό καλό τοῦ συνόλου. Αὐτός πού είναι ταγμένος νά ἐπαγρυπνεῖ γι' αὐτό, πρέπει νά προσέχει νά μήν εἰσχωρήσουν στό κράτος οὕτε ό πλούτος οὕτε ἡ φτώχια, γιατί αὐτά μποροῦν νά καταστρέψουν τήν ἐνότητα τοῦ συνόλου. Γιά τόν ἵδιο λόγο πρέπει νά μήν ἀφήνει νά μεγαλώνει πολύ τό κράτος, δηλαδή νά αὔξανει ύπερβολικά σε πληθυσμό. Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο καθήκον τῶν ἀρχόντων είναι ἡ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς στάθμης. Μέ βάση τήν ἔξεταση τῶν προτερημάτων κάθε ἀγοριοῦ ἡ κοριτσιοῦ, οἱ ἄρχοντες μποροῦν νά μεταθέτουν τά παιδιά καί τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τήν μιά στήν ἄλλη. Μοναδικό κριτήριο γι' αὐτή τήν ἀνακατάταξη πρέπει νά είναι ἡ ιδιαίτερη φύση τοῦ κάθε παιδιοῦ. Ἀλλά τό πιό σπουδαῖο ἔργο τῶν ἀρχόντων είναι ἡ φροντίδα γιά ὅλη τήν ἀγωγή τῆς γενιάς πού μεγαλώνει.

‘Ολόκληρο τό οἰκοδόμημα τῶν πολιτικῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπό ἄκρατο ιδεαλισμό, μέ ἄλλα λόγια ἀπό τήν πίστη στή δύναμη τῶν ιδεῶν, στή διδακτή ἀρετή καί στήν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καί θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀριστοκρατία τῆς εύφυίας καί τῆς ἀρετῆς, βασίλειο τῶν ἀρίστων, δηλαδή τῶν φιλοσόφων – βασιλέων, πού μέ τή σοφία τους καί μέ

τό ήθος τους ἐκφράζουν τίς ἀξίες τοῦ λαοῦ τους στὸν πιό ύψηλό βαθμό.

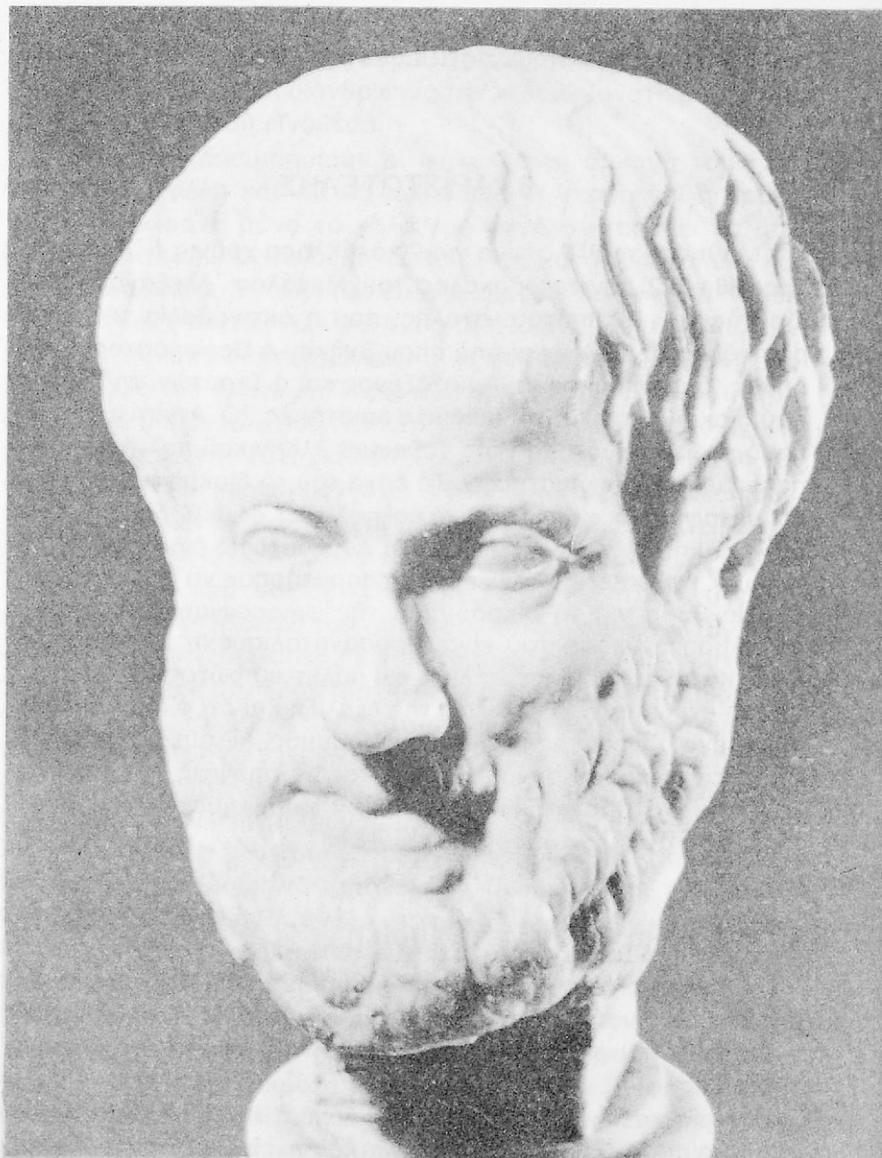
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μαθητής τοῦ Πλάτωνα γιά 20 όλόκληρα χρόνια ὁ **Ἀριστοτέλης** (384-322), ἔγινε δάσκαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἴδρυτής τοῦ Περιπάτου, σχολῆς, πού ἡ ἀκτινοβολία της ξεπέρασε ὅλες τίς ἄλλες καὶ ἀπό ὅπου βγῆκαν ὁ Θεόφραστος, ὁ Εὔδημος, ὁ Δικαίαρχος, ὁ Ἀριστόξενος καὶ ὁ Στράτων, φιλόσοφοι πού διακρίθηκαν καὶ στίς εἰδικές ἐπιστῆμες. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος συστηματικός νοῦς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πατέρας πολλῶν ἐπιστημῶν. Τά ἔργα του τά διακρίνομε σέ λογικά, μεταφυσικά, φυσικά, ἡθικά καὶ πολιτικά. Ἡ μέθοδός του εἶναι διαλεκτική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει νά ἀναλύσει τίς ἔννοιες, καὶ ἐμπειρική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει μέ τὴν παρατήρηση νά δημιουργήσει πλατιά βάση γιά τό οἰκοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα όλόκληρη ἡ σκέψη του εἶναι προσανατολισμένη ιστορικά, δηλαδή κατανοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ μάλιστα πρῶτος αὐτός, ὅτι ἡ γνώση ἔχει μπροστά καὶ πίσω της ἐξέλιξη καὶ ὅτι ὁ Ἰδιος βρίσκεται σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς. Γι' αὐτό στούς προβληματισμούς του συνυπολογίζει καὶ τίς ἀπόψεις τῶν προδρόμων του νά ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν προβλημάτων καὶ ἀπάντηση στίς σχετικές ἀπορίες.

1. Ἡ Λογική καὶ ἡ Μεταφυσική

Ἡ Λογική εἶναι προσωπικό δημιούργημα τοῦ Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτόν δέν εἶναι κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά προπαιδευτική γνώση τῶν μορφῶν τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν νόμων του, ὅργανο τῆς φιλοσοφίας.

"Ἐννοια κατά τὴν ἀριστοτελική Λογική εἶναι τό ἀντίκρυσμα τῆς οὐσίας ἐνός πράγματος, ἐνῶ κρίση εἶναι ἡ πρόταση πού συνδέει ἡ χωρίζει τίς ἔννοιες μέ τρόπο πού ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀντικειμενική πραγματικότητα, καὶ συμπέρασμα ἡ πρόταση πού

Αριστοτέλης

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

προκύπτει άπό άλλες δεδομένες προτάσεις ώς κάτι νέο, δεδομένο και ύποχρεωτικό γιά τή νόηση, χωρίς αύτό τό νέο νά χρειάζεται καινούρια θεμελίωση.

Ο Ἀριστοτέλης χωρίζει τό συνηθισμένο συμπέρασμα άπό τήν ἐπιστημονική ἀπόδειξη, πού είναι συμπέρασμα βγαλμένο άπό προηγούμενες ἀναγκαῖες προτάσεις, και διακρίνει τή διαδικασία γιά τήν ἀπόδειξη σέ ἀποδεικτική, διαλεκτική και ἐριστική, τονίζοντας ότι γιά τήν ἐπιστήμη μόνο ή πρώτη ἔχει σημασία. Ἐπειδή ή ύπόθεση γιά μιά ἀπόδειξη δέν μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ και ἀπό τήν πλευρά της, και, πάρα πέρα, ή ύπόθεση γιά τήν πρώτη ύπόθεση ώς τό ἀπειρο δέν μποροῦν νά ἀποδειχτοῦν καθαυτές, ή ἀποδεικτική διαδικασία, λέει, σταματά σέ ὄρισμένα ἀξιώματα, πού καθαυτά είναι ἀναπόδεικτα, ὅμως είναι ὀλοφάνερα και πιό σίγουρα ἀπό τήν ἔμμεση γνώση. Τά ἀνώτατα ἀξιώματα τά καταλαβαίνει ό νοῦς μέ ἅμμεση, δηλαδή ἐνορατική γνώση. Τέτοια είναι ή ἀντίφαση, ο ἀποκλεισμός τοῦ τρίτου κτλ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κάθε γνώση στηρίζεται στήν ἀναγωγή τῶν φαινομένων στά αἰτιά τους, στήν ἀναγωγή τοῦ μερικοῦ στό γενικό. Ἀλλά πρίν ἀπό αὐτή τήν παραγωγική διαδικασία πρέπει νά γίνεται ή ἐπαγωγική, πού κατοχυρώνει τό γενικό μέ τήν πείρα ἀπό τίς πολλές μερικές περιπτώσεις, πού προσφέρονται στίς αισθήσεις.

Δέν είναι φανερό ἃν οι ἀριστοτελικές Κατηγορίες ούσια, ποιότητα σχέση κτλ. πρέπει νά θεωρηθοῦν ώς ἀνώτατες ἔννοιες, πού δέν μποροῦν νά γενικευθοῦν περισσότερο και πού περιέχουν ὄλες τίς ἄλλες, η ώς μαρτυρίες γιά τό είναι και τίς ποικίλες μορφές τού. Ή δεύτερη ἐκδοχή φαίνεται πιό σωστή. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στήν ἀριστοτελική Μεταφυσική.

Μέ τήν κριτική τῆς πλατωνικής θεωρίας τῶν ἰδεῶν βρισκόμαστε στό κέντρο τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Η Μεταφυσική, ὅπως ἔξηγει ὁ Ἀριστοτέλης, είναι γνώση πού ἀναφέρεται στό ὄν. Ἀλλά τί είναι ὅν; Πάνω σ' αὐτό τό ἀπόλυτο ἐρώτημα ο Ἀριστοτέλης ἔρχεται σέ ὄξυτατη ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα. Τήν ούσια τοῦ ὄντος τήν ἀναζητεῖ μόνο ἐκεῖ πού ύπάρχουν συγκεκριμένες και δεδομένες ἔμπειρικές πραγματικότητες. Μελετών-

τας ό Ἀριστοτέλης τή λειτουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου συμπεραίνει ότι τό σὸν ἔχει δυό συστατικά στοιχεῖα, τήν ūλη καὶ τή μορφή. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο, ἡ δεύτερη τό προσδιορίζει. Κανένα ἀπό αὐτά τά δυό στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά λείψει χωρίς νά καταλυθεῖ τό σὸν. Ποτέ δέν ὑπάρχουν χωρισμένα, ὥπως ποτέ δέν ὑπάρχει σῶμα χωρίς ψυχή καὶ ψυχή χωρίς σῶμα. "Ετοι τό σὸν γιά πρώτη φορά ἐξηγεῖται ως σύνθετη ἐνότητα, ως σύνολο, πού σχηματίζει μεταφυσική ἐνότητα. Αύτή ἡ ἐνότητα κομματιάζεται μέσα στή νόηση, ὥχι ὅμως καὶ στήν πραγματικότητα.

Τόσο ἡ ūλη σὸο καὶ ἡ μορφή είναι ἀγέννητα. Καί τά δυό είναι αιώνια. Αύτό πού γεννιέται, πού γίνεται, δέν είναι οὔτε ἡ ūλη οὔτε ἡ μορφή. Τή γένεση τήν προκαλεῖ ὁ συγκεκριμένος κάθε φορά σύνδεσμος ūλης καὶ μορφῆς, καὶ πρέπει νά τή δεχτοῦμε ως μετάβαση ἀπό μιά δυνατότητα σέ μιά πραγματικότητα καὶ ως μετατροπή τής δύναμης σέ ἐνέργεια. Ἡ δύναμη βρίσκεται στήν ūλη, ἡ ἐνέργεια στή μορφή. Ἡ μετάβαση ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα, ἡ πραγμάτωση τής μορφῆς μέσα στήν ūλη, σημαίνει κίνηση. Ἡ κίνηση είναι αιώνια. Ἡ Αιώνια είναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία γιά τήν κίνηση. Καὶ ἡ πρώτη αἰτία τής κίνησης είναι καθαρή ἐνέργεια, πού μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τή θεότητα.

2. Ἡ Φυσική καὶ ἡ Ψυχολογία

Μόλο πού ό Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου στήν ἐνότητα τής κίνησης καὶ τής κινητικῆς ἀρχῆς, στή φυσική θεωρία του, χωρίζει τόν κόσμο σέ δυό ζῶνες: Ἡ μιά κάτω ἀπό τή σελήνη, ἡ ἄλλη πάνω ἀπό αὐτήν. Ὁ χωρισμός αὐτός δέν είναι μόνο τοπικός, ἄλλα καὶ ούσιαστικός. Ἐπάνω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν αιώνια τάξη, τήν ἀπαράλλακτη κίνηση καὶ τήν ἀμετάβλητη κατασκευή. Κάτω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν ἀδιάκοπη μεταβολή, τή γέννηση καὶ τή φθορά. Ἡ πρώτη δέν ἔχει οὔτε κάν τά ἴδια συστατικά μέ τή δεύτερη, ἄλλα ἀποτελεῖται ἀπό τόν αἰθέρα, πού γιά τόν Ἀριστοτέλη είναι θεία ούσια, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐπικράτεια σχηματίζεται ἀπό τέσσερα στοιχεῖα, πού ό Ἀριστοτέλης τά ἀνάγει στίς τέσσερις βασικές ποιότητες τής ἀφῆς: ζεστό, κρύο, ύγρο, ξηρό. Αύτά τά τέσσερα στοιχεῖα ἡ ποιότητες, πού πραγματικά ἀπο-

τελοῦν τίς τέσσερις βασικές μορφές τῆς ὕλης, ἀλλάζουν ποιότητες καὶ μεταπηδοῦν ἀπό τὸ ἔνα στὸ ἄλλο. "Ετσι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στήν ὑλὴν ποιοτικὴ μεταβολή, μάλιστα ὅχι μηχανική ἀλλά χημική. Ἀπό τὰ ποικίλα κράματα τῶν τεσσάρων στοιχείων προέρχονται τά σώματα, ἡ ἀνόργανη καὶ ἡ ὄργανη φύση, πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τίς ξεχώρισε. Μεγάλη σημασία δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στήν ὄργανη φύση. Ἡ κλίμακα είναι: φυτό, ζῶο, ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι «μέσα στά ἔργα τῆς φύσης κυριαρχεῖ ὁ κανόνας. "Οχι ἡ τυφλή τύχη, ἀλλά τό νόημα καὶ ὁ σκοπός. Καὶ ὁ τελικός σκοπός, πού γιά χάρη του ἔγινε τό κάθε πράγμα, ἀναφέρεται στὸν κόσμο τῆς ὄμορφιᾶς».

Ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπλώνεται σ' ὄλοκληρο τὸν ἐνόργανο κόσμο, καὶ τὸ μέτρο τὸ δίνει τὸ τελεολογικὸν κριτήριο. "Ετσι ἡ ψυχὴ κρίνεται ὅχι μόνο ὡς κινητική αἰτίᾳ ἀλλά καὶ ὡς μορφοποιητική, ὡς «εἶδος» τοῦ σώματος καὶ σκοπιμότητά του. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀριστοτελικὸν ὄρισμόν ἡ ψυχὴ είναι ὁ πρωταρχικός αὐτόσκοπός ἐνός φυσικοῦ σώματος, πού ἔχει ἀπό μέσα του δικῇ του ζωῆ: «Ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωῆν ἔχοντος». Τό σῶμα στὸ σύνολό του, μὲ ὅλα τὰ ὄργανά του, δέν είναι τίποτ' ἄλλο παρά τὸ ὄργανο τῆς ψυχῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς τύπους ψυχῆς: Είναι ἡ θρεπτική, ἡ αἰσθητική καὶ ὁ νοῦς. Τά φυτά ἔχουν τήν πρώτη. Ἡ ἐνέργειά της ἐκδηλώνεται μὲ τή θρέψη, τήν αὔξηση, τήν ἀναπαραγωγὴ καὶ τό μαρασμό. Τά ζῶα ἔχουν τή δεύτερη, πού ἔκτός ἀπό τὰ γνωρίσματα τῆς πρώτης διαθέτει κίνηση μέσα στό χῶρο, τήν αἴσθηση, τή φαντασία καὶ τήν ἐπιθυμία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τήν τρίτη, πού πλάι στά γνωρίσματα τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἔχει καὶ τήν καθαρή σκέψη.

Ο Ἀριστοτέλης μελέτησε τήν αἴσθηση καὶ τήν ἀναγνώρισε ὡς ψυχοφυσική λειτουργία, πού συντελεῖται μὲ ἀλλοίωση μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο, καὶ μὲ αὐτό τὸν τρόπο ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀναπαράγεται ὑποκειμενικά ἀλλά καὶ μὲ πιστότητα. Ἐκτός ἀπό τίς μεμονωμένες αἰσθήσεις ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε καὶ μιά κοινή, μὲ δύναμη κριτική. Ἀπό τίς πολλές φορές πού δέχεται μέσα τῆς ἡ αἴσθηση τό κάθε ἀντικείμενο ἔξηγει ὁ Ἀρι-

στοτέλης τή φαντασία, μονιμότερη λειτουργία, πού δέν καταργείται μέ τήν ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη ἀνήκουν καὶ στά ζῶα. Μόνο ἡ συνειδητή ἀνάμνηση ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο. Οἱ λειτουργίες τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς φαντασίας εἶναι δεμένες μέ τά εὐχάριστα καὶ δυσάρεστα αἰσθήματα, ἀπό τά ὁποῖα διαμορφώνεται τό ἐπιθυμητικό τῆς ψυχῆς, ἐνῶ τό βουλητικό θεωρεῖται ξεχωριστή δύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπό τό λογικό.

3. Ἡ Ἡθική καὶ ἡ Πολιτική

Οἱ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ σ' ἔνα πρώτο συγγραφικό στάδιο προσπάθησε νά θεμελιώσει μεταφυσικά τήν Ἡθική μέ τρόπο πλατωνικό, προχώρησε στά ὥριμα χρόνια του σέ πιό πρακτική θεώρησή της. Ἐτσι συμμερίζεται τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι στό χέρι τοῦ ἄνθρωπου νά εἶναι εύτυχισμένος, γιατί στό χέρι του εἶναι νά εἶναι καλός, δηλαδὴ νά κατακτήσει τήν ἀρετή. Οἱ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τελικός σκοπός τῆς Ἡθικῆς δέν εἶναι νά γνωρίσουμε τήν ἀρετή, ἀλλά νά εἴμαστε ἡθικοί, ὅτι ἡ ἀρετή δέν εἶναι ἀπλῶς γνώση, ἀλλά πολύ περισσότερο εἶναι πράξη, καὶ ὅτι ἀπό τήν πράξη ἔχαρτάται ἡ εύτυχία πού εἶναι ὁ στόχος κάθε ἐνέργειας τοῦ ἄνθρωπου.

Ἡ εύτυχία εἶναι γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σύμφωνα μέ τό λογικό καὶ τήν ἀρετή. Ἡ ἀρετή πάλι εἶναι κάποια ὄρισμένη, μόνιμη δεξιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ φανερώνεται ἡ σημασία τοῦ ἐθισμοῦ. Οἱ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἀκόμα τήν προαιρεση, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψης μπροστά σέ ὄρισμένες δυνατότητες, ἀλλά μέσα στήν προαιρεση διακρίνει τό στοιχεῖο τῆς ἀπόφασης, στοιχεῖο καθαρά βουλητικό, πού ἔχαρτάται ἀπό μᾶς. Γι' αὐτό πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχή καὶ ὁ δημιουργός τῶν πράξεών του καὶ ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, εἶναι στό χέρι του νά γίνει καλός. Ἐτσι ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τήν τελική θέση του: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ύπεύθυνος γιά τίς πράξεις του καὶ γιά τούς τρόπους του, ἐφ' ὅσον μέ τή λογική ἔξουσιάζει τή βούλησή του.

Ο ἄνθρωπος ἔχει κατά τόν Ἀριστοτέλη ἀπό τή φύση τή δύναμη νά δημιουργεῖ κράτος, εἶναι «φύσει πολιτικόν ζῶον». Αύτό

σημαίνει ότι μόνο μέσα στό κράτος μπορεῖ νά βρει τόν προορισμό του. Άλλα τί είναι κράτος; Είναι σύνθετο σχῆμα μέ συστατικά στοιχεία τούς πολίτες. Πολίτης πάλι είναι αύτός πού ώς ίσοτιμο μέλος μπορεῖ νά παίρνει μέρος στή διακυβέρνηση και στήν άπονομή δικαιοσύνης. Καί όμως αύτά δέν είναι άρκετά γιά νά φανερώσουν τήν ούσια τοῦ κράτους. Μιά όποια δήποτε όμαδα άνθρωπων, πού συμβιώνουν, δέν άποτελεί κράτος. "Αν τό κράτος γεννήθηκε άπό τήν άνάγκη νά έξασφαλίσει στόν καθένα τίς άπαραιτητες προϋποθέσεις γιά τή ζωή, ό σκοπός αύτός δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ, παρά μόνο πάνω σέ βάση ήθική. Γιατί καί άλοκληρη ή άξια τοῦ άνθρωπου, ώς μέλους τής κοινότητας, στηρίζεται στό δίκαιο και στήν ήθικότητα. Άπο έδω προκύπτει ή αύτάρκεια, δηλαδή ή δυνατότητα τοῦ κράτους νά δημιουργεῖ μέ δικές του δυνάμεις τούς όρους ζωής γιά τούς πολίτες, πράγμα πού άποτελεί βασικό γνώρισμα τοῦ κράτους. Ή αύτάρκεια περιέχει ύλικά και πνευματικά στοιχεία, δηλαδή δέ στηρίζεται μόνο στά μέσα διατροφής, στίς έπιχειρήσεις, στά ὄπλα και στά χρήματα, άλλα και στήν κοινή λατρεία και στήν προστήλωση σέ ό, τι είναι άπαραίτητο και δίκαιο γιά τούς πολίτες, μέ άλλα λόγια στήν κυβερνητική και στή δικαστική έξουσία.

"Ως έδω ή πολιτική σκέψη τοῦ 'Αριστοτέλη παρουσιάζει συγγένεια μέ τά διδάγματα τοῦ Πλάτωνα. Άπο έδω όμως άρχιζει ή διαφορά. Οι πολίτες χωρίζονται οίκονομικά σέ γεωργούς, τεχνίτες και έμπόρους, ένω κοινωνικά χωρίζονται σέ φτωχούς, πλούσιους και μεσαίους. Άπο τή σχέση πού έχουν μεταξύ τους οι φτωχοί και οι πλούσιοι έξαρτάται ή μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ή εύτυχία τῶν πολιτῶν, τελικός σκοπός τοῦ κράτους, έπιδιώκεται μέ τό πολίτευμα και τήν άγωγή.

Τό πολίτευμα είναι ό καταστατικός χάρτης τοῦ κράτους άναφορικά μέ τούς βασικούς παράγοντές του και τίς άρμοδιότητές του. Τό γεγονός ότι ύπάρχουν πολλά εἰδη πολιτευμάτων όφείλεται στό ότι κάθε κράτος άποτελεῖται άπό διαφορετικά στοιχεία, και κυρίως στό ότι έχει τίς δυό βασικές κατηγορίες πολιτῶν, πλούσιους και φτωχούς. Οι πρώτοι συνήθως είναι λίγοι, οι δεύτεροι πολλοί. Η μορφή λοιπόν τοῦ πολιτεύματος έξαρταται άπό τό σέ ποιά χέρια βρίσκεται συγκεντρωμένη ή δύναμη ή

ἀπό τό πῶς εἶναι μοιρασμένη. Τό πολίτευμα μπορεῖ νά ἔχει τρεῖς μορφές: Τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς δημοκρατίας. Στήν πρώτη ή ἔξουσία εἶναι στά χέρια ἐνός, στή δεύτερη εἶναι στά χέρια λίγων καί στήν τρίτη στά χέρια πολλῶν. Ἐκτροπές τῆς βασιλείας εἶναι ή τυραννίδα, τῆς ἀριστοκρατίας ή ὄλιγαρχία καί τῆς δημοκρατίας ή ὄχλοκρατία. Τελικά ό Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν μόνο δυό βασικές μορφές πολιτευμάτων. Στήν πρώτη τό μέτρο τό δίνει τό κοινό καλό, στή δεύτερη τό συμφέρον τοῦ ἄρχοντα.

Ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στή «Μέση πολιτεία». Σ' αὐτήν ή μεσαία τάξη ἐξασφαλίζει τήν ίσσοροπία ἀνάμεσα στούς φτωχούς καί στούς πλούσιους, μέ τόν καλύτερο τρόπο, ἂν εἶναι ισχυρότερη ἀπό τίς δυό ἄλλες τάξεις μαζί η τουλάχιστον ἀπό τήν καθεμιά τους. "Οταν ἀπειλεῖται σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀκραίες τάξεις, αὐτή κρατᾷ τό κέντρο τοῦ βάρους στή μέση." Ὁπου ἐπικρατεῖ ή μεσαία τάξη, δέν ἀναπτύσσεται κοινωνικό μίσος, ἀπό ἀποψη ἰδιοκτησίας εἶναι ὄλοι περίπου ἵσοι, καί ἔτσι οἱ κίνδυνοι ἀνατροπῆς εἶναι ἐλάχιστοι.

Ἡ ζωή τῶν πολιτῶν στό ἴδανικό κράτος εἶναι ἀδιάκοπη ἄσκηση τῆς ἀρετῆς γιά τό γενικό καλό, πλουτισμένη μέ πολλές εύκαιρίες γιά τή χαρά τῆς ὄμορφιᾶς. Ἀλλά τέτοιο κράτος δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τήν ἀγωγή. Ἔτσι τά παιδιά πρέπει νά μορφώνονται ώς αὔριανά μέλη τοῦ κράτους. Καί ἐπειδή ό σκοπός τοῦ κράτους εἶναι ἐνιαῖος, ἐνιαία πρέπει νά εἶναι καί η ἀγωγή, καί γι' αὐτό πρέπει νά προσφέρεται ὄργανωμένη ἀπό τό κράτος καί μέ τήν ἐποπτεία τοῦ κράτους. Ἡ διδασκαλία δέν ἀρκεῖ νά προσφέρει χρήσιμες γνώσεις, πρέπει καί νά ἐθίζει στή χαρά τοῦ ὡραίου καί τοῦ καλοῦ. Ὁ αὔριανός πολίτης πρέπει νά ἐθίζεται στίς πράξεις τῆς ἀρετῆς. Σ' αὐτό πρέπει νά ἐντοπίζεται τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους. Καί ό Ἀριστοτέλης ώς κλασσικός "Ἐλληνας ἔχει ἴδανικό του ἔνα πνεῦμα γεμάτο ὕγεια μέσα σ' ἔνα σῶμα γεμάτο ὕγεια. Γι' αὐτό, ὅπως καί ό Πλάτων, δίνει μεγάλη σημασία τόσο στή γυμναστική ὄσο καί στή μουσική.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. ΣΤΩΙΚΟΙ

Από τή στιγμή πουύ ό Μέγας Ἀλέξανδρος πήρε στά χέρια του τήν τύχη τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων, ή Ἑλληνική ζωή ἄλλαξε, ἔχασε τίς αὐστηρές γραμμές πουύ είχε μέσα στά τείχη τῆς ὀλιγάνθρωπης πολιτείας, γιατί ἀπλώθηκε πέρα ἀπό τά ὅριά της. Μεγάλες πολιτειακές ἐνότητες σχηματίζονται, καί ή παλαιά πόλη χάνει τήν αὐτάρκεια καί τήν αὐτοτέλειά της καί καταντά κοινότητα ἀδύναμη γιά νά ἐπηρεάσει τή γενική πολιτική ζωή. Τό ἄτομο χάνει τούς ἄμεσους πολιτικούς καί πνευματικούς δεσμούς μέ τήν πόλη, γεγονός πού ἐπηρεάζει τό αἰσθημα καί τό στοχασμό του καί τό συγκλονίζει. Νέες παραστάσεις γεννοῦν νέες ἰδέες καί διαμορφώνουν νέα νοοτροπία. "Ολα αὐτά δέν ἡταν δυνατό νά μήν ἐπηρεάσουν τήν ἐξέλιξη τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτή τήν περίοδο ό ἄνθρωπος ζητά ἀπό τή φιλοσοφία ἀπό τή μιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς καί ἀπό τήν ἄλλη νά τοῦ διασφαλίσει τή σαλεμένη ψυχική ισοροπία. Τό πρώτο αἴτημα ὁδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί στήν τεχνολογική πρόοδο. Τό δεύτερο στήν ἀνθιση τῆς ἡθικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Στωική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἵσως τό πιό μεγάλο σύστημα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐπιδίωξή της είναι νά ὁδηγήσει τόν ἄνθρωπο στήν εύτυχία μέ μιά βιοθεωρία θεμελιωμένη ἐπιστημονικά. Ὡς βάση στήν ἐπιδίωξή της αὐτή ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ εύτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἔξαρτάται ἀπό τόν ἴδιο. Ἐτοι ἔρχεται νά ἀφυπνίσει τόν ἀνθρωπο γιά μιάν ἀδιάκοπη ἡθική δραστηριότητα τόσο ἀναφορικά μέ τό ἄτομό του ὅσο καί ἀναφορικά μέ τήν κοινωνία.

1. Ἡ ἀρχαία Στοά

Ίδρυτής τῆς ἀρχαίας Στοᾶς είναι ὁ Ζήνων ἀπό τό Κίτιο τῆς

Κύπρου (333/2-262/1), ἄνθρωπος μέ παροιμιώδη ἀπλότητα καί ἥθος. Αύτός, ξαναζωντανεύοντας τήν ἡρακλειτική θεωρία τοῦ λόγου, ἀνέπτυξε σύστημα μέ τό σχῆμα Λογική, Φυσική, Ἡθική. Ἡ γνώση κατά τό Ζήνωνα ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία: Τά αἰσθητήρια μεταβιβάζουν στό νοῦ τήν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου καί σχηματίζουν τήν παράσταση («φαντασία»), τύπωμα τῶν ὅντων στό νοῦ. "Οταν ἡ συνείδηση συγκατατίθεται, ἡ παράσταση ἐνώμενη μέ τή συνείδηση γίνεται ἐννοιακή" («καταληπτική φαντασία»), δηλαδή κατάλληλη νά ἐννοήσει τό ἀντικείμενό της. Ἡ ἐννοιακή παράσταση είναι τό κριτήριο τής ἀλήθειας, γιατί ἡ συμφωνία της μέ τή συνείδηση προϋποθέτει τό ἔγω, πού κρίνει καί ἀποφασίζει.

'Ο Ζήνων γιά νά ξεπεράσει τή δυαρχία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, στρέφεται στήν κοσμολογία τοῦ Ἡρακλείτου καί συνθέτει φυσική θεωρία μονιστική. "Υλη καί πνεῦμα ἔξηγοῦνται ἀπό αὐτόν ώς παθητικό καί ἐνεργητικό στοιχεῖο. Κάθε πραγματικό ὄν ἔχει καί σωματική ὑπόσταση, ἐπομένως καί ὁ θεός καί ἡ ψυχή." ᩩ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται πάνω στήν ὕλη ώς «λόγος σπερματικός». ᩩ ὕλη βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή, ἀλλά ἡ σταθερή βάση τοῦ πνεύματος διασφαλίζει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου. ᩩ ἐνότητα πάλι κάνει ὅλα τά ὅντα συγγενικά, καί αὐτή είναι ἡ «συμπάθεια τῶν ὄλων», πού ὀδηγεῖ στήν παγκόσμια ἀρμονία. Τό σύμπαν είναι καμωμένο μέ ὄρισμένο σχέδιο ἀπό δημιουργικό νοῦ, πού δέν είναι ἄλλος ἀπό τό θεό. Στό σύμπαν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη τάξη, καί ὅ,τι συμβαίνει ἔχει τό λόγο του, πεποίθηση πού ὀδηγεῖ στή διδασκαλία γιά θεοδικία καί θεία πρόνοια.

Τά πάθη κατά τό Ζήνωνα ὄφείλονται σέ σφαλερή κρίση. Βασικά πάθη είναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἥδονή, ὁ φόβος καί ἡ λύπη. ᩩ ἐπιστημονική γνώση είναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἡθική πράξη. ᩩ ἀρετή είναι πράξη. Ρίζα γιά ὄλες τίς ἀρετές θεωρεῖ ὁ Ζήνων τή φρόνηση. Ἐτσι οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σέ μωρούς καί σοφούς. Ὁ σοφός είναι ἐλεύθερος ἀπό πάθη, ἔχει αὐτάρκεια καί είναι ὅμοιος μέ τό θεό.

'Ο Κλεάνθης (331-232), πυγμάχος, προτοῦ γίνει διάδοχος τοῦ Ζήνωνα, μέ σπάνια βούληση, ἀρνήθηκε τήν ἥδονή ώς φυσική

κατάσταση, στή θέση τῆς φρόνησης ἔβαλε τήν ἐγκράτεια ὡς ρίζα τῶν ἀρετῶν καὶ κήρυξε ὅτι ζούμε καὶ κινούμαστε καὶ ὑπάρχομε μέσα στό σῶμα τῆς θείας οὐσίας.

Ο **Χρύσιππος** (280-210), ὁ πιό συστηματικός τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, ἔδωσε 5 «τρόπους» γιά τήν ἀπόδειξη:

1. "Οταν ὑπάρχει A, ὑπάρχει καὶ B. Ἀλλά ὑπάρχει A. Ἐρα ὑπάρχει καὶ B.
2. "Οταν ὑπάρχει A, ὑπάρχει καὶ B. Ἀλλά δέν ὑπάρχει B. Ἐρα δέν ὑπάρχει καὶ A.
3. Τό A καὶ τό B δέν ὑπάρχουν ποτέ ταυτόχρονα. Ἀλλά ὑπάρχει τό A. Ἐρα δέν ὑπάρχει τό B.
4. 'Υπάρχει ἢ A ἢ B. Ἀλλά ὑπάρχει A. Ἐρα δέν ὑπάρχει B.
5. 'Υπάρχει ἢ A ἢ B. Ἀλλά δέν ὑπάρχει A. Ἐρα ὑπάρχει B.

Συμπληρώνοντας τή φυσική θεωρία τοῦ Ζήνωνα, ὁ Χρύσιππος διδάσκει ὅτι τό σύμπαν ἀναφλέγεται κατά περιόδους, γιά νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή, καὶ μάλιστα ἀπαράλλακτο ὅπως ἦταν πρίν. Ἐρμηνεύει τήν ψυχή ὡς πύρινη οὐσία, πού γεννιέται μέσα στό αἷμα καὶ πεθαίνει μαζί μέ τό σῶμα, τίς αισθήσεις, τή γενετήσια ικανότητα, τή γλώσσα καὶ τό λογικό ὡς μέρη τῆς ψυχῆς, ἐνῶ ἐξηγεῖ τήν αἰσθήση ὡς σωματικό γεγονός, καὶ δέ δέχεται ἄλογες δυνάμεις πλάι στό λογικό («ἡγεμονικόν») τῆς ψυχῆς. Τέλος, γιά νά ξεπεράσει τή μοιρολατρική φυσική θεωρία τονίζει ὅτι ή βούληση τοῦ ἀνθρώπου είναι ἐλεύθερη καὶ ἐπιτρέπει στό ἐγώ ὕστερα ἀπό σκέψη, πού φυσικά δέν είναι μηχανική, νά ἀναλάβει τίς εύθύνες γιά τίς πράξεις του.

2. Ἡ μέση καὶ ἡ νέα Στοά.

Καινούρια φωνή στήν ἐλληνική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρωπολογικός μονισμός τοῦ **Παναϊτίου** τοῦ Ροδίου (185-109), πού, ἀντίθετα στή μακρά δυαρχική παράδοση τοῦ πυθαγορισμοῦ καὶ τοῦ πλατωνισμοῦ, θεωρεῖ τόν ἀνθρώπο, σῶμα καὶ ψυχή, ὡς ἐνιαία οὐσία, θνητή καὶ στά δυό φανερώματά της. Χωρίζοντας τίς λογικές ἀπό τίς ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ὁ Παναϊτίος δικαιώνει τά πάθη καὶ ἀναγνωρίζει τό λογικό ὡς ρυθμιστή τῆς πνευματικῆς ίσορροπίας, θέση πού τόν ὁδηγεῖ στήν ἀποδοχή τῆς

έλευθερίας τής βουλήσεως καί στήν ἄρνηση τῆς ἀρχαιότερης στωικής διδασκαλίας γιά ἀτέλειωτη καί πανομοιότυπη παλιγγενεσία. Τήν προαίρεσή μας δέν μπορεῖ νά μᾶς τήν ἀλλάξει οὕτε ὁ θεός, λέει ἐμφαντικά ὁ Παναίτιος, καί μέ πολλή αἰσιοδοξία ἀναθέτει τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου στίς πράξεις του, ὅπως τίς ὑπαγορεύει ἡ ἐλεύθερη βούλησή του.

‘Ο Παναίτιος ἐντοπίζει τήν ὑπεροχή τοῦ ἀνθρώπου στή λογική δύναμη τῆς ψυχῆς καί διακρίνει τέσσερις βασικές ψυχοπνευματικές ὄρμές: Γιά γνώση, γιά κοινωνική συμβίωση, γιά κατάκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν καί γιά γαλήνη τῆς ψυχῆς. Ἀπό αὐτές ἀναπτύσσονται ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ γενναιότητα καί ἡ αὐτοκυριαρχία, ἀρετές πού ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ Ἡθική τοῦ Παναϊτίου διακρίνει ὑποχρέωσεις ἔναντι τοῦ θεοῦ, τοῦ ἔαυτοῦ μας καί τῆς κοινωνίας, διαπιστώνει τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική φύση καί χαράζει γιά πρώτη φορά τά ὅρια τῆς ἀτομικότητας.

“Ἐνας γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς είναι ὁ **Ποσειδώνιος** (135-51). Στό πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα μέ τήν καταπληκτική πολυμέρεια, ἐνώνονται ἡ σοφία ἡ ἐλληνική καί ἡ ἀνατολική, ὁ μυστικισμός καί ὁ ὄρθιολογισμός, ἡ πίστη στά θαύματα καί ἡ αἰτιοκρατία, ἡ θεωρητική καί ἡ ἐμπειρική σκέψη, ἡ προσωπική παρατήρηση καί ἡ ιστορική παράδοση. Ἡ κεντρική ἔννοια τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ποσειδωνίου είναι ἡ ζωτική δύναμη, πού κατά τή θεώρησή του είναι πρωταρχικό φαινόμενο. Ἔτσι φορέας τῆς ζωῆς στόν ὄργανικό κόσμο θεωρεῖται ἡ θερμότητα, πύρινη πνοή πού ταυτίζεται μέ τό λόγο, καί ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τεράστιο ζωντανό ὄργανισμό μέ ψυχή του τό λόγο. Ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου είναι πύρινη ἐπίστης πνοή μέ λογική δύναμη. Ἀπό τίς ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου ἀναδύεται ἀρμονία καί ὄμορφιά προσιτή μόνο στό πνεῦμα.

Κατά τόν Ποσειδώνιο ὁ ἀνθρωπος είναι διαφορετικός ἀπό τά ζῶα, γιατί μέ τό λογικό μπορεῖ νά μετρᾶ, νά σχηματίζει ἔννοιες, νά μεταχειρίζεται τήν ἐμπειρία του, καί νά οἰκοδομεῖ συλλογισμούς, ἀξιώματα, συμπεράσματα καί συστήματα ἀπό τέχνες καί

έπιστημες. "Ετσι ό Ποσειδώνιος τήν ἀρχή τοῦ πολιτισμοῦ δέν τή βρίσκει στήν ἀνάγκη ἀλλά στή λογική δύναμη πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Αὐτή είναι ἡ πρωστική δύναμη γιά τήν ἐξέλιξη και τήν πρόοδό του. 'Από αὐτή τή διαπίστωση ύπαγορεύεται και ἡ ἡθική ἐπιταγή: 'Ο ἄνθρωπος ὀφείλει και στή σκέψη και στήν πράξη νά ἀκολουθεῖ τό λόγο, πού φωλιάζει μέσα του, γιατί μόνο ἔτσι ἡ ζωή είναι σύμφωνη μέ τή φύση του. Φυσικά ἡ ἀρετή μόνη δέν είναι ἀρκετή γιά ὅλοκληρωμένη εύτυχία. "Ετσι κρίνονται ἀπαραίτητα ἡ ὑγεία, ἡ δύναμη και ἄλλα ἀντικειμενικά ἀγαθά. Τέλος ἡ καθηκοντολογία τοῦ Ποσειδωνίου ἀναφέρεται περισσότερο στήν κοινωνική και λιγότερο στήν ἀτομική φύση τοῦ ἄνθρωπου.

Στούς πιό νέους Στωικούς, πού ἡ δράση τους πέφτει στούς δυό πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, παρατηροῦμε δυό κατευθύνσεις: Ἡ μιά ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιστημονική ἐμπέδωση τῶν στωικῶν ἀπόψεων και ἡ ἄλλη μέ τή διάδοση και τήν πρακτική ἐφαρμογή κυρίως τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς. "Ολοι πλησιάζουν πιό πολύ τόν πλατωνισμό και τόν Κυνισμό, τονίζουν τή συγγένεια τοῦ ἄνθρωπου μέ τό θεό και κηρύσσουν τήν ἀγάπη γιά τό συνάνθρωπο. Οι ιδέες τους ἔχουν μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα στούς ἔξαθλιωμένους ἀπό τή ρωμαιοκρατία λαούς.

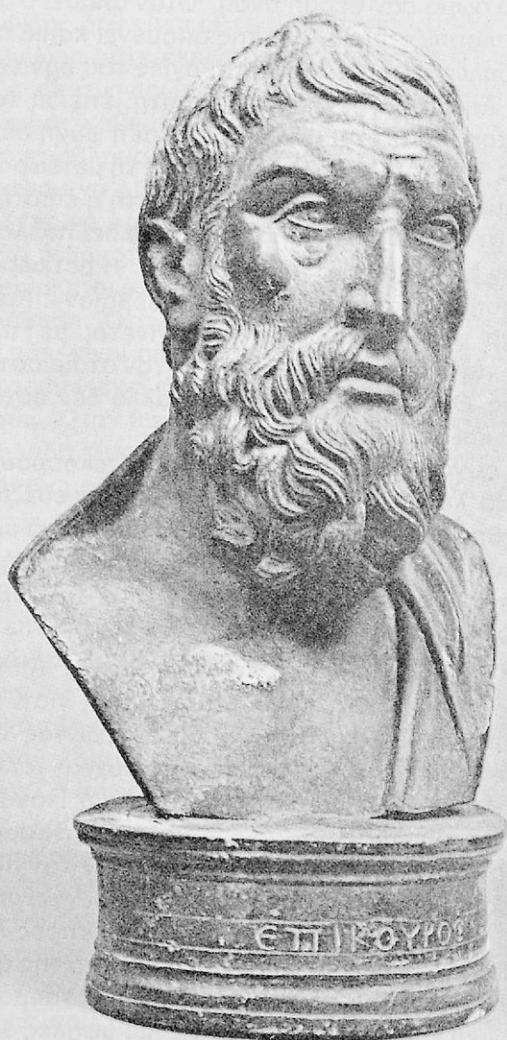
'Ο **Σενέκας** (4-65μ.Χ.), παιδαγωγός και σύμβουλος τοῦ Νέωνα, ἔξωτερικέύει τόν πόθο γιά λύτρωση ἀπό τά δεσμά τοῦ σώματος και ἔγκωμιάζει τό θάνατο ώς ἀρχή τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. 'Απόστολος τῆς ἔσωτερικῆς ἐλευθερίας ὁ δοῦλος **'Ἐπίκτητος** (50-135), ἀνακαλύπτει μέσα στόν ἄνθρωπο ἔνα χῶρο, ὅπου ἡ βία τῆς ὑλικῆς δύναμης ἡ ὁ δελεασμός τῶν ἔξωτερικῶν ἀγαθῶν δέν μποροῦν νά εἰσβάλουν, και ὑποστηρίζει ὅτι μέ τήν ἀδιαφορία μπροστά στά πράγματα πού δέν είναι στήν ἔξουσία μας μπροῦμε νά λυτρωθοῦμε ἀπό τά πάθη. Θαυμαστής του ὁ ρωμαϊος αὐτοκράτορας **Μᾶρκος Αύρηλιος** (121-180), λέει ὅτι ἐπίγνωση ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μᾶς ὀδηγεῖ στό νά μήν ἐπιθυμοῦμε και νά μή φοβόμαστε τίποτα τό ἔξωτερικό και ὅτι πρέπει νά ύποτασσόμαστε στή φυσική πορεία τοῦ κόσμου και νά καλλιεργοῦμε τήν ἔσωτερική ἐλευθερία, πού είναι σύμφωνη μέ τή λογική φύση μας.

2. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Τήν ἐποχή πού ό Ζήνων ἔδρυσε στήν Ἀθήνα τή Στοά, ό **Ἐπίκουρος** (341-270) ἐγκαινίασε ἐπίσης στήν Ἀθήνα τόν «Κῆπο» του, σχολή τόσο σημαντική γιά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους ὅσο καί ἐκείνη τῶν Στωικῶν. Ἀπό τά κύρια γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καί τῶν μαθητῶν του είναι ή συνέχιση τῆς φυσικῆς θεωρίας τῶν Ἀτομικῶν καί ἡ τάση ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαϊκή λιτότητα καί αὐτάρκεια τοῦ ἀτόμου. Ὁ «Κῆπος» ἐξελίχτηκε σέ κοινότητα εἰρηνική, ἀμέτοχη στήν παραζάλη τῆς πολιτικῆς, καί καλλιέργησε τή φιλία καί τούς ἀπλούς ἑλληνικούς τρόπους. Ἐκεῖ δέ γινόταν διάκριση δούλου καί ἐλευθέρου ἢ ἔταιρας καί συζύγου, ἀλλά ὅλα τά μέλη ἦταν ἴσοτιμα. Γιά πεντακόσια περίπου χρόνια τά διδάγματα τοῦ Ἐπικούρου είχαν διάδοση σ' ὄλοκληρο τόν ἑλληνικό καί τό ρωμαϊκό κόσμο καί πρόσφεραν παρηγοριά σέ ἀμέτρητα εὐγενικά πνεύματα, πού ἔνιωθαν τό βάρος τῶν ἀλλαγμένων καιρῶν. Καί στίς πιό μικρές πόλεις ύπηρχαν ώς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου όμάδες Ἐπικουρείων καί τά βιβλία τους ἔβρισκαν παντοῦ φίλους.

Ἡ γνώση κατά τόν Ἐπίκουρο βασίζεται στήν αἰσθηση. Ἡ αἰσθηση είναι πάντα σωστή, ἡ κρίση ἄλλοτε ναί, ἄλλοτε ὅχι. Σωστή είναι, ὅταν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά πράγματα, δηλαδή ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τά ἀντικείμενα καθαρά καί ὅχι στίς συνθῆκες πού τά παραμορφώνουν. Λαθεμένη είναι, ὅταν συμβαίνει τό ἀντίθετο. Τά ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σωματίδια καί τά αἰσθητήρια ὅργανα ἀντιδροῦν ώς δέκτες στίς «ἀκτινοβολίες» τους. Αἰσθηση καί νόηση συμβαδίζουν.

Ἡ φυσική θεωρία τοῦ Ἐπικούρου συνεχίζει τούς Ἀτομικούς. Ἔτσι ό κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα καί κενό. Ἅτομα είναι τά σταθερά καί ἀναλλοίωτα μόρια ὕλης, κενό ὁ ἄδειος χῶρος, ὅπου κινοῦνται τά ἄτομα σέ ἄπειρους συνδυασμούς, μέ ἀποτέλεσμα τό σχηματισμό τῶν ὄντων. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ Ἐπικούρου είναι: Τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό τίποτα. Τό σύμπαν ἦταν, είναι καί θά είναι πάντα ὅπως τό ξέρομε. Ὑπάρχουν ἀμέτρητοι κόσμοι, ὅμοιοι ἡ διαφορετικοί ἀπό τό δικό μας. Ζωή ὑπάρχει σέ ὄλους τούς κόσμους. Ἀπό τά σώματα ἄλλα είναι ἀπλά, ἄλλα σύνθετα.

Ἐπίκουρος

Σῶμα είναι καὶ ἡ ψυχή, πού τὴν ἀποτελοῦν λεπτά μόρια καὶ είναι διάχυτη σέ ὅλο τὸ σῶμα σάν θερμή πνοή. "Οταν σπάσει ό δεσμός της μέ τό σῶμα, σκορπίζεται καὶ δέν τῆς ἀπομένει καμιά ἀπό τίς δυνάμεις πού ἐκδηλώνονται μέ τίς λειτουργίες τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἡ ψυχή γιά τόν Ἐπίκουρο δέν είναι ἀσώματη, ἐπειδή τό ἀσώματο στή σκέψη του ταυτίζεται μέ τό κενό, καὶ ἡ ψυχή δέν είναι νοητή ὡς κενό. Ὁ Ἐπίκουρος καλλιέργησε καὶ τή μετεωρολογία, γιατί πίστευε ὅτι μέ τίς ἔξηγήσεις πού δίνει αὐτή ἡ ἐπιστήμη γιά ὅσα συμβαίνουν στό χῶρο γύρω ἀπό τή γῆ διαλύει πολλούς μύθους καὶ λυτρώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό ἄγχος. Ἡ μετεωρολογία γι' αὐτόν ἔχει σκοπό «ἀταραξίαν καὶ πίστιν βέβαιον». Κατά τόν Ἐπίκουρο κανένα φυσικό φαινόμενο δέ γίνεται μέ τήν ἐπίβλεψη τῶν θεῶν, γιατί τέτοιες ἀσχολίες θά ἡταν ἀταίριαστες στή μακαριότητά τους. Θεοί ύπάρχουν βέβαια, ἀλλά δέν ἀσχολοῦνται μέ τόν κόσμο καὶ τούς ἀνθρώπους.

"Αν θέλαμε νά συνοψίσουμε τήν Ἡθική τοῦ Ἐπικούρου σέ μιά μόνη πρόταση, θά λέγαμε: Εύτυχία χωρίς ψυχική εὔεξία είναι ἀδιανόητη. Ὁ ἄνθρωπος κατά τόν Ἐπίκουρο μπορεῖ νά ἐπιτύχει μόνος του τήν εύτυχία, ἀρκεῖ μέ τή βοήθεια τῆς ἐπιστήμης νά καταπολεμήσει τίς ἐνοχλήσεις, πού ἔχουν ρίζα τό φόβο, τήν ἀμάθεια καὶ τίς ύπερμετρες φιλοδοξίες.

Τό πιό ύψηλό ιδανικό είναι ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς. "Αν ἔχουμε γαλήνη, δέ χρειαζόμαστε οὕτε ἡδονή οὕτε χαρά, γιατί καὶ αύτές ὡς αἰσθήματα προκαλοῦν ταραχή. Προχωρώντας ὅμως ὁ Ἐπίκουρος, βρίσκει συγγένεια ἀνάμεσα στήν ψυχική γαλήνη καὶ στήν ὄργανική ἡδονή, γιατί, καθώς παρατηρεῖ, ἡ ἰκανοποίηση είναι ό δείκτης τῆς ὄμαλῆς λειτουργίας κάθε ὄργανισμοῦ. Καὶ ἀφοῦ ἀπό τή φύση τους ὅλα τά ὄντα ἀποφεύγουν τόν πόνο καὶ ἐπιζητοῦν τήν ἡδονή, σημαίνει ὅτι ἡ ἡδονή είναι συγγενική μέ τή φύση μας, ἐνώ ό πόνος είναι ξένος. "Ετσι ὁ Ἐπίκουρος ἔρχεται νά ἀποκαταστήσει τήν ἡδονή καὶ νά τή θέσει σκοπό τῆς ζωῆς. Ἡ ἔννοια τῆς ἡδονῆς στόν Ἐπίκουρο ἔχει πολύ εύρυ φάσμα: Ἀρχίζει ἀπό τήν ὄργανική χαρά καὶ φτάνει ὡς τίς πιό ύψηλές συγκινήσεις πού φέρουν οἱ πνευματικές ἐπιδόσεις.

"Η φιλία ἔχει γιά τόν Ἐπίκουρο μεγάλη σημασία. Τή φιλία τή ζητοῦμε, λέει, γιατί μᾶς βοηθᾶ νά ἀσφαλίσουμε τή γαλήνη μας. Τή

φιλία πρέπει νά τή θέλουμε γι' αύτή τήν ἴδια. Δέ χρειαζόμαστε τόσο τή βοήθεια τῶν φίλων ὅσο τήν ἐμπιστοσύνη γιά τή βοήθειά τους. Φίλος δέν είναι οὕτε ἐκεῖνος πού έπιδιώκει μέ κάθε τρόπο τήν ὡφέλεια οὕτε ἐκεῖνος πού συστηματικά ἀποφεύγει νά ύποχρεωθεῖ. Γιατί ό πρώτος καπηλεύεται τή συμπάθεια γιά κέρδη καί ό δεύτερος κόβει κάθε ἐλπίδα.

Στό πρόβλημα τοῦ θανάτου ό Ἐπίκουρος θεωρεῖ χρέος τοῦ φιλοσόφου νά λυτρώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό φόβο. Είναι ἀνοησία, λέει, νά φοβᾶσαι τό θάνατο. Φρόντισε νά συνηθίσεις στήν ἰδέα ὅτι ό θάνατος δέν ἔχει σημασία, γιατί κάθε καλό καί κάθε κακό βρίσκεται στήν αἰσθηση. Ἀλλά θάνατος θά πεῖ νά στερηθεῖς τήν αἰσθηση. "Οταν ἐμεῖς ὑπάρχομε, ό θάνατος δέν είναι παρών. "Οταν πάλι είναι παρών ό θάνατος, ἐμεῖς δέν ὑπάρχομε. "Ωστε ό θάνατος δέν ἔχει σχέση οὕτε μέ τούς ζωντανούς οὕτε μέ τούς νεκρούς. "Οταν θά πεθάνουμε, θά είμαστε ὅπως πρίν γεννηθούμε, δηλαδή τίποτα. Γενικά πρέπει νά πούμε ὅτι ό συμβολή τοῦ Ἐπικουρισμοῦ στήν καταπολέμηση τοῦ ἄγχους ήταν τεράστια.

3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ

Σκεπτικισμός είναι γενικά ότι άμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσης, ἀλλά ως ἴδιαίτερο φιλοσοφικό ρεῦμα ξεκινά στούς ἀλεξανδρινούς χρόνους. Ἡ προϊστορία του διαπιστώνεται στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Σοφιστικῆς, καθώς καί σέ όρισμένους ὅπαδούς τοῦ Δημοκρίτου καί σέ ἑκπροσώπους τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς, ἐνώ ἡ ἱστορία του ἐκτείνεται ἀπό τόν 3ο αἰώνα π.Χ. ώς τόν 3ο μ.Χ. καί ἐπηρεάζει τή διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη ὅλης τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων.

Τίς βασικές γραμμές τοῦ Σκεπτικισμοῦ τίς χάραξε ό Πύρρων ό Ἡλείος (360-270 π.Χ.), πού ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι γενικά ἀδυνατοῦμε νά γνωρίσουμε τά πράγματα. Κατά τόν Πύρρωνα δέν είναι μόνο οί ἐντυπώσεις διαφορετικές στόν καθένα, ἀλλά καί οί ἀπόψεις πού σχηματίζομε ὑστερα ἀπό σκέψη είναι διττές καί συχνά ἀντικρουόμενες· σέ κάθε ἰσχυρισμό, λέει ό Πύρρων, μποροῦμε μέ τό ἵδιο δικαίωμα νά ἀντιτάξουμε ἐναν ἄλλο. Ἔτσι δέν μποροῦμε νά λέμε «τό χιόνι είναι λευκό», ἀλλά μόνο μᾶς φαίνε-

ται αύτή τή στιγμή λευκό, γιατί δέν ξέρομε τί ύπάρχει στό βάθος τῶν φαινομένων.

΄Η θέση αύτή ισχύει κατά τόν Πύρωνα καί στήν περιοχή τῆς Ήθικῆς. Καί ἐδώ ἀμφισβητεῖται τό κύρος τῶν ἀπόψεων πού ἔχουν ἡ ἀποδέχονται οἱ ἄνθρωποι. Γιά τά ἵδια πράγματα, ἐξηγεῖ ὁ Πύρρων, οἱ ἀπόψεις τῶν ποικίλων λαῶν εἰναι διαμετρικά ἀντίθετες. "Ο, τι στόν ἔνα λαό φαίνεται θεῖο, στόν ἄλλο φαίνεται φρικτό. "Αν τό καλό καί τό κακό ἡταν «φύσει», ὅχι «θέσει», θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά ἀναγνωρίζουν ὡς καλό ἡ κακό τό ἵδιο πράγμα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι τό χιόνι τούς φαίνεται κρύο. "Ετσι καί στό χωρό τῆς Ήθικῆς, καταλήγει ὁ Πύρρων, δέν μποροῦμε νά κάνουμε ἀξιολογικές κρίσεις, ἀλλά μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα.

΄Η παραίτηση ἀπό τήν προσπάθεια νά όρισουμε τά πράγματα ὀδηγεῖ κατά τή σκεπτική ἀποψη στή γαλήνη τῆς ψυχῆς, στήν ἀταραξία. Αύτό κατά κάποιον τρόπο φέρνει τό Σκεπτικισμό κοντά στή στωική φιλοσοφία καί στόν Έπικουρισμό. Θά νόμιζε κανείς ὅτι ἡ ἀδαφορία γιά τή γνώση θά ἀπομάκρυνε τούς Σκεπτικούς ἀπό τήν πρακτική ζωή, ἀλλά αύτό δέ συνέβη. ή θέση τους σ' αύτό τό θέμα είναι: Στίς φυσικές ἀνάγκες ν' ἀκολουθοῦμε τή φυσική τάση μας καί στά ἄλλα τή συνήθεια ἡ ὅ, τι μᾶς φαίνεται πιό καλό.

΄Ο **Άρκεσίλαος** (316-242), πού μετέφερε τό Σκεπτικισμό στούς κόλπους τῆς Άκαδημίας, ἀμφισβητεῖ στούς Στωικούς τήν ἐννοιακή παράσταση («καταληπτική φαντασία») καί τή γνώση πού βασίζεται σ' αύτήν, τονίζοντας ὅτι καμιά παράσταση βασισμένη σέ κάτι πραγματικό δέν είναι τέτοια πού νά μήν ὀδηγεῖ σέ κάποιαν ἄλλη ἐξαρτημένη ἀπό κάτι ὅχι πραγματικό. Στήν παρατήρηση ὅτι μέ τή ριζική ἄρνηση τῆς δυνατότητας γιά γνώση ἀναιρεῖ καί τήν ἡθική πράξη, ὁ **Άρκεσίλαος** ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ὀδηγεῖ στήν πράξη, χωρίς νά χρειάζεται ἐσωτερική κατάφαση. ή θέση αύτή τοῦ **Άρκεσιλάου** τελικά μετριάζεται με τή θεωρία του γιά τό εϋλογο, πού ὁ σκεπτικός τό ἀνεβάζει στό ψυχος ἀρχῆς γιά τήν πρακτική ζωή.

Συνεχίζοντας πιό διεισδυτικά ὁ ἐπίσης ἀκαδημαϊκός **Καρνεάδης** (214-129 π.Χ.) ἀρνεῖται κάθε κριτήριο. ή παράσταση, λέει,

πού ί γεννιέται άπό τήν αἰσθηση, μᾶς ἀπατᾶ συχνά καί ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τά ἀντικείμενα πού τήν προξενοῦν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κριτήριο γιά τήν ἀλήθεια δέν μπορεῖ νά είναι κάθε παράσταση, ἀλλά μόνο ἡ σωστή. "Ομως ἐπειδή δέν ὑπάρχει παράσταση πού νά μή μᾶς ἀπατᾶ ποτέ, τό κριτήριο μεταφέρεται στήν κοινή, πού βέβαια δέν είναι «καταληπτική», δηλαδή δέν μπορεῖ νά συλλάβει τήν ἀλήθεια, καί ἔτσι δέν ἀποτελεῖ κριτήριο. Ἀλλά ἂν δέν ὑπάρχει ἐννοιακή παράσταση, δέν ισχύει ως κριτήριο οὕτε ἡ λογική, γιατί καί αὐτή βασίζεται στήν παράσταση. Καί ἀφοῦ τρίτη δύναμη δέν ὑπάρχει, χάνει τό κύρος του κάθε κριτήριο.

Γιά τήν πρακτική ζωή ὁ Καρνεάδης προτείνει τό εύλογο καί διακρίνει τρεῖς βαθμούς του: Τήν πιθανή παράσταση, τήν πιθανή καί ἀναντίρρητη καί τήν πιθανή, ἀναντίρρητη καί γενικά ἐλεγμένη. Στή συνήθη πρακτική ζωή ἀρκοῦν οἱ παραστάσεις πρώτου βαθμοῦ· ὅταν ὑπάρχουν διαφορετικές γνῶμες, μεταχειριζόμαστε παραστάσεις δευτέρου βαθμοῦ· μόνο στίς περιπτώσεις πού κρίνεται ἡ τύχη μας είναι ἀπαραίτητες παραστάσεις τρίτου βαθμοῦ.

4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ

Μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ καί τήν ἀδιάκοπη ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν προβλημάτων στά ἐλληνιστικά καί στά ρωμαϊκά χρόνια οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς σχολές ἄρχισαν νά ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἐγκαινιαζόταν ἡ προσπάθεια νά φωτιστοῦν οἱ ὁμοιότητές τους, γεγονός πού ὁδήγησε σέ συγκεραστικές τάσεις. Αύτή τήν κίνηση τή λέμε Ἐκλεκτικισμό, καί ἔχει τή βαθύτερη αἰτία της στό γεγονός ὅτι ἡ πέρα ἀπό τό κλασικό μέτρο ζωή καί σκέψη μαζί μέ τήν ἀμφιβολία γιά τό κριτήριο τής ἀλήθειας ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιά τή συνέχιση τής φιλοσοφίας. Αύτό ἀνάγκασε τούς ἐκπροσώπους τῶν ποικίλων σχολῶν νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπό πανανθρώπινες πεποιθήσεις καί αὐταπόδεικτες ἀλήθειες. Ἔτσι ὅ,τι καλό είχε προτείνει κάθε σύστημα γινόταν κοινό κτῆμα. Ἀπό τή συμβίωση ἀνατολικῶν μέ ἐλληνικές

ιδέες δέν έμεινε άνεπηρέαστος ούτε ό ιουδαϊσμός. "Ετσι προέκυψε μιά ιουδαιο-έλληνική φιλοσοφία, πού δέν είναι άλλο από έκλεκτικισμό μέ τάσεις συγκεραστικές καί χαρακτήρα μυστικιστικό.

'Ο Νεοπλατωνισμός είναι τό τελευταῖο φιλοσοφικό ρεῦμα τοῦ ἀρχαίου έλληνικοῦ κόσμου. Ξεκινᾶ τόν 3ο αἰώνα μ.Χ. ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου συναντήθηκαν έλληνικές καί ἀνατολικές ιδέες, καί σταματᾶ, ὅταν ὁ Ἰουστινιανός κλείνει τίς φιλοσοφικές σχολές τῶν Ἀθηνῶν (529 μ.Χ.). Πρόκειται γιά ὑστατη συνθετική προσπάθεια, πού ἔρχεται ώς συνέχεια τοῦ Πλατωνισμοῦ καί τοῦ Νεοπυθαγορισμοῦ, συνδυάζει πλατωνικές, ἀριστοτελικές, στωικές, ἐπικουρικές καί σκεπτικές θέσεις καί ἐκφράζει νέα μορφή Ἐκλεκτικισμοῦ. 'Ως σύστημα ὁ Νεοπλατωνισμός δέν ἄποτελεῖ συμπίλημα ἀπό τίς ἀρχές πού πρεσβεύουν τά προηγούμενα, ἀλλά καταξίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος μέ τονισμό κυρίως τῶν ὅμοιων στοιχείων ἀνάμεσα στίς κλασικές θεωρίες καί παραμερισμό τῶν διαφορῶν τους.

Γενικό γνώρισμα τῶν Νεοπλατωνικῶν είναι ὅτι διακρίνουν στό ὄν πολλές ύποστάσεις. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θέση ἡ κάθε ἐπόμενη ύπόσταση είναι γέννημα τῆς προηγούμενης καί κατώτερή της. Ἐπίσης κάθε μιά χωριστά ἀλλά καί ὅλες μαζί παράλληλα ἀνάγονται στήν πρώτη πηγή τους· καί ἡ ἀναγωγή αὐτή δέν είναι ἀπλῶς λογική ἀναφορά ἀλλά καί πραγματική ἐπιστροφή, γιατί οἱ ύποστάσεις μέ μιά μυστική τάση πού τίς διακρίνει ἐπιδιώκουν νά ἐπιστρέψουν καί νά ἐνωθοῦν μέ τήν πρώτη πηγή τοῦ είναι.

'Η ιστορική ἐξέλιξη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας περνᾶ ἀπό τρία στάδια. Πρῶτα ὁ Πλωτίνος θέτει τίς βάσεις τοῦ συστήματος καί ὁ μαθητής του Πορφύριος τίς ἐπεξεργάζεται μᾶλλον μορφολογικά καί τίς προεκτείνει σέ κάποια δευτερεύοντα σημεῖα τους. 'Ως ἐδῶ τά ἐπιστημονικά κριτήρια συνοδεύουν τή μέθοδο. Μέ τόν ἱάμβλιχο, μαθητή τοῦ Πορφυρίου, ἡ ἀνανέωση τῆς πολυθεῖας γίνεται κύριο μέλημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ εἰς βάρος τῆς καθαρῆς θεωρίας. Τέλος μέ τόν Πρόκλο σημειώνεται ἐπιστροφή στή μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καί ἐνίσχυση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλά ἡ γονιμότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος ἔχει ἥδη ἐξαντληθεῖ καί τό κίνημα δέν κατορθώνει νά ξε-
περάσει τό μέτρο τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὡσπου οἱ φιλοσοφικές
σχολές κλείνουν.

Ἡ παράδοση θέλει ίδρυτή τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τόν Ἀμμώνιο
Σακκᾶ, πού δίδαξε τήν πλατωνική φιλοσοφία στήν Ἀλεξάνδρεια
ῷς τά μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλά ὁ πραγματικός ἀρχη-
γός τῆς σχολῆς είναι ὁ μαθητής του **Πλωτίνος** (205-270 μ.Χ.), πού
γεννήθηκε καί μεγάλωσε στήν Αἴγυπτο, ταξίδεψε στίς χώρες τῆς
Ἀνατολῆς, γιά νά γνωρίσει τή σοφία τῶν Περσῶν καί τῶν Ἰνδῶν,
καί ἐγκαταστάθηκε στή Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς
του.

Ολόκληρο τό σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγκεφαλαιώνεται στή
θεωρία του γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις. Αύτές είναι τό ἔνα («ἔν»),
πού ταυτίζεται μέ τό ἀπόλυτο καλό («ἀγαθόν»), τό πνεῦμα
(«νοῦς») καί ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος («Ψυχή»). Ἀπό τό ἀπόλυτο
ἔνα γεννιέται τό πνεῦμα καί ἀπό αὐτό ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος,
πού είναι δημιουργός ὅλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου. Παράλληλος
αύτοῦ τοῦ δρόμου τῆς γένεσης ἡ τῆς καθόδου τῶν ὄντων είναι
ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἡ τῆς ἀνόδου. Αύτός ὁ δεύτερος δρό-
μος ἐγκαινιάζει καί τόν περιφήμο μυστικισμό τοῦ Πλωτίνου, δη-
λαδή τήν προσπάθεια μέ ἔκσταση ἡ ἄσκηση γιά ἔνωση τοῦ ἀν-
θρώπου μέ τήν πηγή τοῦ είναι, μέ τό ἀπόλυτο ἔνα.

Τό ἀπόλυτο ἔνα είναι ἀπλό καί τέλεια ξεχωριστό ἀπό ὅλα τά
ὄντα. Δέν ταυτίζεται οὕτε μέ τό πνεῦμα οὕτε μέ τό ὄν, γιατί είναι
πέρα καί ἀπό τήν ούσια ἀκόμα. Τό πνεῦμα είναι ταυτόσημο μέ τό
ὄν. Αύτό ἀποτελεῖ τό πρότυπο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τά ἀντικεί-
μενα τοῦ πνεύματος, οἱ ἰδέες, είναι ἔνα μέ αὐτό. "Ἐτσι τό πνεῦμα
είναι καί ἀπλό καί διπλό, γιατί τό ἵδιο είναι καί ὑποκείμενο καί
ἀντικείμενο τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος
είναι θεϊκή ούσια, ἔχει ζωή ἀπό μέσα της, είναι ἀθάνατη, ἀπλή,
μοιρασμένη παντοῦ, καί ταυτόχρονα ἀκομμάτιαστη, είναι ἡ ὄρ-
γανωτική ἀρχή τοῦ ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ, δίνει στά σώματα ζωή
καί κίνηση καί είναι ἡ αἰτία τῆς ἐνότητας καί τοῦ σώματος τοῦ
κόσμου.

Ἡ θεωρία γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις είναι μέσα στό πνεῦμα τοῦ
συγκρητισμοῦ τῆς ἐποχῆς της, ἐκφράζει τήν προσπάθεια νά ξε-

περαστεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς μονιστικές καὶ πολυαρχικές ἢ μονοθεϊστικές καὶ πολυθεϊστικές ἐρμηνείες, ἔξελίσσεται παράλληλα μὲ τὸ χριστιανικό δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ὡς ἔνα βαθμό ἐπηρεάζει τὴν τελική διαμόρφωσή του.

Μετά τὸν Πλωτίνο ὁ Νεοπλατωνισμός διαμορφώθηκε σέ σχολέας, τῆς Συρίας, τῆς Περγάμου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπό ὅπου ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπός του, στίς ἀρχές τοῦ ἔβδομου αἰώνα, πέρασε στὸν κόσμο τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη. "Ετσι ἔκλεισε ὁ κύκλος μιᾶς χιλιόχρονης προσπάθειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, γιά νά περιορίσει τὴν περιοχὴ τοῦ μύθου καὶ τοῦ φόβου, νά εύρύνει τά ὄρια τῆς συνείδησης καὶ νά δώσει στὸν ἄνθρωπο τό θάρρος νά σταθεῖ μόνος του ὅρθιος στὴ ζωὴ καὶ νά σηκώσει ὁ ἴδιος τὴν εὐθύνη γιά τίς πράξεις του, δηλαδὴ νά γίνει ἐλεύθερος. Καί ἡ προσπάθεια αὗτή δέν ἦταν χωρίς ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν στὴν ἐποχὴ μας, ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος, οἱ ἐλευθερίες καὶ οἱ κάθε εἴδους κοινωνικές κατακτήσεις τὴν ἀρχή τους τὴν ἔχουν στό φωτεινό πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἰστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1-2.
Ἀθῆναι, Παπαδήμας 1975, 850 σελ.
- Τσάτσος, Κ.Δ., Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.
Ἀθήνα, Δίφρος 1962, 324 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, I.N., Μαθήματα Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας
τῶν Ἑλλήνων. Ἀθῆναι 1955, 55 σελ.
- Βέικος, Θ., Οἱ Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1972, 286
σελ.

- Ντόκας, Αγ., Ὁ Ἑλληνικός διαφωτισμός. Ἡ προσωκρατική φιλοσοφία. Ἀθῆναι, Φέξης 1961, 124 σελ.
- Τατάκης, Β.Ν., Ὁ Σωκράτης. Ἡ ζωή του, ἡ διδασκαλία του. Ἀθῆναι, Παπαδημητρίου 1970, 147 σελ.
- Μπαγιόνας, Α., Ἡ πολιτική φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν. Ἀθῆναι, Παπαζήσης 1970, 115 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα. Ἀθῆναι 1970, 382 σελ.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι., Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Ἀθῆναι, Σεφερλῆς 1957, 133 σελ.
- Παπανούτσος, Ε., Τό θρησκευτικό βίωμα στὸν Πλάτωνα. Ἀθῆνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ.
- Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης. Θεσσαλονίκη, Ἰστορική καὶ Λαογραφική Ἐταιρεία Χαλκιδικῆς 1962, 434 σελ.
- Μιχελάκης, Ε.Μ., Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν. Ἀθῆναι, Κλεισιούνης 1961, 141 σελ.
- Φλωράτος, Χ., Ἡ Αἰσθητική τῶν Στωικῶν. Ἀθῆναι 1973, 165 σελ.
- Θεοδωρίδης, Χ., Ἐπίκουρος. Ἀθῆνα 1955, 416 σελ.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ, Τ., Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στούς ἀρχαίους Σκεπτικούς. Θεσσαλονίκη 1975, 364 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Πλάτων - Πλωτίνος - Ὁριγένης. Ἀθῆναι 1959, 79 σελ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

<p>Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ</p> <p>1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ</p> <p>· Υλοζωιστές</p> <p>Θεαής π. 625-546 · Αναξιμανδρός π. 610-546 · Αναξίμενης π. 585-525 · "Αλοί" Ιωνες π. 570-470 · Ηράκλειτος π. 540-480</p> <p>Πυθαγόρειοι</p> <p>Πιθανόρας π. 570-496 Φιλόλαος π. 474-388</p> <p>Ελεάτες</p> <p>Παρμενής π. 515-440</p> <p>Συνδυωσικοί</p> <p>· Εμπεδοκλῆς π. 492-432 · Αναξαντόρος π. 500-428</p> <p>· Ατομικοί</p> <p>Λευκιππος 5ος αι. Δηιοκρίτος π. 460-370</p> <p>2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ</p> <p>Πρωταρχόρας π. 490/85-420/15 Γοργίας 483-376 Αντιφάν ηρόδοτος 47/60-(Ιμίας 5ος αι. Κρητας 460/55-403</p>	<p>Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ</p> <p>1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ</p> <p>Λαϊκοί</p> <p>Σωκρότης π. 370-399 Ξενοφών π. 428-354</p> <p>Μεγαρικοί</p> <p>Ευκλείδης π. 450-360</p> <p>Κυνικοί</p> <p>· Αντιθέντης π. 445-360 Διογένης π. 412-323</p> <p>Κυρηναικοί</p> <p>· Αριόπυτος 435-355</p> <p>2. ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΙΟΙ</p> <p>Πλάτων 427-347 Σπεύσιππος π. 407-339 Ξενοκράτης π. 395-315 Εύδοξος π. 390-340</p> <p>3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΙΚΟΙ</p> <p>Πύρρου 341-270 π.Χ.</p> <p>· Αρκεσιαλός 360-270 π.Χ. Καρνέδης 316-242 π.Χ. 214-129 π.Χ.</p> <p>4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ</p> <p>· Αριστοτέλης 384-322 Θεοφραστος 372-286 Εὐδόκιος β' ήμ. 4ου αι. Δικαιόχος " " " · Αριστοτέλης 375/60- (1) πλατινος 205-270 μ.χ.</p>
<p>Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής</p>	<p>Η φιλοσοφία των αλεξανδρίων και των ρωμαϊκών χρόνων</p> <p>1. ΣΤΟΙΚΟΙ · Αρδαίοι</p> <p>Ζήνων 333-262 Κλεανθής 331-232 χρυσιππος 280-210</p> <p>Μήτρα:</p> <p>Παναττίος 185-109 Ποσεύδιος 135- 51</p> <p>Νεωτεροί</p> <p>Συνέκαδας 4-65 μ.χ. Επικτίτος 55-135 μ.χ. Μαρκος Αυρήλιος 121-180 μ.χ.</p> <p>2. ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ</p> <p>· Επικουρος 341-270 π.Χ.</p> <p>3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ</p> <p>Πύρρου 360-270 π.Χ. · Αρκεσιαλός 316-242 π.Χ. Καρνέδης 214-129 π.Χ.</p>

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Θαλής ὁ Μιλήσιος	περίπου	625-546 π.Χ.
Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος	»	610-546
Ἀναξιμένης ὁ Μιλήσιος	»	585-525
Πυθαγόρας ὁ Σάμιος	»	570-496
Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος	»	570-470
Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος	»	540-480
Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης	»	515-440
Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος	»	500-428
Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος	»	492-432
Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης		490/85-420/15
Γοργίας ὁ Λεοντίνος		483-376
Πρόδικος ὁ Κεῖος		470/60- (;
Σωκράτης ὁ Ἀθηναῖος		470-399
Κριτίας ὁ Ἀθηναῖος		460/55/403
Ἴππίας ὁ Ἡλεῖος		5ος αι.
Ἀντιφῶν ὁ Ἀθηναῖος		» "
Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης	περίπου	460-370
Πλάτων ὁ Ἀθηναῖος		427-347
Διογένης ὁ Σινωπεύς	περίπου	412-323
Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης		384-322
Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος		372/70-288/6
Πύρρων ὁ Ἡλεῖος		360-270
Ἐπίκουρος ὁ Ἀθηναῖος		341-270
Ζήνων ὁ Κιτιεύς		333/2-262/1
Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἀσσου		331-232
Ἀρκεσίλαος ὁ Αἰολεύς		316-242
Χρύσιππος ὁ Σολεύς	περίπου	280-210
Καρνεάδης ὁ Κυρηναῖος		214-129
Παναίτιος ὁ Ρόδιος		185-109
Ποσειδώνιος ὁ Ρόδιος		135-51
Σενέκας		4-65 μ.Χ.
Ἐπίκτητος	περίπου	55-135
Μᾶρκος Αύρήλιος		121-180
Πλωτίνος		205-270

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α'. Εισαγωγή

1. "Εννοια καιί ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας	5
2. Ἐπιστήμη καιί Φιλοσοφία	16
3. Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας	23

Β'. Γνωσιολογία

1. Τό πρόβλημα τῆς γνώσεως	34
2. Πηγές τῆς γνώσεως. Οἱ σχετικές φιλοσοφικές Θεωρίες	40
3. Τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου	57
4. Τό κύρος τῆς γνώσεως	73

Γ'. Ἡθική

1. Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς	83
2. Ἡθική συνείδηση καιί ψυχολογική συνείδηση	87
3. Παράγοντες τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως	96
4. Οἱ ἀξίες καιί τά συναφή προβλήματα	105
5. Οἱ ἡθικοί κανόνες	113
6. Τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως	115

Δ'. Αἰσθητική

1. "Εννοια καιί ἀντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς	125
2. Ἡ Τέχνη	127
3. Τό Ὁραιό	140
4. Οἱ Αἰσθητικές Κατηγορίες	147

Ε'. Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εισαγωγή	155
1. Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία	161
2. Ἡ Ἀττική φιλοσοφία	172
3. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καιί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων	189

Έξωφυλλο: Raffaello Santi. Η Σχολή των Αθηνῶν (λεπτομέρεια), τοιχογραφία,
Ρώμη, Βατικανό.

ΕΚΔΟΣΗ Γ', 1978 (I) – ΑΝΤΙΤΥΠΑ 95.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ 2974/10-1-78

Έκτύπωση – Βιβλιοδεσία: I. ΠΕΠΠΑΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής